

Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 (21 maart 2018)

Juni 2018

Deze evaluatie heeft de volgende hoofdstukken:

- 1. Inleiding**
- 2. Verkiezingen 21 maart 2018**
- 3. Experimenten met centraal tellen van de stemmen**
- 4. Bijzonderheden die zich hebben voorgedaan bij de verkiezingen van 21 maart 2018**
- 5. Reactie op de evaluatie van de Kiesraad en de verkiezingsagenda van de VNG en de NVVB**

Deze evaluatie heeft de volgende bijlagen:

- 1. John Ault / Democracy Volunteers, Final report. Netherlands Municipal Elections & Advisory Referendum 21st March 2018 (4 april 2018)*
- 2. Foto-impressie experimenten met centraal tellen*
- 3. Brief College voor de Rechten van de Mens over het meldpunt toegankelijkheid verkiezingen 21 maart 2018*
- 4. PBT Consult, Toetsing toegankelijkheid Stemlokalen Gemeenteraadsverkiezingen 2018*
- 5. Checklist toegankelijkheidscriteria stemlokalen*
- 6. GfK, Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen & raadgevend referendum Wiv 2018. Terugblik op het verloop van het verkiezingsproces binnen Nederlandse gemeenten*
- 7. Kantar, Gemeenteraadsverkiezingen 2018. Eindrapportage campagne-effectonderzoek*
- 8. Kiesraad, Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum 21 maart 2018*
- 9. Verkiezingsagenda VNG en NVVB*

1. Inleiding

Sinds 2007 evalueert het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) elke verkiezing. Recent zijn de verkiezingen geëvalueerd die op 21 maart jl. zijn gehouden (gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 (Wiv)). De uitkomsten van deze evaluatie zijn in dit document weergegeven en in de bij dit document gevoegde bijlagen.

2. Verkiezingen 21 maart 2018

Op 21 maart jl. vonden in 335 van de 380 gemeenten gemeenteraadsverkiezingen plaats. Voor de gemeenten waar geen gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden, zijn ofwel in 2015, 2016 en 2017 herindelingsverkiezingen gehouden of vinden op 21 november van dit jaar herindelings-verkiezingen plaats. In alle 380 gemeenten en in de openbare lichamen Bonaire, St. Eustatius en Saba kon worden gestemd voor referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 (Wiv). Ook kiezers buiten Nederland die zich daarvoor hebben geregistreerd hebben over het referendum kunnen stemmen.

De verkiezingen en het raadgevend referendum zijn goed en zonder grote incidenten verlopen. Net als bij andere verkiezingen, hebben zich in enkele gemeenten incidenten voorgedaan die aandacht vragen van de gemeenten, om te zorgen dat die incidenten zich niet meer voordoen. In hoofdstuk 4 van deze evaluatie wordt daar nader op ingegaan.

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen is vergeleken met de verkiezingen van 2014 licht gestegen van 54% naar 55%. De opkomst voor het raadgevend referendum over de Wiv is op 51,54 % uitgekomen.

Vanuit het buitenland hebben 25.857 kiezers een stem bij het referendum over de Wiv 2017 uitgebracht¹. Dat is aanzienlijk meer dan bij het raadgevend referendum in 2016. Toen hebben ruim 11.000 kiezers uit het buitenland gestemd.

Gemeenten hebben 9.596 stembureaus ingesteld voor de gemeenteraadsverkiezingen en/of het raadgevend referendum van 21 maart jl. Bij de vorige gemeenteraadverkiezingen (2014) waren dat 9.039 stembureaus, maar niet in alle gemeenten waren dat jaar verkiezingen. Bij de Europees Parlementsverkiezing in 2014 waren er 9.361 stembureaus.

---

¹ Kiesraad, Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum 21 maart 2018, p.18.

Twee internationale missies hebben de gemeenteraadsverkiezingen en het referendum waargenomen, te weten:

- *Raad van Europa*
Net als bij de gemeenteraadsverkiezing van 2014 heeft de Raad van Europa een waarnemersmissie afgevaardigd. De rapportage van deze missie wordt pas in november 2018 verwacht en kon daarom niet in deze evaluatie worden meegenomen.
- *Democracy Volunteers (een geaccrediteerde waarnemersorganisatie en niet-gouvernementele organisatie (ngo) in het Verenigd Koninkrijk)*
Deze organisatie heeft op 4 april haar rapportage uitgebracht (bijlage 5).² De conclusie is dat de verkiezingen goed zijn georganiseerd. De aanbevelingen van Democracy Volunteers hebben betrekking op het verkorten van wachtrijen in stemlokalen, het formaat van de stembiljetten en over campagne-uitingen en informatie over politici in of in de buurt van stemlokalen.

3. Experimenten met centraal tellen van de stemmen

Wettelijke grondslag centraal tellen

De Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming (Experimentenwet) maakt het mogelijk om experimenten te houden met het centraal tellen van de stemmen. Bij deze experimenten tellen de stembureaus op de avond van de verkiezingen in het stemlokaal alleen hoeveel stemmen per lijst zijn uitgebracht. Het tellen van de stemmen per kandidaat gebeurt de dag daarna in het openbaar op een centrale locatie in de gemeente door een gemeentelijk stembureau. Het doel van het centraal tellen is het proces van het tellen van de stemmen efficiënter, betrouwbaarder, transparanter en beter controleerbaar te laten verlopen³. De Experimentenwet bepaalt dat de uitgevoerde experimenten moeten worden geëvalueerd.

Experimenten 21 maart 2018

Het ministerie van BZK heeft voorafgaand aan de verkiezingen alle gemeenten in de gelegenheid gesteld om zich aan te melden voor het houden van een experiment met centraal tellen. De gemeenteraden van 22 gemeenten hebben besloten om zich daarvoor aan te melden, te weten: Assen, Borne, Deventer, Dronten, Elburg, Enschede, Harlingen, Heerlen, Hof van Twente, Hollands Kroon, Houten, Kampen, Lossler, Nijmegen, Olst-Wijhe, Ouder-Amstel, Putten, Raalte, Rhenen, Rotterdam, Twenterand, Zuidplas. Een foto-impressie van het centraal tellen in deze gemeenten is als bijlage bij deze evaluatie gevoegd.

² John Ault/ Democracy Volunteers, Final report. Netherlands Municipal Elections & Advisory Referendum 21st March 2018 (4 april 2018).

³ Kamerstukken II 2012/13, 33 573, nr. 3, blz. 6.

Met alle gemeenten die centraal wilden tellen, zijn voorafgaand aan de experimenten gesprekken gevoerd over de organisatie en uitvoering van de centrale telling. Daarbij zijn de ervaringen van eerder gehouden experimenten met centraal tellen inhoudelijk besproken, met als doel dat de gemeenten die voor het eerst gingen experimenteren, een goede inschatting konden maken van de werkzaamheden die centraal tellen met zich brengt. De organisatie van het centraal tellen vergt, zeker voor de gemeenten die voor het eerst experimenteren, de nodige extra inspanningen voor een goed doordacht plan, zodat gemeenten ook een reële inschatting kunnen maken van de tijd die het neemt om de stemmen goed en nauwkeurig te tellen.

Zowel de gemeenten die hebben geëxperimenteerd op 21 maart jl. als het ministerie van BZK zijn van mening dat de centrale tellingen goed zijn verlopen. Meer dan 80% van de betreffende gemeenten vindt dat de centrale telling op een ordelijke, efficiënte manier, zonder bijzonderheden of incidenten is verlopen. De rest van de gemeenten heeft op dit punt geen uitgesproken opvatting.

Vrijwel alle gemeenten die een centrale stemopneming hebben gehouden zijn van mening dat door centraal te tellen het telproces betrouwbaarder verloopt. De centrale stemopneming maakt het namelijk mogelijk om op een controleerbare en transparante wijze (tel)fouten die door het stembureau zijn gemaakt te corrigeren. Met uitgeruste telkrachten en in een rustige sfeer (zonder tijddruk om snel een voorlopige uitslag bekend te kunnen maken) is het resultaat nauwkeuriger.

De centrale telling maakt het ook mogelijk om het telproces beter te uniformeren waardoor het een efficiënter resultaat geeft, in casu een stemopneming met minder fouten en daardoor ook met minder risico op een hertelling.

De centrale telling is openbaar. Ook bij de experimenten die op 21 maart jl. zijn gehouden, is geconstateerd dat helaas weinig kiezers komen waarnemen hoe de centrale telling verloopt. Het proces-verbaal van de centrale telling, waarmee de uitslag voor de hele gemeente wordt berekend, is openbaar en wordt gepubliceerd op de website van de gemeente. Dat bevordert de transparantie en controleerbaarheid van de uitslagberekening.

Alle 22 gemeenten die centraal hebben geteld, hebben dat op één locatie gedaan. De Experimentenwet laat de mogelijkheid open om in meerdere centrale locaties te tellen. In onderstaande tabel staan de start- en eindtijden van de centrale tellingen, het aantal stembussen dat is geteld en het aantal stembureauleden en tellers die de centrale telling hebben uitgevoerd.

Gemeente	Start-tijd	Eind-tijd	Aantal stem-bussen	Aantal leden gemeentelijk stembureau	Totaal aantal tellers	Aantal telteams	Aantal tellers per telteam
Assen	9.15 u.	15.00 u.	44	12	50	10	5
Borne	9.00 u.	16.00 u.	15	5	20	5	4
Deventer	9.00 u.	15.00 u.	51	5	150	15	10
Dronten	7.30 u.	15.30 u.	18	6	30	6	5
Elburg	8.00 u.	13.30 u.	12	5	18	4	5
Enschede	8.00 u.	12.45 u.	78	10	156	39	4
Harlingen	9.00 u.	14.00 u.	12	5	15	3	6
Heerlen	8.30 u.	15.00 u.	44	5	54	14	4
Hof van Twente	9.00 u.	15.50 u.	28	7	35	7	6
Hollands Kroon	9.30 u.	16.30 u.	26	5	40	8	5
Houten	9.00 u.	15.30 u.	22	6	35	7	5
Kampen	9.00 u.	14.00 u.	51	7	60	12	5
Losser	8.00 u.	12.45 u.	13	10	24	6	4
Nijmegen	7.00 u.	18.00 u.	86	8	245	35	6
Olst-Wijhe	9.00 u.	14.00 u.	14	6	17	3	7
Ouder-Amstel	9.00 u.	12.15 u.	5	5	8	4	2
Putten	8.30 u.	14.00 u.	13	14	0	4	0
Raalte	9.00 u.	17.00 u.	22	5	24	4	6
Rhemen	9.00 u.	16.30 u.	11	7	15	3	5
Rotterdam	9.00 u.	21.30 u.	374	11	900	180	5
Twenterand	9.00 u.	18.00 u.	22	9	24	6	4
Zuidplasp	9.00 u.	19.45 u.	21	6	24	4	6

De kosten voor het centraal tellen zijn naar de inschatting van het merendeel van de gemeenten die hebben geëxperimenteerd hoger dan de kosten voor een reguliere stemopneming. De geschatte meerkosten variëren fors tussen de gemeenten. De variatie wordt onder meer veroorzaakt doordat in sommige gemeenten ambtenaren van de gemeente de centrale telling uitvoeren. Ook de huurkosten van de locatie om te tellen is van invloed. Gemeenten die ervoor kiezen in het gemeentehuis te tellen, hebben geen huurkosten.

Gelet op het goede verloop van de experimenten gaat het ministerie van BZK verder met het houden van experimenten. Het centraal tellen van de stemmen lost immers een aantal van de knelpunten op die het reguliere proces nu kent. Het tellen van de stemmen na 21.00 uur is namelijk een intensieve en complexe klus die veel vraagt van de stembureauleden die er al een lange dag op hebben zitten. Daarnaast zijn de stemlokalen niet altijd geëquipeerd voor het tellen. Zo zijn lang niet alle locaties voorzien van (voldoende) tafels om de stembiljetten op te sorteren en te tellen. In het huidige proces worden de dag na de stemming door de gemeente de uitkomsten van de tellingen van de stembureaus opgeteld zodat de burgemeester de stemtotalen voor de gemeente kan vaststellen. Als bij dit

werk fouten in de processen-verbaal van de stembureaus worden geconstateerd, kunnen die niet worden gecorrigeerd. De Kieswet staat namelijk niet toe dat de verzegelde pakken met stembescheiden worden geopend, om langs die weg de oorzaak van de fouten te achterhalen en deze vervolgens te corrigeren.

Het centraal tellen van de stemmen verlicht de werklast van de stembureaus in betekenisvolle mate. De stembureaus tellen na 21.00 uur alleen nog maar hoeveel stemmen er per lijst zijn uitgebracht. Het stembureau hoeft niet meer het tijdrovende en foutgevoelige tellen van de stemmen per kandidaat uit te voeren. Dat gebeurt de volgende dag. Bij het centraal tellen kunnen fouten die bij het tellen worden gemaakt ter plekke worden gecorrigeerd, doordat de stemmen opnieuw kunnen worden geteld. De kans dat dan later bij het vaststellen van de uitslag door het centraal stembureau besloten moet worden tot een hertelling neemt daarmee sterk af.

Voor de komende experimenten met centraal tellen zal uiteraard met de gemeenten worden gekeken naar mogelijkheden voor verbetering. Daarbij zal worden nagegaan of het model voor het proces-verbaal van het gemeentelijk stembureau kan worden vereenvoudigd.

4. Bijzonderheden die zich hebben voorgedaan bij de verkiezingen van 21 maart 2018

Net als bij andere verkiezingen, hebben zich in enkele gemeenten incidenten voorgedaan die aandacht behoeven.

Hertellingen bij de gemeenteraadsverkiezingen

Hertellingen vinden plaats als het centraal stembureau en/of het vertegenwoordigend orgaan dat nodig vindt om de uitslag van de verkiezing betrouwbaar te kunnen vaststellen. Hertellen levert extra werk op voor de gemeenten. Echter het kunnen hertellen van de stemmen is ook een belangrijke waarborg. Als er twijfels zijn, van welke aard ook, over de juistheid van de uitslag van de verkiezing dan kan door de stembiljetten opnieuw te tellen die twijfel worden weggenomen en kan er vertrouwen zijn in de uitslag die wordt vastgesteld.

In 25 gemeenten heeft een hertelling plaatsgevonden voor de gemeenteraadsverkiezingen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 is dat in 24 gemeenten gebeurd. In het overgrote deel van de gevallen heeft de hertelling niet geleid tot een andere zetelverdeling. In 6 gemeenten is na de hertelling de zetelverdeling aangepast.⁴

---

⁴ Kiesraad, Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum 21 maart 2018, p. 6-9.

Tellen van de stemmen voor het raadgevend referendum

De Kiesraad heeft bij het bekendmaken van de uitslag voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017 gesignaleerd dat bij vier stembureaus in de gemeenten Amersfoort, Bergen op Zoom, Breda en Eemmond sprake was van een percentage vóór-stemmers van meer dan 95%. In het plenaire debat van 10 april jl. over de uitslag van het referendum zijn hierover vragen gesteld door het Tweede Kamerlid Krol (50Plus).⁵

De Kiesraad is in zijn evaluatie nog nader ingegaan op de telling die in de betreffende 4 stembureaus heeft plaatsgevonden. De Kiesraad concludeert dat in deze stembureaus sprake is geweest van verschrijvingen. In drie gevallen was sprake van verschrijvingen bij het invullen van het proces-verbaal en in één geval zijn getallen ingevuld die thuishoorden op het proces-verbaal van de gemeenteraadsverkiezing. De Kiesraad constateert verder dat de gemaakte fouten de uitslag van het referendum niet hebben beïnvloed.

Uiteraard moet voorkomen worden dat dergelijke fouten worden gemaakt. Dat dient te geschieden door het geven van instructies aan de stembureauleden.⁶ Ook de vormgeving van de processen-verbaal kan eraan bijdragen dat minder fouten worden gemaakt bij het overnemen van getallen en het optellen ervan. Daarenboven moet, dat is al geconcludeerd in de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing van 2017, het proces voor het berekenen van de uitslag worden aangepast om als er fouten zijn gemaakt die op een transparante en controleerbare wijze te corrigeren. Een wijziging van de Kieswet is daarvoor in voorbereiding.

Toegankelijkheid

Het College voor de Rechten van de Mens (hierna: College) houdt sinds juli 2016 toezicht op de implementatie van het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (VN-Verdrag Handicap). Het College heeft rondom de verkiezingen van 21 maart 2018 een tijdelijk meldpunt geopend voor meldingen – zowel positieve als negatieve – over de toegankelijkheid van de verkiezingen. Bijna de helft van de 148 meldingen ging over de fysieke toegankelijkheid van het stemlokaal of de omgeving (70 meldingen). Ook over hulp in het stemhokje kwamen meldingen binnen (40 meldingen) bij het College.

Het ministerie van BZK heeft, zoals gebruikelijk voor de evaluatie, opnieuw laten inventariseren hoe het staat met de toegankelijkheid van de stemlokalen. De toegankelijkheidscriteria richten zich op bereikbaarheid

⁵ Handelingen II 2017/18, nr. 71, item 30, 10 april 2018.

⁶ Naar aanleiding van de motie-Öztürk (Kamerstukken II 2016/17, 31 142, nr. 67) zijn alle gemeenten voorafgaand aan de verkiezing per circulaire ten overvloede gewezen op het wettelijke voorschrift dat stembureauleden voor elke verkiezing worden getraind.

(kan men via de openbare weg bij het stemlokaal komen), de betreedbaarheid (kan men vanaf de openbare weg tot in het stemlokaal komen) en de bruikbaarheid (kan men de stemfaciliteiten in het stemlokaal gebruiken).

De nu uitgevoerde inventarisatie laat hetzelfde beeld zien als de evaluatie van Tweede Kamerverkiezingen van 2017: het gemiddelde eindresultaat (rapportcijfer 8,2) is hetzelfde gebleven. Een grote meerderheid van de onderzochte stemlokalen is voldoende bereikbaar (78%), betreedbaar (89%) en bruikbaar (99%).

De meest voorkomende tekortkomingen die zijn:

- onvoldoende aanduiding van het stemlokaal op de openbare weg (geen borden, vlaggen, etc.);
- te smalle entree deur van het gebouw, te steile hellingen om de entree deur van het gebouw te kunnen bereiken, te veel bedieningskracht nodig om de deur te kunnen openen;
- ontbreken van stoelen (met armleggers) in het stemlokaal;
- ontbreken van een afbeelding (in vergrote vorm) van de kandidatenlijsten, de kandidatenlijsten zijn zo opgehangen (te veraf of te hoog) dat kiezers het niet goed kunnen lezen, etc.

Een aantal gemeenten heeft initiatieven genomen om kiezers met een beperking bij het stemmen te faciliteren. Van de 100.000+ gemeenten deed 70% dit. Het gaat dan om bijvoorbeeld: het organiseren van workshops voor kiezers met een beperking, de inzet van een stemtaxi, voorlichting voor mensen met een verstandelijke beperking, de inzet van mobiele stembureaus, gebruik van hulpmiddelen (mal) voor kiezers met een visuele beperking, etc. Het verdient waardering en navolging dat gemeenten dergelijke initiatieven nemen om de toegankelijkheid te vergroten en kiezers in staat te stellen zelf een stem uit te brengen.

In aanloop naar de verkiezingen van 21 maart jl. is ook wederom discussie ontstaan over het geven van hulp bij het stemmen aan kiezers met een verstandelijke beperking. Mede naar aanleiding van die hernieuwde discussie zal het ministerie van BZK, in overleg met belangenorganisaties, onderzoeken op welke wijze in de Kieswet kan worden geregeld dat hulp bij het stemmen geboden kan worden.

Voor komende verkiezingen moeten stembureauleden beter geïnstrueerd worden over de regels die gelden voor het helpen van kiezers met een lichamelijke beperkingen. Artikel J 28 van de Kieswet staat hulp aan deze kiezers toe. Te vaak komt het voor dat stembureaus die hulp echter niet toestaan.

Toelating en beëdiging van nieuwe gemeenteraadsleden in de gemeente Stadskanaal en Loon op Zand

De burgemeester van Stadskanaal heeft op 16 februari jl. haar ontslag ingediend. Vanwege de korte periode tot aan de verkiezingen is in goed overleg tussen de commissaris van de Koning en de fractievoorzitters uit de gemeenteraad besloten om op dat moment af te zien van de benoeming van een waarnemend burgemeester ex artikel 78 van de Gemeentewet. Dat betekende dat het ambt van burgemeester ingevolge artikel 77 van de Gemeentewet werd waargenomen door de locoburgemeester (een door het college aangewezen wethouder) en het voorzitterschap van de raad door het langstzittende raadslid. De Gemeentewet staat niet toe dat de raad wordt voorgezeten door een wethouder die fungeert als locoburgemeester.

Artikel 14 van de Gemeentewet bepaalt dat de nieuwgekozen raadsleden alvorens hun functie te kunnen uitoefenen in handen van de voorzitter de eed (verklaring en belofte) afleggen. Aangezien de plaatsvervangend voorzitter van de raad per definitie zelf lid van de gemeenteraad is, kan deze niet rechtsgeldig de vergadering openen, omdat hij op het moment van opening immers nog niet in functie zou zijn. Om een dergelijke situatie te vermijden, heeft de commissaris van de Koning alsnog een waarnemend burgemeester ex artikel 78 van de Gemeentewet benoemd, enkel en uitsluitend met het oog op de beëdiging van de plaatsvervangend voorzitter. Na die beëdiging is de vergadering geschorst en kwam aan het waarnemerschap een einde. De vergadering is vervolgens hervat onder leiding van de plaatsvervangend voorzitter, hij heeft de vergadering verder geleid op grond van artikel 77 van de Gemeentewet en heeft de eed bij de overige raadsleden afgenomen.

In de gemeente Loon op Zand heeft zich iets vergelijkbaars voorgedaan. Daar was de burgemeester ziek ten tijde van de installatievergadering. Door een misverstand heeft men ervoor gekozen de plaatsvervangend voorzitter van de raad de eed te laten afnemen. Toen eenmaal bekend was dat die constructie tot twijfel kan leiden over de rechtsgeldigheid van de beëdiging en het functioneren van de gehele raad, is ervoor gekozen zodra de burgemeester weer hersteld was de gehele raad opnieuw te beëdiging, teneinde elke twijfel te kunnen uitsluiten.

Inrichting stemlokalen

Zowel bij de verkiezing in 2017 als bij de verkiezingen van 21 maart jl. is het enkele maken voorgekomen dat er klachten zijn geuit over de inrichting van het stemlokaal omdat in het stemlokaal buitenlandse vlaggen en/of portretten van buitenlandse leiders hingen. Zo zijn op 21 maart jl. in een stemlokaal in Nijmegen, dat gevestigd was in een Turks cultureel centrum, een Turkse vlag en een poster verwijderd. Ook de waarnemersmissie van Democracy Volunteers heeft in haar rapportage gewezen op het voorkomen van dit soort uitingen in het stemlokaal. Het

lid Krol (50PLUS) heeft in het debat over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 op 10 april jl. gevraagd of er onderzoek wordt gedaan naar het strafbaar stellen van politieke beïnvloeding in het stemlokaal en heeft hierover een motie ingediend, die is aangehouden.⁷

Stemlokalen dienen een neutrale uitstraling te hebben en in stemlokalen moet uiteraard elke schijn van beïnvloeding vermeden worden. In artikel J 36 van de Kieswet is geregeld dat in het stemlokaal geen activiteiten worden ontplooid die erop gericht zijn kiezers in hun keuze te beïnvloeden. Artikel J 37 regelt dat de voorzitter van het stembureau met de handhaving van de orde tijdens de zitting belast is en dat hij de burgemeester om bijstand kan verzoeken. Deze artikelen bieden voldoende grond om politieke beïnvloeding in een stemlokaal te voorkomen of tegen te gaan. In aanloop naar de komende verkiezingen zal het ministerie van BZK de gemeenten erop wijzen dat zij bij de keuze en inrichting van de locaties uitdrukkelijk moeten letten op de neutrale uitstraling die de stemlokalen moeten hebben.

5. Reactie op de evaluatie van de Kiesraad en de verkiezingsagenda van de VNG en de NVVB

De Kiesraad heeft de gemeenteraadsverkiezingen en het raadgevend referendum geëvalueerd en op basis daarvan een aantal beleidsaanbevelingen en voorstellen tot aanpassing van wet- en regelgeving gedaan. Het integrale stuk van de Kiesraad is als bijlage bij deze evaluatie gevoegd. Dat geldt ook voor de verkiezingsagenda die recent door de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB) is gepubliceerd.

De evaluatie van de Kiesraad en de verkiezingsagenda van de gemeenten adresseren een groot aantal onderwerpen waar het ministerie van BZK in de komende jaren veranderingen en verbeteringen in wil doorvoeren. Het gaat dan om onderwerpen als:

- **Transparantie en controleerbaarheid:** zowel de Kiesraad als de gemeenten bepleiten de invoering van een nieuw stembiljet dat ook elektronisch is te tellen. Al naar aanleiding van de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing in 2017 is geconcludeerd dat er eisen nodig zijn voor digitale hulpmiddelen die in het verkiezingsproces worden gebruikt (waaronder de programmatuur voor het berekenen van de uitslag). De Kiesraad heeft gevraagd om ook te verduidelijken wie verantwoordelijk is voor de hulpmiddelen. Kiesraad en gemeenten hebben voorstellen gedaan voor het aanpassen van het proces om de uitslag te berekenen;
- **Toegankelijkheid:** de Kiesraad stelt in zijn evaluatie dat het mogelijk moet worden om aan kiezers met een verstandelijke beperking hulp in

⁷ Kamerstukken II, 2017/2018, 34 588, nr. 73 (motie-Krol).

het stemhokje te bieden. De gemeenten stellen in hun agenda voor om early voting te introduceren, zodat kiezers meer mogelijkheden krijgen om zelf te stemmen en minder afhankelijk zijn van het geven van volmachten;

- De gemeenten willen onderzoeken hoe de deskundigheid van voorzitters en leden van de stembureaus kan worden verbeterd;
- De Kiesraad heeft aandacht gevraagd voor de strafbaarstelling van het verkopen van stempassen. De Kiesraad heeft ook geattendeerd op acties van politieke partijen die een beloning geven of aanbieden aan kiezers om te gaan stemmen;
- De gemeenten roepen op om technische ontwikkelingen te benutten die kansen bieden voor het verbeteren van het verkiezingsproces.

Het ministerie van BZK zal bij de uitwerking van deze verbeteringen en de implementatie daarvan de Kiesraad en de gemeenten betrekken.

Bijlage 1

**John Ault / Democracy Volunteers, Final report.
Netherlands Municipal Elections & Advisory
Referendum 21st March 2018 (4 april 2018)**

FINAL REPORT

Netherlands Municipal Elections & Advisory Referendum
21st March 2018

Dr John Ault

4th April 2018

Netherlands Municipal Elections and Advisory Referendum 21st March 2018 Final Report on Election Observation

---

Objectives

1. To objectively observe the electoral process in The Netherlands.
2. To advise the local municipalities and national electoral bodies on the results of the observation for the improvement of electoral practice within The Netherlands.
3. Support local municipalities and national election bodies with constructive feedback on areas of concern so that they may consider remedial action.

Methodology

The mission deployed 4 observers in two teams of two. These were registered with The Netherlands's Ministry of The Interior and Kingdom Relations. These four observers were accredited to observe across The Netherlands. They made 44 separate observations across the several municipalities. They were:

- Amsterdam 17 Observations
- The Hague 13 Observations
- Leiden 6 Observations
- Delft 4 Observations
- Zoetermeer 2 Observations
- Rijswijk 2 Observations

Each observation was conducted in pairs to allow for objective observation and the observers then agreed their opinions of the electoral process before submitting data.

The observations generally took between twenty and thirty minutes per polling station as the observers were asked to ensure that they attempted to see the entire process, which included staff greeting electors on arrival at the polling station. This happened on every occasion.

The organisation of polling stations was well run across the area of observation, voters could clearly see how to access voting and staff were trained to manage the process.

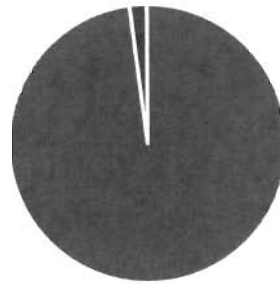
Polls were open from 7.30am to 9pm and the teams were asked to observe an opening as well as a closing of a polling station and tour polling stations throughout the day.

Counting began almost immediately, based in the polling stations before results were transmitted to the central count for checking.

Results of the Observation

The observers answered the following questions in order as they progressed with each observation at each polling station:

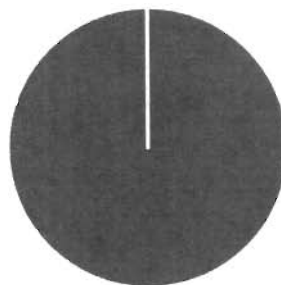
Q1. Is the Polling Station clearly signposted from the pavement?

■ Yes ■ No

QUESTION 1: In 98% of cases polling stations were properly signposted from the pavement. Some had difficult access and were not easily found from available parking.

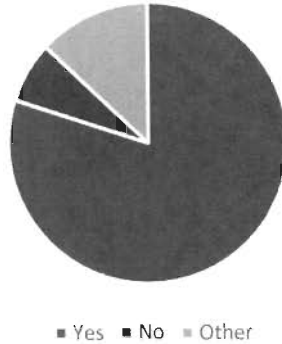
Q2. On entering the Polling Station is it clear where the voter should report to?

■ Yes ■ No ■ Other

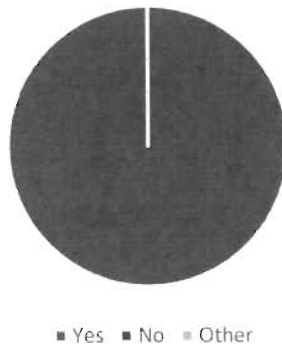
QUESTION 2: In all cases cases, observers did not identify problems with where voters should report. Indeed, some polling stations generally had staff dedicated to welcoming voters and indicating where they should report to.

Q3. Was it clear how disabled voters would access the Polling Station?

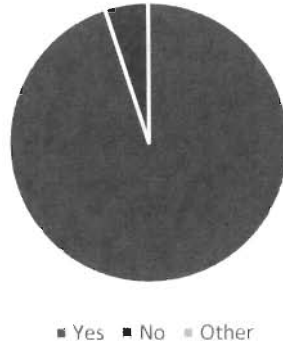
QUESTION 3: 80% of observations indicated that access to the polling station was clear. 7% said it was not clear. Another 13% suggested that although in the vast majority of cases access the polling station was clear there was no 'disabled' booth provided with a lower ledge thus making it potentially difficult for wheelchair users to access the polling booths.

Q4. Are there three staff on duty in the polling station as you arrive?

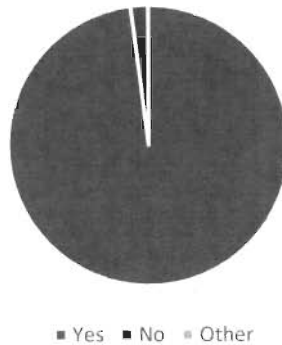
QUESTION 4: 100% of polling stations had three members of polling staff on duty when observers arrived at the polling station. Indeed, most polling stations had numerous staff able to help and guide voters through the process.

Q5. Is the Ballot Box clearly sealed with padlocks?

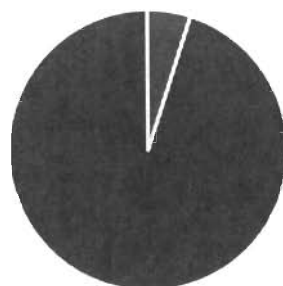
QUESTION 5: An important aspect of the electoral process is that the ballot should be secret and maintained as such allowing no one access to the ballot papers. The process for closing and sealing a ballot box, from the opening of the polls at 7.30am and closing at 9pm. Two ballot boxes were unsealed – one was ‘sealed’ with a key ring and another was unsealed as staff were awaiting the padlock (observed at opening).

Q6. Is each polling booth equipped with an explanatory poster and a red pencil?

QUESTION 6: All but one of the polling stations were properly equipped with the requisite pencil and poster. One polling booth had a poster missing in one polling station.

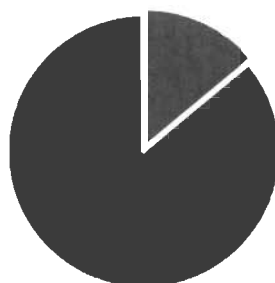
Q7. Are there any political leaflets in sight within the Polling Station?

■ Yes ■ No ■ Other

QUESTION 7: This question was asked primarily to elicit whether improper political activity was taking place within the polling station.¹ 95% of polling stations did not have political literature in the booth. 5% did have local newspapers in sight which had advertising for some of the parties visible. (PLEASE ALSO SEE RECOMMENDATIONS).

Q8. Was there evidence of 'family voting' in the polling station?

■ Yes ■ No

QUESTION 8: In 14% of polling stations our observer team identified so-called 'family voting'. OSCE/ODIHR, which monitors elections in Finland, describes 'family voting' as an 'unacceptable practice'.² It occurs where, generally, husband and wife vote together. It can be normalised and women, especially, are unable to choose for themselves who they wish to cast their votes for and/or this is actually done by another individual entirely. We identified this in 14% of polling stations (6 separate occasions). However, because of the relatively large turnout this constituted just 0.9% of those voters observed.

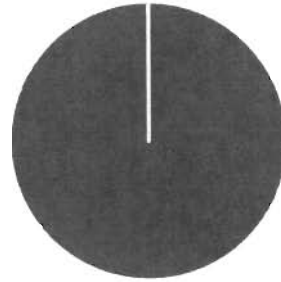
---

¹ This question did not just relate to literature specific to this election but observers were also asked to identify if other literature, such as MP were on public display – advertising the names of candidates and/or parties.

² <http://www.osce.org/>

In these cases 'family voting' constituted discussing which party to vote for and couples entering a booth together. Importantly, on half of these occasions family voting was stopped by polling staff and, either the voters were separated into different booths, or given assistance by the polling staff on how to complete the voting process correctly.

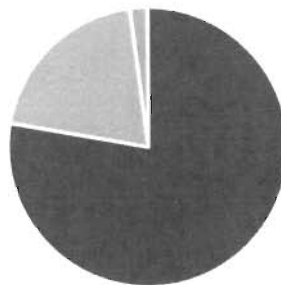
Q9. Are booths well maintained to ensure the secrecy of the ballot?

■ Yes ■ No

QUESTION 9: Polling booths were well-maintained.

Q10. Overall how do you rate the quality of this polling station

■ Very Good ■ Good ■ Bad ■ Very Bad

QUESTION 10: Observers were asked for an overall rating of the polling station they had attended. 19% of polling stations were reported to be 'Very Good'- 77%, 'Good'- 20%, 'Bad' - 2%, and none were 'Very Bad'.

CONCLUSIONS

Overall the election was extremely well run. There are, however, some issues that the observer teams identified which are specific to The Netherlands which will be discussed here.

Queueing

The team identified, often lengthy, queues at most polling stations. These tended to be present at predictable times of day; opening, lunchtime, 5pm and Closing. In some cases there were more than 50 voters waiting at any one time.

Figure 1 Queuing at Den Haag Centraal Station

The Ballot Paper

Extensive concern was raised with our observer group by a series of interlocutors which we met as part of our observation.

Although interlocutors often believed that the size of the ballot paper was now accepted by a majority of voters a number of voters, often those who were authorised to vote because of their EU citizenship, often seemed bemused as to the size of the ballot – often A0 in size.

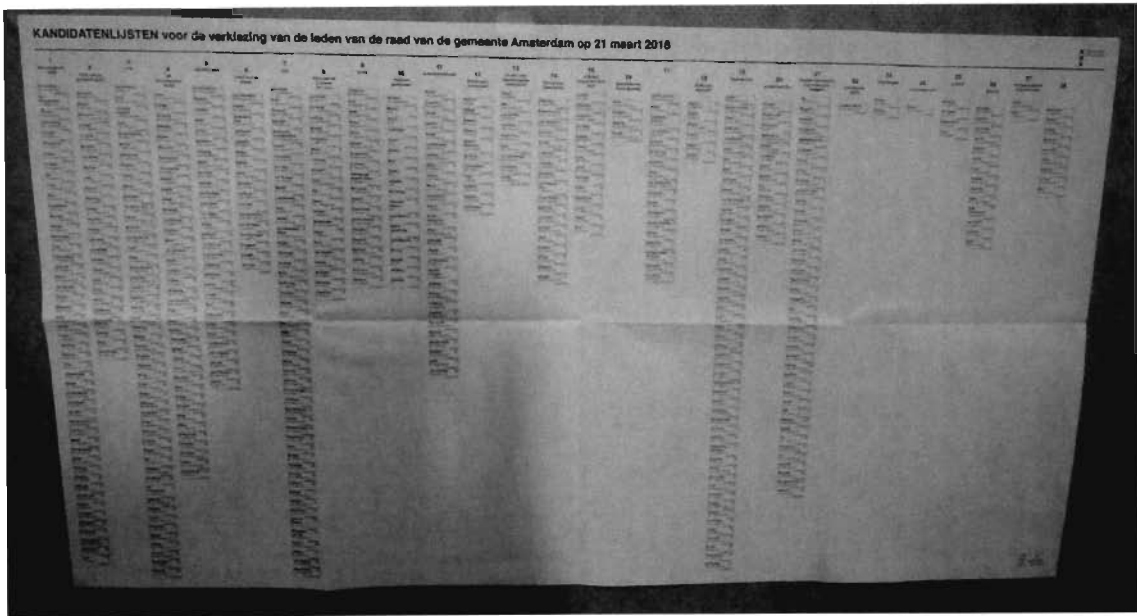

Figure 2 Amsterdam Council Ballot Paper

Publicity of Incumbent Councillors

Many councils, especially civic centres and Town Halls, actively advertise incumbent councillors. These are permanently displayed on large advertising boards at the entrance to major public buildings. In some cases polling stations are almost immediately approximate to these signs.

Whilst the siting of the councillors information may be reasonable, placing it within a polling station could be construed as being suggestive of bias.

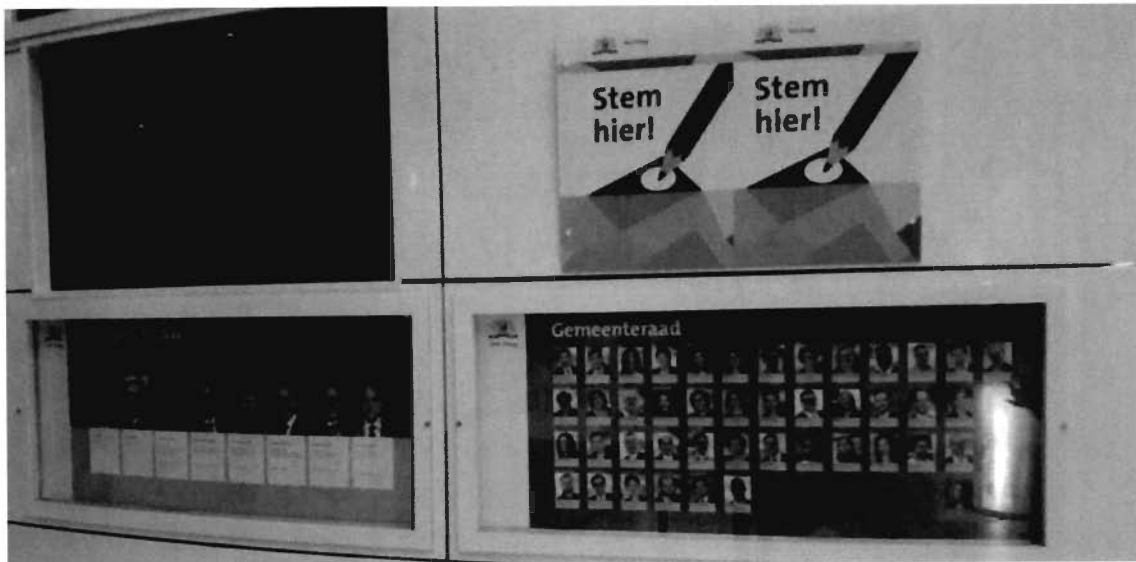

Figure 3 The Hague Civic Centre Polling Station

RECOMMENDATIONS

1. Queueing appears to be a significant problem in The Netherlands, or at least in the large conurbations that were observed. These seems to be case even though polling stations are well staffed, often with four, or even, more members of staff on hand to administer the process.

Often one member of staff would check the ID and issue the ballot papers rather than spreading this work more evenly amongst the polling staff. By speading this work more evenly queueing may be alleviated.

More polling booths would also help with this process though our observer team often saw booths empty when queues were forming because of the process of checking the polling card electronically and checking ID.

2. Ballot Papers in The Netherlands are the largest our observers have seen in Europe despite the electoral system being very similar to others used in other parts of Europe.

Norway uses a very similar open list voting system for its parliamentary elections, as can be seen in our report from September 2017. Norway uses a system by which the elector chooses the party ballot of their choice, in secret, and then casts a vote on that one ballot for the candidate of their choice. This is conducted behind a curtain to ensure secrecy. If authorites, parties and the public are exercised, as they seem to be, concerning the size of the ballot, this could be one solution, worthy of further research.

Figure 4 In Norway voters choose the party of their choice and then for a candidate of their choice on that ballot paper

3. In the case of incumbent/candidate publicity we would simply recommend that if this is view presiding officers should cover this up during the hours of polling day.

OTHER COMMENTS

We would like to thank the officials at the Ministry of the Interior and Kingdom Affairs, political interlocutors, as well as polling staff for their helpful and prompt assistance in facilitating the election observation as the system was both clear and simple to navigate.

The briefing offered on Tuesday 20th March, held at the Ministry of the Interior and Kingdom Affairs, which explained the electoral system and voting process to observers, was especially helpful and we we would like to thank those staff at the Ministry who facilitated this meeting especially for their help.

APPENDIX A

NETHERLANDS INSTITUTIONAL INTERLOCUTORS

Ministry of the Interior and Kingdom Relations

Eric Stokkink and Tycho Laan

Ministry of Foreign Affairs

Janna van der Velde

Electoral Council

Jan-Kees Wiebenga (Chairman) and Melle Bakker (Secretary-General)

MUNICIPAL INSTITUTIONAL INTERLOCUTORS

Amsterdam City Council

Den Haag Municipal Council

Leiden Municipal Council

Delft Municipal Council

Zoetermeer Municipal Council

Rijswijk Municipal Council

POLITICAL INTERLOCUTORS

GroenLinks

Haagse Stads Partij

Democraten 66 (D66)

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Christen-Democratisch Appèl (CDA)

Partij voor de Dieren (PvdD)

Studenten van de technologie in de politiek (STIP)

Bijlage 2

**Foto-impessie experimenten met centraal tellen
gemeenteraadsverkiezingen 21 maart 2018**

Foto-impressie van de centrale stemopneming in een aantal gemeenten

Afgesloten stembussen op de centrale tellocatie in de gemeente Zuidplas

Centrale stemopneming in de gemeente Rotterdam (Ahoy)

Centrale stemopneming gemeente Nijmegen (Jan Massinkhal)

Centrale stemopneming in de gemeente Deventer (raadszaal)

Bijlage 3

**Brief College voor de Rechten van de Mens
over het meldpunt toegankelijkheid verkiezingen
21 maart 2018**

Aan de minister van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
Drs. K.H. Ollongren
Postbus 20011
2500 EA DEN HAAG

Onderwerp
Meldpunt toegankelijkheid
verkiezingen 21 maart 2018

Datum
12 april 2018
Ons kenmerk
2018/0064/AvE/AvD/DN

Geachte mevrouw Ollongren,

Het College voor de Rechten van de Mens (hierna: College) houdt sinds juli 2016 toezicht op de implementatie van het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (VN-Verdrag Handicap). In het kader van die taak heeft het College rondom de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 een tijdelijk meldpunt geopend. Mensen met een beperking en anderen konden bij dat meldpunt hun ervaringen - zowel positief als negatief - over de toegankelijkheid van de verkiezingen bij het College melden. Door middel van deze brief stel ik u graag op de hoogte van de bevindingen.

Meldpunt

Via het online meldpunt, e-mails en telefoon zijn 148 meldingen binnengekomen. De meldingen gingen over ten minste 74 verschillende gemeenten.¹ Relatief veel meldingen gingen over de fysieke toegankelijkheid van het stemlokaal of de omgeving (70 meldingen). Ook over hulp in het stemhokje kwamen veel meldingen binnen (40 meldingen). Andere onderwerpen waarover het College meldingen ontving, zijn het stembiljet (16 meldingen), de begrijpelijkheid van informatie (11 meldingen) en bejegening door stembureaumedewerkers (14 meldingen). De meldingen zijn niet representatief voor alle mensen met een beperking in Nederland. Ze geven wel een goede indicatie van verbetermogelijkheden. Overigens waren verschillende meldingen positief: melders lieten ook weten dat zij het stembureau zeer toegankelijk vonden, of dat zij goed geholpen werden door de medewerkers.

Hulp in het stemhokje

Verschillende mensen met een niet-lichamelijke beperking meldden dat zij graag

---

¹ Van 28 meldingen is onbekend uit welke gemeente de melder komt.

hulp hadden gekregen bij het stemmen. Het ging daarbij soms om mensen met een verstandelijke beperking, die zich zekerder voelen als een begeleider bij hen in het stemhokje staat. Maar ook mensen met een andere beperking vroegen hierom. Zo vertelde een melder dat zij vanwege haar autisme in paniek raakt als zij alleen in het stemhokje staat. Zij is uitstekend in staat om haar eigen keuzes te maken, maar zou graag hulp krijgen bij de fysieke handeling. Ook een kiezer met dyslexie liet via het meldpunt weten dat zij graag samen met haar ouders zou willen stemmen.

Zorgelijk zijn de meldingen van mensen met een lichamelijke beperking die toch de hulp in het stemhokje werd geweigerd. Deze doelgroep heeft, volgens artikel J28 Kieswet, recht op bijstand in het stemhokje van een persoon naar eigen keuze. Toch bleek uit de meldingen dat deze regel niet altijd (volledig) bekend was bij de stembureau-medewerkers en werd die hulp geweigerd. In een deel van de situaties werd dit alsnog gecorrigeerd nadat ter plekke informatie was ingewonnen bij de gemeente of de Kiesraad. Maar in enkele gevallen kreeg de kiezer hulp van iemand anders dan zijn voorkeur had, of werd de kiezer zelfs zonder hulp weggestuurd. Het College vraagt dan ook dat u bij volgende verkiezingen, in overleg met gemeenten, aan medewerkers van het stembureau duidelijk maakt dat mensen met een lichamelijke beperking recht hebben op hulp van een persoon naar eigen keuze. Daarbij kunt u wellicht ook benadrukken dat mensen met een visuele beperking ook onder 'lichamelijke beperking' vallen, aangezien dit niet voor alle medewerkers van stembureaus duidelijk was.

De fysieke toegankelijkheid van het stemlokaal

Veel meldingen gingen over de fysieke toegankelijkheid van het stemlokaal of de omgeving. Zo werd veelvuldig melding gemaakt van deurdrangers die het iemand in een rolstoel onmogelijk maken om een deur zelf open te krijgen. Ook ontbrak het soms aan bewegwijzering voor deze doelgroep, bijvoorbeeld naar een lift richting het stemlokaal. Verschillende melders lieten weten dat de gleuf in de stembus, waarin de kiezer het stembiljet moet deponeren, te hoog was voor kiezers in een rolstoel. Ten slotte klaagden verschillende kiezers over slechte verlichting in het stemlokaal.

Oplossingen

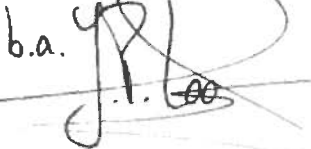
Het College heeft aan alle melders met een negatieve ervaring gevraagd naar mogelijke oplossingen. Zo stelde een melder voor om een tijdelijke deurbel te plaatsen bij de voordeur van het stemlokaal, zodat iemand in een rolstoel die hulp nodig heeft zich kenbaar kan maken bij de stembureau-medewerkers. Ook werden andere oplossingen voorgesteld, zoals logo's op het stembiljet, de stemmal voor mensen met een visuele beperking en het stemmen via een stemcomputer. Verschillende melders suggereerden dat gemeenten met mensen met een beperking in gesprek zou moeten gaan bij het organiseren van de verkiezingen. Die suggestie is in overeenstemming met het VN-Verdrag Handicap.

COLLEGE VOOR
DE RECHTEN
VAN DE MENS

Het College deelt de bevindingen uit het meldpunt met gemeenten, de Kiesraad en uw ministerie. Wij gaan graag met u in gesprek over de verbetering van de toegankelijkheid van verkiezingen in de toekomst. Mocht u nog vragen hebben, dan kunt u contact op laten nemen met Anne van Eijndhoven, beleidsadviseur (a.van.eijndhoven@mensenrechten.nl en 030 - 888 38 90).

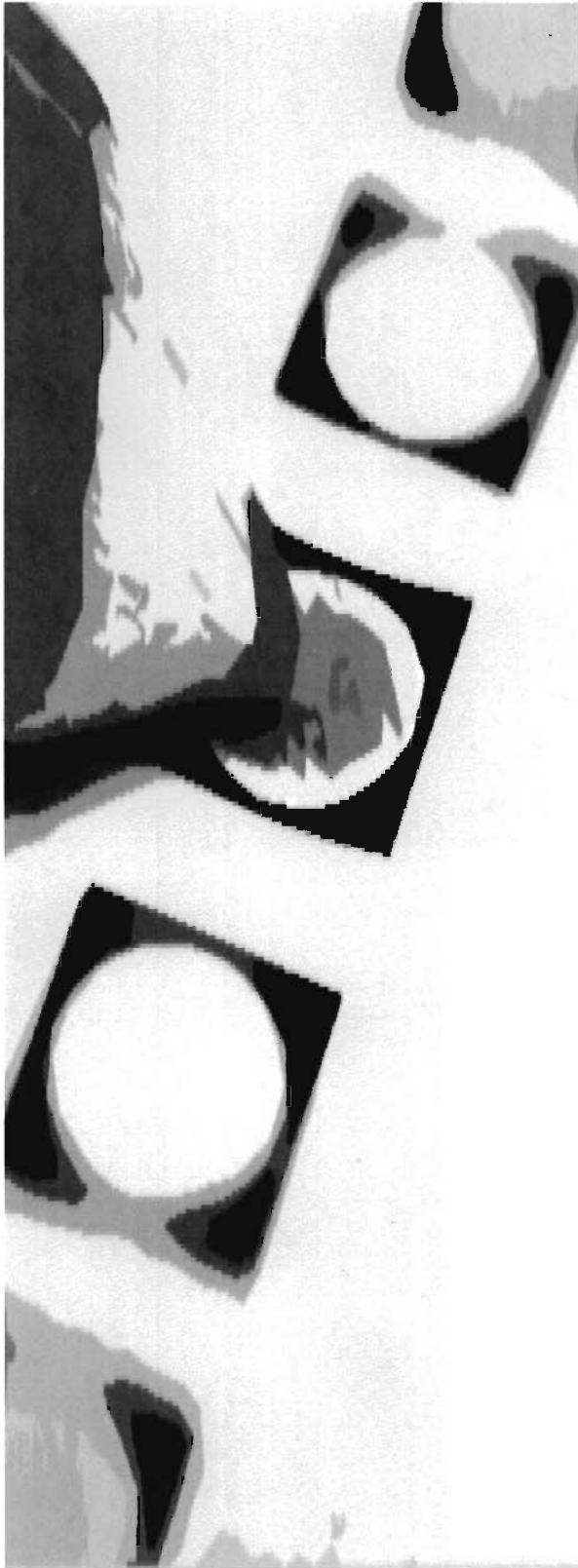
Hoogachtend,

b.a.

mr. Adriana C.J. van Dooijeweert
voorzitter

Bijlage 4

**PBT Consult, Toetsing toegankelijkheid
Stemlokalen gemeenteraadsverkiezingen 2018**

**Toetsing toegankelijkheid
Stemlokalen
Gemeenteraadsverkiezingen
2018**

Inspectiedatum: 21 maart 2018
Analysedatum: 4 april 2018
Rapport: 23 april 2018

Projectnr. PBT: **17c444**

Organisatie: Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties
Adres: Postbus 20011
Postcode/Plaats: 2500 EA Den Haag

Analyserapport

PBTconsult BV is een zelfstandig ingenieurs- en adviesbureau gespecialiseerd in de advisering en toetsing van de fysieke toegankelijkheid van de gebouwde omgeving (gebouwen, woningen, objecten, openbare ruimte, openbaar vervoer evenementen, (thema)parken etc.). Naast de hierboven beschreven werkzaamheden is PBTconsult exclusief gemachtigd om namens Ieder(in), de belangenorganisatie voor mensen met een functiebeperking, ITS-inspecties en analyses ten behoeve van het ITS-Keurmerk uit te voeren.

Bezoekadres:
Churchillaan 11 (*meiden bij Ieder(in), 1e verdieping*)
3527 GV Utrecht

Postadres:
Postbus 2420
3500 GK Utrecht

T: 030 - 291 66 33
I: www.pbtconsult.nl
E: info@pbtconsult.nl

Beknopte omschrijving van het onderzoek

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) heeft PBTconsult opdracht verstrekt om op basis van de in december 2014 opgestelde toegankelijkheidscriteria voor stemlokalen, bij 50 stemlokalen vast te stellen of en in hoeverre zij tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart 2018 in Nederland toegankelijk zijn voor mensen met een beperking.

Bij de keuze van de locaties is rekening gehouden met een spreiding naar regio (noord, oost, zuid, west), spreiding naar grootte van de gemeente en spreiding naar type verkiezing (referendum met en referendum zonder gemeenteraadsverkiezing). BZK heeft ad random 28 gemeenten geselecteerd. Op basis van input van deze gemeenten is vastgesteld welke stemlokalen toegankelijk zouden moeten zijn voor mensen met een beperking. Daaruit heeft BZK een aselecte steekproef getrokken van twee stemlokalen per gemeente. In totaal zijn 56 stemlokalen geselecteerd. PBTconsult heeft vervolgens een compliance check (toegankelijkheidstoets) uitgevoerd bij deze stemlokalen. 3

De toegankelijkheidstoets omvat de volgende onderwerpen:

- **Bereikbaarheid van de locatie** (*hoe kam ik zelfstandig bij het stemlokaal?*)
  - Aanduiding van de stemlokalen
  - Parkeren
  - Route tussen de openbare weg en het gebouw waar het stemlokaal is gevestigd
  - Route tussen de entree van het gebouw en het in het gebouw aanwezige stemlokaal
- **Betreedbaarheid van de locatie** (*hoe kom ik zelfstandig in het stemlokaal?*)
  - Entree van het gebouw van het stemlokaal
  - Entree van het in het gebouw aanwezige stemlokaal
  - Tijdelijke voorzieningen (hellingbanen, dorpeloverbruggingen, vloerbescherming, etc.)
- **Bruikbaarheid van de locatie** (*kan ik in de ruimte zelfstandig de dingen doen die ik geacht wordt te doen*)
  - Verkeersruimte in het stemlokaal
  - Stoelen in het stemlokaal
  - Stemhokje
  - Stembus(sen)
  - Uitvergroete kandidatenlijst
  - Hulpmiddelen (leesloupe)

Bij de rondgang langs de stemlokalen bleken de door de gemeenten verstrekte adressen in vier gevallen onjuist. In deze situaties zijn door PBTconsult de vervangende locaties bezocht. In één geval vonden op het opgegeven adres grote bouwactiviteiten plaats en werd in de directe omgeving geen alternatieve locatie aangetroffen. Het totaal aantal bezochte stemlokalen is 55 stuks.

Uitkomsten van het onderzoek

Overzicht van de resultaten per stemlokaal:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
	1.1	1.2	1.3	1.4		2.1	2.2	2.3	2.4		3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6			
← Volnummer stemlokaal	↓ Vragen uit de checklist																		
	Bord(en) op openbare weg	Parkeergelegenheid	Route openbare weg - entree	Route entree - stemlokaal	Waardering Bereikbaarheid	Entree gebouw stemlokaal	Tussendeuren in deze route	Deur stemruimte	Tijdelijke voorzieningen	Waardering Betreedbaarheid	Verkeersruimte stemlokaal	Stoelen	Stemhokje	Stembus	Kandidatenlijst	Kieshulpmiddelen	Waardering Bruikbaarheid	Waardering geheel	
01	10	10	10	10	10	10	10	5	-	8,3	10	10	10	10	10	10	10	10	9,4
02	10	10	10	10	10	7,5	7,5	-	-	7,5	10	10	10	10	5	10	9,2	8,9	
03	6,7	10	10	-	8,9	5	10	10	-	8,3	10	5	10	10	5	10	8,3	8,5	
04	0	0	10	7,5	4,4	10	10	7,5	-	9,2	10	10	10	10	5	10	9,2	7,6	
05	10	10	10	7,5	9,4	7,5	10	10	-	9,2	10	5	10	10	7,5	10	8,8	9,1	
06	10	10	10	10	10	10	10	-	-	10	10	10	10	10	8,8	10	9,8	9,9	
07	6,7	10	10	-	8,9	10	10	10	-	10	10	10	0	10	5	10	7,5	8,8	
08	0	10	10	-	6,7	5	-	10	-	7,5	10	10	10	10	5	10	9,2	7,8	
09	0	10	-	-	5	10	-	10	0	6,7	10	10	10	10	0	10	8,3	6,7	
10	3,3	10	10	-	7,8	10	10	-	-	10	10	10	10	10	0	10	8,3	8,7	
11	6,7	10	10	-	8,9	2,5	-	-	5	3,8	10	5	10	10	5	10	8,3	7,0	
12	10	10	10	-	10	10	-	-	-	10	10	0	10	10	5	0	5,8	8,6	
13	1,7	0	10	10	5,4	10	10	10	-	10	10	5	10	10	7,5	0	7,1	7,5	
14	8,3	0	0	10	4,6	7,5	-	2,5	-	5	10	5	5	10	5	10	7,5	5,7	
15	0	10	10	10	7,5	10	10	10	-	10	10	5	10	10	5	10	8,3	8,6	
16	0	10	10	10	7,5	10	10	10	-	10	10	10	10	10	5	10	9,2	8,9	
17	10	10	10	-	10	10	10	10	-	10	10	10	10	10	5	10	9,2	9,7	
18	10	10	10	-	10	10	-	10	-	10	10	10	10	10	5	10	9,2	9,7	
19																			
20	10	10	10	10	10	0	10	10	-	6,7	10	5	10	10	0	10	7,5	8,1	
21	10	5	10	-	8,3	10	10	-	-	10	10	10	10	10	2,5	10	8,8	9	
22	10	10	10	10	10	10	10	10	-	10	10	10	10	10	5	10	9,2	9,7	
23	3,3	10	10	4	6,8	7,5	10	7,5	-	8,3	10	5	0	10	5	10	6,7	7,3	
24	10	10	10	10	10	10	10	10	-	10	0	10	10	10	6,3	10	7,7	9,2	
25	0	10	10	7,5	6,9	10	10	10	-	10	10	10	10	10	-	10	10	9	
26	6,7	10	3,3	5	6,3	10	10	10	-	10	10	7,5	10	10	-	10	9,5	8,6	
27	6,7	10	10	-	8,9	5	-	-	-	5	10	10	10	10	0	10	8,3	7,4	
28	10	0	10	10	7,5	10	-	10	-	10	10	5	10	10	8,8	10	9	8,8	
29	3,3	10	0	10	5,8	2,5	-	6,3	-	4,4	10	5	10	10	3,8	10	8,1	6,1	
30	0	5	10	10	6,3	10	10	10	-	10	10	10	10	10	10	10	10	8,8	
31	0	10	5	7,5	5,6	7,5	10	7,5	-	8,3	5	7,5	10	10	5	10	7,9	7,3	

32	0	10	10	7,5	6,9	10	10	10	-	10	10	0	10	10	5	10	7,5	8,1
33	0	10	10	7,5	6,9	0	2,5	-	-	1,3	10	5	10	10	-	10	9	5,7
34	0	10	10	7,5	6,9	10	10	10	-	10	10	10	10	10	-	10	10	9
35	10	7,5	10	10	9,4	10	7,5	7,5	-	8,3	10	10	10	10	5	10	9,2	9
36	0	10	10	10	7,5	5	5	10	-	6,7	10	5	10	10	8,8	10	9	7,7
37	0	10	10	10	7,5	2,5	-	7,5	-	5	10	5	10	10	0	10	7,5	6,7
38	0	10	0	10	5	7,5	-	7,5	-	7,5	10	5	10	10	0	10	7,5	6,7
39	0	10	0	-	3,3	10	10	10	-	10	10	5	10	10	5	10	8,3	7,2
40	3,3	10	-	-	6,7	10	-	2,5	-	6,3	10	5	10	10	0	10	7,5	6,8
41	0	10	10	7,5	6,9	6,3	10	10	-	8,8	10	10	10	10	3,8	10	9	8,2
42	0	10	10	7,5	6,9	6,3	-	10	-	8,2	10	10	10	10	3,8	10	9	8
43	3,3	10	3,3	7,5	6	1,3	10	10	-	7,1	10	7,5	10	10	2,5	10	8,3	7,2
44	6,7	10	10	10	9,2	10	10	-	-	10	10	10	10	10	0	10	8,3	9,2
45	10	10	10	10	10	10	10	10	-	10	10	10	10	10	10	10	10	10
46	10	10	10	10	10	10	10	10	-	10	10	10	10	10	10	10	10	10
47	6,7	10	10	10	9,2	10	-	10	-	10	10	5	5	10	5	10	7,5	8,9
48	0	5	-	10	5	10	-	2,5	-	6,3	10	7,5	10	10	3,3	10	8,5	6,6
49	0	10	10	5	6,3	10	10	10	-	10	7,5	10	10	10	0	10	7,9	8,1
50	0	10	-	7,5	5,8	10	10	-	-	10	10	5	10	10	0	10	7,5	7,8
51	3,3	10	10	7,5	7,7	10	-	10	-	10	10	5	10	10	3,8	10	8,1	8,6
52	0	10	10	7,5	6,9	10	10	-	-	10	10	0	10	10	5	10	7,5	8,1
53	10	10	10	10	10	10	-	10	-	10	10	5	10	10	5	10	8,3	9,4
54	10	10	10	10	10	10	-	10	-	10	10	0	10	10	5	10	7,5	9,2
55	10	0	0	-	3,3	7,5	-	10	-	8,8	10	0	7,5	10	5	10	7,1	6,4
56	10	10	10	-	10	10	10	10	-	10	10	0	10	10	5	10	7,5	9,2
4,8 8,8 8,7 8,8 7,6 8,3 9,5 9,0 2,5 8,6 9,7 6,9 9,4 10 4,5 9,6 8,4 8,2																		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19

Verklaring bovenstaande gegevens:

Kolom 1	Volgnummer van het stemlokaal, n.a.w. gegevens zijn terug te vinden in het locatieoverzicht op pagina 8 en 9.
Kolommen 2-5	Waarderingen per locatie van de vragen uit de checklist m.b.t. de bereikbaarheid van het betreffende stemlokaal
Kolom 6	Gemiddelden per locatie van de waarderingen van de vragen uit de checklist m.b.t. de bereikbaarheid van het betreffende stemlokaal
Kolommen 7-10	Waarderingen per locatie van de vragen uit de checklist m.b.t. de betreedbaarheid van het betreffende stemlokaal
Kolom 11	Gemiddelden per locatie van de waarderingen van de vragen uit de checklist m.b.t. de betreedbaarheid van het betreffende stemlokaal
Kolommen 12-17	Waarderingen per locatie van de vragen uit de checklist m.b.t. de bruikbaarheid van het betreffende stemlokaal
Kolom 18	Gemiddelden per locatie van de waarderingen van de vragen uit de checklist m.b.t. de bruikbaarheid van het betreffende stemlokaal
Kolom 19	Eindwaardering per locatie

De resultaten van de waardering op basis van **GEWOGEN WAARDEN** bevatten cijfers tussen 0 en 10, afgerond op 1 decimaal.

De rekenmethode die hiervoor is gebruikt is als volgt:

De items van de checklist zijn opgebouwd rondom de volgende basisthema's:

- **BEREIKBAARHEID** (vragen 1.1 - 1.7)
- **BETREEDBAARHEID** (vragen 2.1 - 2.3) en
- **BRUIKBAARHEID** (vragen 3.1 - 3.6).

Deze vragen (kunnen) zijn opgebouwd uit meerdere deelvragen. Door de uitkomsten van de deelvragen (Ja/Nee) evenredig te verwerken in de uitkomsten van de vragen ontstaat er een genuanceerd beeld van het resultaat per vraag, volgens de formule: "som uitkomst deelvragen (ja/nee = 1/0) gedeeld door aantal deelvragen, keer 10".

Het gemiddelde cijfer voor de stembureaus bij deze manier van meten is: 8,2.

RESULTAAT PER ONDERWERP:

Hieronder een overzicht van de onderwerpen van het onderzoek met daarachter het percentage dat voldoet aan de criteria.

BEREIKBAARHEID	
Aanduiding van de stembureaus	4,8
Parkeren	8,8
Route tussen openbare weg en het gebouw waar het stembureau is gevestigd	8,7
Route tussen de entree van het gebouw en het in het gebouw aanwezige stemlokaal	8,8
BETREEDBAARHEID	
Entree van het gebouw van het stembureau	8,3
Entree van het in het gebouw aanwezige stemlokaal	9,5
Deur stemruimte	9,0
Tijdelijke voorzieningen (hellingbanen, dorpeloverbruggingen, vloerbescherming etc.)*	2,5
BRUIKBAARHEID	
Verkeersruimte in het stemlokaal	9,7
Stoelen in het stemlokaal	6,9
Stemhokje	9,4
Stembus(sen)	10,0
Uitvergroete kandidatenlijst	4,5
Hulpmiddelen (leesloupe)	9,6

* In deze bezoekeronde waren er slechts 2 van de 55 bezochte stembureaus waar tijdelijke voorzieningen zijn aangebracht. Deze voorzieningen waren toevallig bij beide stembureaus onvoldoende.

Conclusies

Op basis van de uitkomsten blijkt dat slechts 2 stemlokalen volledig aan alle toegankelijkheidscriteria voldoen, (locaties 45 en 46) en daarmee door mensen met fysieke en auditieve beperkingen zelfstandig gebruikt kunnen worden. Mensen met een visuele beperking vallen buiten deze groep omdat het zelfstandig handmatig invullen van een stembiljet voor een groot deel van deze groep niet mogelijk is.

De overige 53 stemlokalen kunnen op een of meerdere onderdelen niet door iedereen zelfstandig gebruikt worden.

Het eindcijfer zegt niet alles over de impact van de geconstateerde toegankelijkheidsprestatie van een stembureau omdat er geen prioritering is aangebracht in de toegankelijkheidsitems die zijn getoetst. Wanneer de bereikbaarheid en betreedbaarheid van de entree van het gebouw waar het stembureau zich bevindt voor een deel van de stemmers al een probleem vormen is de feitelijke situatie binnen (die heel toegankelijk zou kunnen zijn) voor de groep niet meer relevant.

	Gemiddelde waarde	Percentage +6,0
BEREIKBAARHEID	7,6	78%
BETREEDBAARHEID	8,6(8,9)*	89%
BRUIKBAARHEID	8,4	99%

* getal tussen haakjes: waarde wanneer de 2 bureaus met tijdelijke voorzieningen niet worden meegenomen in de telling)

Het onderdeel waar bij volgende verkiezingen meer aandacht aan moet worden gegeven is de bereikbaarheid en de betreedbaarheid.

De bruikbaarheid (de voorzieningen in de stemlocatie zelf) is over het algemeen voldoende tot ruim voldoende.

Op basis van de cijfers zien we ten opzichte van de eerdere onderzoeken dat met name de bereikbaarheid en de betreedbaarheid van de locaties enige verbetering is waar te nemen. Tegelijkertijd met deze waarneming moet ook worden vastgesteld dat het aantal tijdelijke voorzieningen (die juist vaak met de bereikbaarheid en betreedbaarheid te maken hebben, namelijk overbruggingen van hoogteverschillen, tijdelijke afdekkingen van bijv. sportvloeren), bij de onderzochte stembureaus vrijwel niet voorkwam. Of dit een gevolg is van toeval (bij de keuze van de te toetsen stembureaus) of dat gemeenten t.o.v. eerdere verkiezingen, met de keuze van de locaties meer rekening houden met toegankelijkheid, kunnen wij op basis van het uitgevoerde onderzoek niet vaststellen.

Meest voorkomende tekortkomingen:

De meest voorkomende tekortkomingen, in willekeurige volgorde:

- Onvoldoende aanduiding op de openbare weg (geen borden, vlaggen, etc.)
- Te smalle entree van het gebouw, te steile hellingen om de entree van het gebouw te kunnen bereiken, te veel benodigde bedieningskracht om de deur te kunnen openen
- Ontbreken van stoelen (met armleggers) in de stemruimte
- Niet aanwezig zijn van (vergrootte) kandidatenlijsten, kandidatenlijsten op onleesbare plaatsen, kandidatenlijsten met te kleine letters

Bijlage 5

Checklist toegankelijkheidscriteria stemlokalen

3B Toegankelijkheidscriteria Stemlokalen

(versie: november 2014)

Bereikbaar
Betreedbaar
Bruikbaar

Bezoekadres:
Churchillaan 11 (melden bij ieder(in), 1e verdieping)
3527 GV Utrecht

Postadres:
Postbus 2420
3500 GK Utrecht

T: 030 - 291 66 33
I: www.pbtconsult.nl
E: info@pbtconsult.nl

PBTconsult BV is een zelfstandig ingenieurs- en adviesbureau gespecialiseerd in de advisering en toetsing van de fysieke toegankelijkheid van de gebouwde omgeving (gebouwen, woningen, objecten, openbare ruimte, openbaar vervoer evenementen, (thema)parken). Naast de hierboven beschreven werkzaamheden is PBTconsult exclusief gemachtigd om namens Ieder(in), de voormalige CG-Raad, ITS-inspecties en analyses ten behoeve van het ITS-Keurmerk uit te voeren.

INLEIDING

Op verzoek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties zijn door PBTconsult BV toegankelijkheidscriteria specifiek voor stemlokalen opgesteld.

Het uitgangspunt hiervoor is de zgn. Integrale Toegankelijkheidsstandaard (ITs) zoals deze gepubliceerd staat op de website

www.pbtconsult.nl. De ITs vormt op het gebied van "fysieke" toegankelijkheid de de-facto standaard in Nederland.

De communicatieve uitgangspunten zijn terug te vinden in de criteria voor het gebruiksvriendelijk maken van een website voor bezoekers, te weten: "Drempels Weg". Zie ook www.drempelsweg.nl

De toegankelijkheidscriteria zijn verwerkt in een checklist t.b.v. de door het ministerie uit te voeren evaluatie van de toegankelijkheid van de stemlokalen.

PBTconsult, ITs en Ieder(in)

Core business van PBTconsult is ontwikkeling en toepassing van de ITs, waardoor gebouwen, objecten en bouwplannen die aan deze criteria voldoen optimaal bereikbaar, betreedbaar en bruikbaar (3B) zijn voor iedereen en dus ook voor mensen met een beperking.

Uitgangspunt bij het bereiken hiervan is de benadering volgens de "Universal Design" (UD) filosofie.

Voldoen aan de ITs, de Nederlandse invulling van UD, is het criterium voor toekenning van het ITS-Keurmerk. Het ITS-Keurmerk is een initiatief van Ieder(in), de koepelorganisatie van mensen met een beperking of chronische ziekte.

PBTconsult heeft van Ieder(in) het mandaat gekregen voor het uitvoeren van ITS-keuringen. Daarnaast levert PBTconsult bouwplanadviezen en projectadviezen op maat op basis van de vigerende ITs.

PBTconsult BV
Postbus 2420
3500 GK Utrecht
Tel.: (030) 291 66 33
www.pbtconsult.nl
info@pbtconsult.nl

Ieder(in)
Postbus 169
3500 AD Utrecht
Tel.: (030) 720 00 00
www.iederin.nl
info@iederin.nl

UITGANGSPUNTEN

De basisbegrippen van de toegankelijkheidscriteria zijn:

COMMUNICATIE

Informatie over toegankelijkheid van stemlokalen via de gemeentelijke website

BEREIKBAARHEID

Kan men via de openbare weg bij het stemlokaal komen

BETREEDBAARHEID

Kan men vanaf de openbare weg tot in het stemlokaal komen

BRUIKBAARHEID

Kan men de stemfaciliteiten in het stemlokaal gebruiken

Voor gedetailleerde informatie over de bij de toegankelijkheidscriteria beschreven onderdelen m.b.t. Bereikbaarheid, Betreedbaarheid en Bruikbaarheid, zie de ITs.

5

Op basis van de huidige wetgeving dient 25% van het aantal stemlokalen toegankelijk te zijn voor mensen met een handicap. M.a.w. 25% van het totaal aantal stemlokalen per gemeente moet voldoen aan onderstaande criteria.

Vanuit de missie van het PBT "Een toegankelijke samenleving voor iedereen", zal duidelijk mogen zijn dat alleen volledig toegankelijke stemlokalen de norm zouden moeten zijn.

TOEGANKELIJKHEIDSCRITERIA

De hieronder opgenomen toegankelijkheidscriteria zijn gebaseerd op de vigerende IT's en gelden in deze vorm alleen voor de stemlokalen.

COMMUNICATIE

- Informatie over de locatie van toegankelijke stemlokalen

- Gemeentelijke website

De praktijk wijst tot nu toe uit dat niet ieder stemlokaal volwaardig toegankelijk is. De gemeente moet op haar website aangeven welke stemlokalen voldoen aan de in dit document opgestelde criteria.

- Informatie op stempas

Op de stempas staat vermeld op welke locatie gestemd kan worden. Dit is meestal het stemlokaal dat geografisch zich het dichtst bij het op de stempas vermelde adres van de stemgerechtigde bevindt. Bij deze vermelding moet zijn opgenomen of dit stemlokaal toegankelijk is of niet.

6

BEREIKBAARHEID

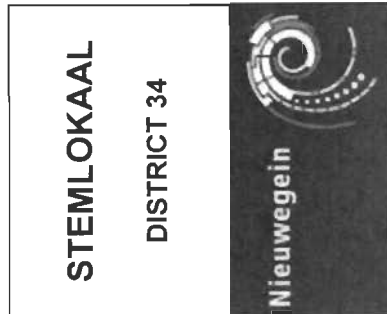
- Aanduiding op openbare weg van locatie van het stemlokaal

- Bord(en) op openbare weg

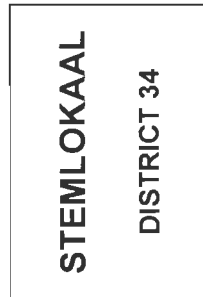
Op de openbare weg, op de plaats van straat en huisnummer, moet een duidelijk leesbaar en weerbestendig bord geplaatst zijn met de aanduiding "STEMLOKAAL" of "STEMBUREAU" en het stemlokaal/-bureau/districtnummer.

Kenmerken bord:

- Duidelijk zichtbaar vanaf de rijbaan (indien aanwezig) en vanaf de ter plaatse meest logische voetgangersroute
- Afmetingen (B x H) bord, bij voorkeur A1 (600x840mm), maar minimaal A2 (600x420mm).
- Bord van een zodanige kleur en constructie dat het opvalt ten opzichte van zijn omgeving
- Teksthoogte STEMLOKAAL of STEMBUREAU minimaal 50mm in kapitalen.
- Teksthoogte stemlokaal/-bureau/districtnummer minimaal 35mm in kapitalen (bv "DISTRICT 18").
- Contrastwaarde tekst t.o.v. achtergrond minimaal 0,3
- Combinaties rood/groen vermijden

Voorbeeld formaat A1

Voorbeeld formaat A2

Route vanaf de openbare weg naar de entree van het stemlokaal

o Toegangsroute

▪ *Vanaf Parkeergelegenheid*

Er moet ten minste 1 GPA (Gehandicapten Parkeerplaats Algemeen) binnen 50m van een toegankelijk stemlokaal aanwezig zijn, tenzij mag worden verwacht dat er binnen deze afstand ruim voldoende vrije parkeerplaatsen aanwezig zijn. Zie voor eisen aan de GPA ook ITS hoofdstuk **A01 Parkeren GPA**.

▪ *Vanaf de rijbaan*

Vanaf de rijbaan moet op het trottoir gekomen kunnen worden.

Op maximaal 50m van de entree van het stemlokaal moet er vanaf de rijbaan een toegankelijke oprit naar het trottoir beschikbaar zijn.

o *Routeaanduiding naar entree*

Indien de entree van het stemlokaal niet direct vanaf de openbare weg zichtbaar is, moet de route vanaf de openbare weg naar de entree (op alle richtingveranderingen, keuzepunten en splitsingen) zijn aangegeven met richtingborden waarop naast een pijl, de tekst **"STEMLOKAAL"** of **"STEMBUREAU"**.

Kenmerken bordjes:

- Afmetingen minimaal A4
- Teksthoogte, minimaal 30mm in kapitalen met pijl in juiste richting
- Contrastwaardeverschil (grijswaarde) tekst t.o.v. achtergrond minimaal 0,3
- Combinaties rood/groen vermijden.

etc.

o *Toegangsroute indien stemlokaal niet direct aan de openbare weg ligt*

Indien de entree van het stemlokaal niet direct aan de openbare weg ligt, moet de route vanaf de openbare weg naar de entree aan de volgende voorwaarden voldoen:

- Vlak en vrij van obstakels
- Verharde afwerking (geen grind ed.)
- Minimale (obstakelvrije) breedte over de gehele lengte van 1,2m

o **Hoogteverschillen**

Het stemlokaal dient vanaf de openbare weg zonder trappen bereikbaar te zijn.

Wanneer in de toegangsroute hoogteverschillen aanwezig zijn, moeten deze door hellingbanen of liften overbrugd kunnen worden. Zie voor eisen die aan hellingbanen worden gesteld IT's hoofdstuk **C03-02 Hellingbaan**.

- Hellingshoek:
  - Hoogteverschil tot 50 mm: 1:6
  - Van 50 – 100 mm: 1:10
  - Van 100 – 250 mm: 1:12
  - Van 250 – 500 mm: 1:16
  - Van 500 mm tot 1.000 mm: 1:20

- Opstelruimte:

Aan het begin en eind van de hellingbaan moet een vlakke (vrije) opstelruimte van 1,5 x 1,5m aanwezig zijn.

- Bij een hoogteverschil van meer dan 100mm gemeten langs de zijkant van de hellingbaan, moet de hellingbaan aan beide zijden zijn uitgerust met een afrijdbeveiliging met een hoogte van 50mm.

- Bij een totaal hoogteverschil van meer dan 250mm tussen begin en eind van de hellingbaan, moet deze hellingbaan aan ten minste een kant zijn uitgerust met een goed omvatbare leuning met een hoogte t.o.v. hellingbaan van 850 – 950mm.

- De hellingbaan moet stabiel, nagelvast, antislip en zodanig sterk zijn uitgevoerd dat deze een gewicht kan dragen van maximaal 300kg (scootmobiel met bestuurder).

BETREEDBAARHEID

- Een stemlokaal moet bereikt kunnen worden met scootmobielen.

- *Entree van het stemlokaal*

- o Vóór en achter de toegang ligt een vrij oppervlak $\geq 2,0 \times 2,0$ m

- o De vrije opstelruimte naast de slotzijde van deuren is $\geq 0,5$ m breed, tenzij de deur is voorzien van een openingsautomaat

- o Drempels mogen een hoogteverschil hebben van maximaal 0,02m eventueel in combinatie met een helling van 1:6 met een hoogte van maximaal 0,05m

- o De vrije doorgang van deuren is ten minste 0,85m breed

- o De openingshoek van draaiende deuren is ten minste 90 graden

- o Bij dubbele deuren is de vrije doorgang bij de eerst openende deur ten minste 0,85m

- o Bedieningsweerstand van de deuren (= de met de hand uit te oefenen kracht op de greep om de deur te kunnen openen) ≤ 30 N, of anders deurautomaat toepassen

- *Deurmatten*

Kokosmatten en rubber(ring)matten zijn in de route tussen trottoir en stemlokaal niet toegestaan.

- (tijdelijke) Bescherming vloerbedekking
Tijdelijke bescherming van vloerbedekking moet gedurende de periode dat het stemlokaal in gebruik is goed functioneren. Naden moeten afgeplakt en het materiaal voldoende waterbestendig zijn.
Openstaande naden of omkrullende randen van de tijdelijke vloerbescherming zijn ontoelaatbaar.

BRUIKBAARHEID

- *Verkeersruimte tussen entree – meldpunt – kishokje – stembus – uitgang*
  - Rolstoelen moeten tot in het stemhokje kunnen komen
  - Scootmobielen moeten in de stemlokaalruimte kunnen komen maar niet tot in het stemhokje
  - De vrije ruimte vóór de stemtafel en de stemhokjes heeft een minimale breedte van 2,1m
  - In de stemruimte vóór de stemtafel en het stemhokje moet een vrije keerruimte (t.b.v. scootmobielen) met een diameter van 2,1m aanwezig zijn

• *Inrichting algemeen*

- Stoelen
In de stemruimte enkele stoelen met en zonder armleuning opstellen om te kunnen rusten.
- Stemhokje
Ten minste 1 stemhokje in een stemlokaal dient te zijn uitgevoerd met schrijfblad op zithoogte. Dat wil zeggen:
  - Hoogte schrijfblad $\leq 1.000\text{mm}$.
  - Onderrijdbaar:
    - Vrije hoogte onder het blad $\geq 700\text{mm}$
    - Vrije breedte $\geq 700\text{mm}$
    - Vrije diepte $\geq 500\text{mm}$

○ *Stembus*

- Hoogte inwerpleuf: $\leq 1.000\text{mm}$

• *Informatieborden*

- Een kandidatenlijst, eventueel vergroot, ophangen aan een vrije wand, onderkant minimaal 0,750m en bovenkant maximaal 2m boven vloer.
- Kenmerken kandidatenlijst:
  - Kandidaatnaam en volgnummer vet gedrukt met een “stokhoogte” van ten minste 3mm
  - Bereikbare opstelruimte vóór de op de wand aangebrachte kandidatenlijst 2,1 x 2,1m

• *Kieshulpmiddelen*

- Leesloupe
- Stemhulp voor blinden en slechtzienden (optioneel, zie brochure BZK febr. 2010)

Bijlage 6

GfK, Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen & raadgevend referendum Wiv 2018. Terugblik op het verloop van het verkiezingsproces binnen Nederlandse gemeenten

Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen & raadgevend referendum Wiv 2018

*Terugblik op het verloop van het verkiezingsproces
binnen Nederlandse gemeenten*

Uitgevoerd door GfK Netherlands BV

Uw contact: Stephan Dijcks

E: Stephan.Dijcks@gfk.com, Peter.van.Eijk@gfk.com

T: 06-53910852

Kenmerk: 591485

Datum: versie 29-05-2018

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het onderzoek berust bij de auteurs. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	4
Hoofdstuk 2	Samenvatting	5
2.1	Inzicht in het verloop van de stembusgang (deelonderzoek A)	5
2.2	Inzicht in de kwaliteit van de stembureauleden (deelonderzoek B)	6
Hoofdstuk 3	Inzicht in het verloop van de stembusgang (deelonderzoek A)	8
3.1	Tevredenheid verloop verkiezingen	8
3.2	Vorbereiding	9
3.2.1	Problemen bij de voorbereiding en uitvoering	9
3.2.2	In kennisstelling van kiezers over adressen en openingstijden	10
3.2.3	Plaatsing verkiezingsborden	10
3.2.4	Aantal stembureaus en toegankelijkheid voor minder validen	11
3.2.5	Communicatie over toegankelijkheid stembureaus voor minder validen	11
3.2.6	Andere activiteiten ondernomen om stemgang minder validen te faciliteren	12
3.2.7	Tevredenheid toolkit	13
3.2.8	Tevredenheid nieuwsbrieven	13
3.2.9	Verbetering toolkit en nieuwsbrieven	14
3.3	Volmachten, stempassen en kiezerspassen	15
3.3.1	Administratie verzoeken schriftelijke volmacht	15
3.3.2	Aantal kiezers dat een kiezerspas heeft ontvangen	16
3.3.3	Aantal onderhandse en schriftelijke volmachtstemmen	16
3.3.4	Beschikbaarheid digitale formulieren	17
3.3.5	Ronselen van volmachtstemmen	18
3.3.6	Informeren kiezers in buitenland	18
3.4	Stembureauleden en instructies	19
3.4.1	Vergoeding stembureauleden	19
3.4.2	Training voorzitters stembureaus	19
3.4.3	Training overige leden stembureaus	20
3.4.4	Aandacht voor stemmen met een lichamelijke beperking	20
3.4.5	Geen training of bijeenkomst gehouden	21
3.4.6	Keuze digitale instructie en toets	21
3.4.7	Gebruik en beoordeling instructie BZK	21
3.4.8	Gebruik en beoordeling online stembureau-instructie BZK	23
3.4.9	Gebruik en training van tellers	25
3.5	Stemming, stemopneming en vervolg	26
3.5.1	Kwaliteit en professionaliteit stembureauleden	26
3.5.2	Controle functioneren stembureauleden	27
3.5.3	Brochure 'Stembureau-instructie'	27
3.5.4	Brochure 'Geldige identiteitsdocumenten'	28
3.5.5	Instructie hanteren telmethode	29
3.5.6	Publicatie uitslag van de gemeente	30

3.5.7	Gebruik digitale hulpmiddelen berekening uitslag	31
Hoofdstuk 4	Resultaten kwaliteit van de stembureauleden (deelonderzoek B)	32
4.1	Motivatie en ervaringen stembureauleden	32
4.1.1	Functie binnen het stembureau	32
4.1.2	Ervaring stembureaulid of teller	33
4.1.3	Motivatie deelname stembureaulid/teller	33
4.1.4	Tevredenheid verloop verkiezingen	34
4.2	Vorbereiding	35
4.2.1	Vorbereiding op de verkiezingsdag	35
4.2.2	Tevredenheid online instructie BZK	36
4.2.3	Voldoende voorbereid op taak als stembureaulid	37
4.3	Opening en stemming	37
4.3.1	Rolverdeling stembureauleden	37
4.3.2	Gebruik proces-verbaal	37
4.3.3	Hulp uitbrengen stem kiezers lichamelijke beperking	38
4.3.4	Ervaring taken als stembureaulid	40
4.4	Tellen van de stemmen	40
4.4.1	Meegeholpen bij tellen van stemmen	40
4.4.2	Telinstructie verstrekt	41
4.4.3	Vorbereiding werk als teller	42
4.4.4	Omgaan met telverschillen	43
4.4.5	Taak bij tellen stemmen ervaren	44
4.4.6	Tellers ingezet bij stembureau	44
Bijlage I:	Onderzoeksverantwoording	
Bijlage II:	Overzicht respons per gemeente per vragenlijstonderdeel	
Bijlage III:	Vragenlijst(en) onderzoek onder gemeenten	
Bijlage IV:	Afbeeldingen vragenlijst	
Bijlage V:	Deelnemende gemeenten experiment centrale stemopneming	

1 Inleiding

Op woensdag 21 maart 2018 vonden zowel de gemeenteraadsverkiezingen als het raadgevend referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 (Wiv 2017) plaats. In 45 gemeenten was er alleen sprake van een referendum vanwege een recente of juist aanstaande gemeentelijke herindeling. Daarnaast hebben Bonaire, Sint Eustatius en Saba ook alleen het raadgevend referendum georganiseerd. In 22 gemeenten werd een experiment gedaan met centrale stemopneming, waarbij het stembureau op de avond van de stemming alleen een (voorlopige) telling op lijstniveau verrichtte en de definitieve telling op een centrale locatie werd uitgevoerd.

Evenals in voorgaande verkiezingsjaren is de stembusgang ook dit jaar door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties geëvalueerd.

Het uitgevoerde onderzoek moet het ministerie inzicht geven in het verloop van zowel de gemeenteraadsverkiezingen als het raadgevend referendum. Daarnaast moet het onderzoek inzicht geven in de kwaliteit en professionaliteit van de stembureauleden. Tot slot gaat het onderzoek nader in op het experiment rondom de centrale stemopneming.

Om de inzichten hierop te verkrijgen is het onderzoek verdeeld in diverse deelonderzoeken, gericht op de verschillende doelgroepen en (sub)vraagstellingen:

- A. *Inzicht in het verloop van de stembusgang*
Via de gemeentelijke contactpersonen werd inzicht verkregen in hoe de verkiezingen – inclusief het raadgevend referendum – in de gemeenten zijn verlopen.
- B. *Inzicht in de kwaliteit van de stembureauleden*
Omdat uit evaluaties van de Kiesraad en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) blijkt dat de kwaliteit en professionaliteit van stembureauleden sterk kunnen wisselen, werd dit onderdeel aan het onderzoek toegevoegd.
- C. *Evaluatie van de centrale stemopneming*
Tijdens deze verkiezingen werd geëxperimenteerd met de centrale stemopneming, waarbij het stembureau op de avond van de stemming alleen een (voorlopige) telling op lijstniveau verrichtte en de definitieve telling op een centrale locatie werd uitgevoerd. Voor deze verkiezingen hadden 22 gemeenten zich aangemeld als deelnemer aan dit experiment. Dit deelonderzoek richt zich op alle betrokkenen in deze gemeenten en is bedoeld om een volledig beeld te schetsen van het verloop van dit proces en de lering die hieruit kan worden getrokken.

Deelonderzoek C wordt in een aparte bijlage gerapporteerd.

Leeswijzer rapport

In dit rapport zijn de resultaten op alle vragen grafisch (door middel van grafieken) dan wel in tabelvorm weergegeven. Indien er sprake is van statistisch significante en relevante verschillen tussen subdoelgroepen (bijvoorbeeld tussen verschillende gemeentegrootteklasse) dan zijn deze benoemd in de tekst.

2 Samenvatting

2.1 Inzicht in het verloop van de stembusgang (deelonderzoek A)

Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties heeft GfK verzocht het verkiezingsproces te evalueren. In totaal hebben 322 gemeenten hun medewerking aan het onderzoek verleend, een responspercentage van 84%. In 5 van deze gemeenten is de stemming voor de gemeenteraad gecombineerd met een plaatselijk referendum of andere stembusgang/verkiezing.

Bijna alle gemeenten zijn tevreden over het verloop van de verkiezingen

Met betrekking tot de voorbereidingen, geeft twee derde van de gemeenten aan geen problemen te hebben ondervonden. Eventuele problemen in de voorbereiding en uitvoering kwamen met name voor bij het werven van stembureauleden en tellers (16%). Ook ervaren men soms problemen bij het vinden van geschikte locaties voor stemlokalen (11%).

96% van de gemeenten geeft aan tijdig de adressen en openingstijden van de stemlokalen en mobiele stembureaus ter kennis te hebben gebracht aan de kiezers en hebben verkiezingsborden geplaatst.

Bijna negen op de tien gemeenten heeft de binnengekomen verzoeken om een schriftelijke volmachtbewijzen geadmistreerd. Bij ongeveer 80% van de gemeenten is zowel het schriftelijke volmachtbewijs als de kiezerspas digitaal aan te vragen.

Bijna iedere gemeente heeft gebruik gemaakt van een digitaal hulpmiddel bij het berekenen van de uitslag. Meestal werd gebruik gemaakt van Ondersteunend Software Verkiezingen (OSV). De uitslag van de verkiezing is door bijna alle gemeenten (98%) op de website van de gemeente gepubliceerd.

Ruim 80% van de gemeenten is (zeer) tevreden over de kwaliteit en professionaliteit van de stembureauleden

Bij meer dan 90% zijn de stembureauleden tijdens de verkiezingsdag gecontroleerd. In 90% van de gemeenten werden de stembureaus één of meerdere malen op de verkiezingsdag bezocht door iemand van de gemeente.

Als vergoeding ontvingen voorzitters een bedrag van gemiddeld € 158,- en overige stembureauleden met € 142,- iets minder. Tellers ontvingen met gemiddeld € 31,- de laagste vergoeding. Over het algemeen kan gezegd worden: hoe groter de gemeente, hoe hoger de vergoeding.

Het merendeel van de gemeenten (80%) is tevreden over de toolkit van BZK

Ook werden de nieuwsbrieven die door BZK in het kader van de voorbereiding heeft gestuurd, door bijna alle gemeenten naar tevredenheid ontvangen. Wel is men van mening dat het versturen van de nieuwsbrieven in de toekomst sneller moet gebeuren.

Zowel de inhoud als de vormgeving van de brochure 'Stembureau-instructie' wordt door meer dan 80% als (zeer) positief beoordeeld. Ook beoordeelt bijna 80% de brochure 'Geldige identiteitsdocumenten' als (zeer) positief.

80% van de gemeenten heeft stembureauleden gewezen op de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie

Gemeenten die stembureauleden niet hebben gewezen op de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie, geven aan dat zij zelf een digitale instructie hebben ontwikkeld of door een externe partij hebben laten ontwikkelen. Over het algemeen is men (zeer) positief over de stembureau-instructie.

Bijna drie kwart van de voorzitters heeft een klassikale bijeenkomst bijgewoond. Ongeveer de helft heeft een digitale training gevolgd inclusief een bijbehorende toets. Ruim 40% van de voorzitters heeft meer dan 1 training gevolgd.

Bij de overige stembureauleden heeft bijna de helft een klassikale bijeenkomst bijgewoond. Ook heeft bijna de helft een digitale training via e-learning gevolgd inclusief een bijbehorende toets. Voornamelijk omdat dit makkelijker was dan het organiseren van een klassikale instructie en een digitale e-learning een objectief criterium oplevert om eventueel personen niet te benoemen als stembureau lid.

Bijna twee op de drie gemeenten die een klassikale instructiebijeenkomst hebben georganiseerd, hebben gebruik gemaakt van de door BZK beschikbare PowerPoint-instructie. De inhoud van de instructie wordt door 91% als (zeer) positief beoordeeld, de vormgeving door 89%. 80% geeft aan geen verbeterpunten te hebben.

Bijna 90% van de gemeenten heeft gebruik gemaakt van tellers

Kleine gemeenten (tot 10.000 inwoners) hebben minder vaak gebruik gemaakt van tellers (56%). 60% van de tellers heeft ook een training gevolgd. Bij grote gemeenten met 100.000+ inwoners ligt dit met bijna 80% aanzienlijk hoger.

Ongeveer de helft van de gemeenten heeft de telinstructie van BZK voorgeschreven aan de stembureauleden en eventuele tellers. Een kwart heeft gebruik gemaakt van een telinstructie die zij zelf hebben ontwikkeld. 10% heeft helemaal geen telinstructie voorgeschreven.

85% van de stembureaus waren geschikt voor mindervaliden

Het overgrote deel van de gemeenten heeft de toegankelijkheid van de stembureaus voor mindervaliden via hun website kenbaar gemaakt (90%). Bijna drie kwart van de gemeenten heeft informatie voor deze groep meegestuurd met de stempas en/of kandidatenlijst. Ongeveer een derde heeft ook nog andere activiteiten ondernomen om kiezers met een functiebeperking te faciliteren bij de stembusgang. Dit waren activiteiten als het inzetten van een gratis taxi(bus), het inzetten van een mobiel stembureau of het aanleggen van tijdelijke invalidenparkeerplaatsen.

Bij nagenoeg alle gemeenten (98%) is bij de training of bijeenkomsten ingegaan op het stemmen met een lichamelijke beperking.

2.2 Inzicht in de kwaliteit van de stembureauleden (deelonderzoek B)

Deelonderzoek B betreft een nieuw onderdeel ten opzichte van vorige evaluaties en is gericht op de kwaliteit en professionaliteit van stembureauleden. In totaal hebben 15.967 personen uit 214 gemeenten een online vragenlijst ingevuld. Daarnaast werden vier groepsdiscussie van elk 2 uur gehouden; twee met stembureauleden en twee met (plaatsvervangend) voorzitters.

Bijna drie kwart van de stembureauleden/tellers heeft bij eerdere verkiezingen meegeholpen

Bij 90% van de voorzitters was het niet de eerste keer. Zij hebben gemiddeld aan 10 andere verkiezingen meegedaan. Bij de overige stembureauleden is 75% bij gemiddeld 7 voorgaande verkiezingen betrokken. 50% van de tellers heeft aan gemiddeld 4 voorgaande verkiezingen deelgenomen.

Als motivatie geeft drie kwart aan dat zij het leuk vinden om mee te doen. Bij stembureauleden ligt dit met 80% significant hoger dan bij tellers. Daarnaast geeft de helft aan dat het een belangrijke bijdrage is aan de democratie en is voor één op de vijf de belangrijkste reden om mee te doen.

Voor nagenoeg alle stembureauleden (98%) was de rolverdeling tussen de aanwezige stembureauleden duidelijk.

57% van de stembureauleden geeft aan dat er geen problemen, onregelmatigheden of bezwaren zijn voorgevallen

70% van de voorzitters geeft aan dat de verkiezingen probleemloos verlopen zijn. 40% geeft aan dat eventuele problemen/onregelmatigheden (deels) zijn genoteerd in het proces-verbaal

In het geval er telverschillen waren geconstateerd, werden deze in iets meer dan de helft van de gevallen opgelost. In de meeste gevallen werden de stemmen herteld. Bij 2% is geen actie ondernomen omdat de verschillen te gering waren.

43% van de stembureauleden geeft aan dat er kiezers met een lichamelijke beperking langs gekomen zijn die in het stemhokje geholpen wilden worden bij het uitbrengen van hun stem. De helft is geholpen door iemand van hun eigen keuze. Bij 40% is op verzoek van de kiezer hulp geboden door een stembureaulid. Bij 16% stond het stembureau alleen hulp toe van een stembureaulid. In 5% van de situaties is er geen hulp geboden.

Bijna alle tellers (97%) geven aan dat zij (zeer) goed voorbereid waren op hun werk als teller

2% was niet tevreden, hetgeen voornamelijk werd veroorzaakt door de in hun ogen beperkte of helemaal niet gegeven instructie. Het merendeel (86%) van de stembureauleden heeft zijn taak bij het tellen van de stemmen als (zeer) positief ervaren. Ontevredenheid werd met name veroorzaakt doordat de stemmen opnieuw geteld moesten worden.

De meeste stembureauleden (92%) hebben hun taak als (zeer) positief ervaren

Ontevredenheid werd met name veroorzaakt doordat er geen roulatie plaatsvond van de taken waardoor het werk saai en eenzijdig werd. 92% van de stembureauleden heeft na sluiten van het stembureau meegeholpen met het tellen van de stemmen.

Ook uit navraag bij de stembureauleden blijkt dat bij zo'n 9 van de 10 (92%) stembureaus tellers zijn ingezet die door de gemeente zijn aangewezen om na 21.00 uur mee te helpen met het tellen van de stemmen. Het merendeel (82%) van de tellers geeft aan dat door de gemeente een telinstructie is verstrekt. De meeste stembureauleden en tellers geven aan dat de stembureaus zich ook hebben gehouden aan de telinstructie. In 5% van de stembureaus is dat naar eigen zeggen niet gebeurd. In deze stembureaus werd een eigen - naar de mening van de stembureauleden snellere en efficiëntere - telmethode gehanteerd die afweek van de officiële instructie.

3 Inzicht in het verloop van de stembusgang (deelonderzoek A)

Het verloop van de stembusgang is - net als in eerdere verkiezingsjaren - onderzocht door informatie in te winnen bij de gemeentelijke contactpersonen die verantwoordelijk waren voor de voorbereiding en uitvoering van de verkiezingen op woensdag 21 maart 2018. Naar alle contactpersonen is kort na afloop van de verkiezingen een digitale vragenlijst gestuurd.

Het centrale doel van dit deelonderzoek is om kengetallen te verkrijgen over de organisatie en het verloop van de verkiezingen, waarmee kan worden bepaald of er bepaalde aanpassingen wenselijk zijn in het verkiezingsproces of de begeleiding van gemeenten.

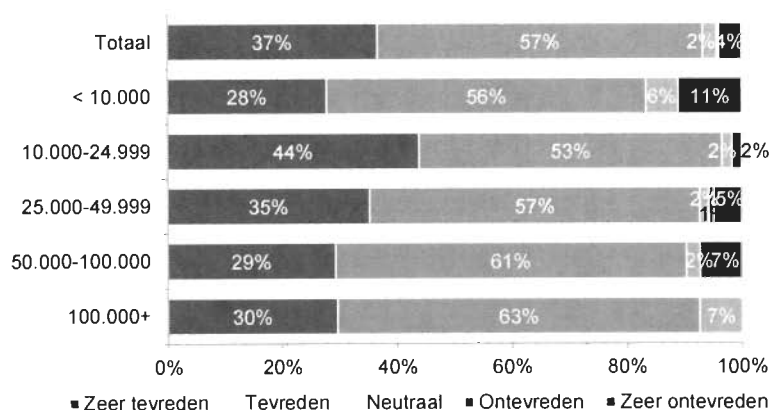
Er hebben 322 gemeentelijke contactpersonen van evenzoveel gemeenten aan het onderzoek meegedaan.

3.1 Tevredenheid verloop verkiezingen

Naast dat in alle gemeenten het raadgevend referendum Wiv is gehouden, hebben in 87.5% van de gemeenten ook de gemeenteraadsverkiezingen plaatsgevonden. Bij 1.5% is de stemming voor de gemeenteraad gecombineerd met een plaatselijk referendum of andere stembusgang/verkiezingen (zoals verkiezing dorpsraad/bestuursraad).

Bijna alle gemeenten (94%) zijn (zeer) tevreden over hoe de verkiezingen zijn verlopen. Bij de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners ligt dit met 84% lager. 11% van deze kleine gemeenten geeft aan (zeer) ontevreden te zijn. Van de gemeenten waar alleen het raadgevend referendum Wiv is gehouden, geeft 7.5% aan (zeer) ontevreden te zijn.

A3. *In hoeverre bent u tevreden over hoe de verkiezingen binnen uw gemeenten zijn verlopen (Basis: n=322)*

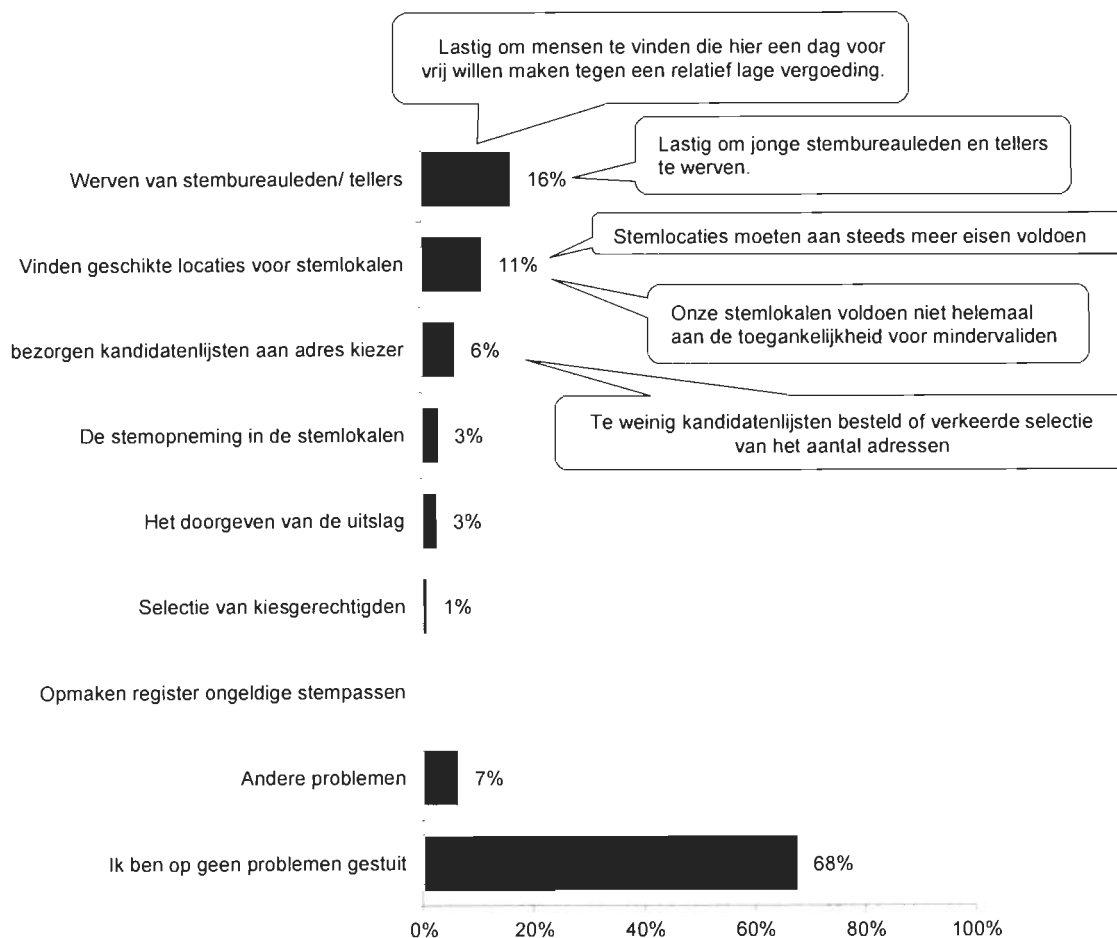

3.2 Voorbereiding

3.2.1 Problemen bij de voorbereiding en uitvoering

Twee derde van de gemeenten is tijdens de voorbereidingen en uitvoering niet op problemen gestuit. De gemeenten die wel met problemen te maken kregen, geven aan dat de meeste problemen werden veroorzaakt bij het werven van de stembureauleden en tellers (16%) en het vinden van geschikte locaties voor stemlokalen (11%). Het bezorgen van kandidatenlijsten aan het adres van de kiezer ging in 6% van de gemeenten niet zonder problemen gepaard.

B2. *Bent u in het kader van de voorbereiding en uitvoering van de verkiezingen gestuit op problemen bij het uitvoeren van uw wettelijke verplichtingen bij één of meer van de procesonderdelen (Basis: n=322)*

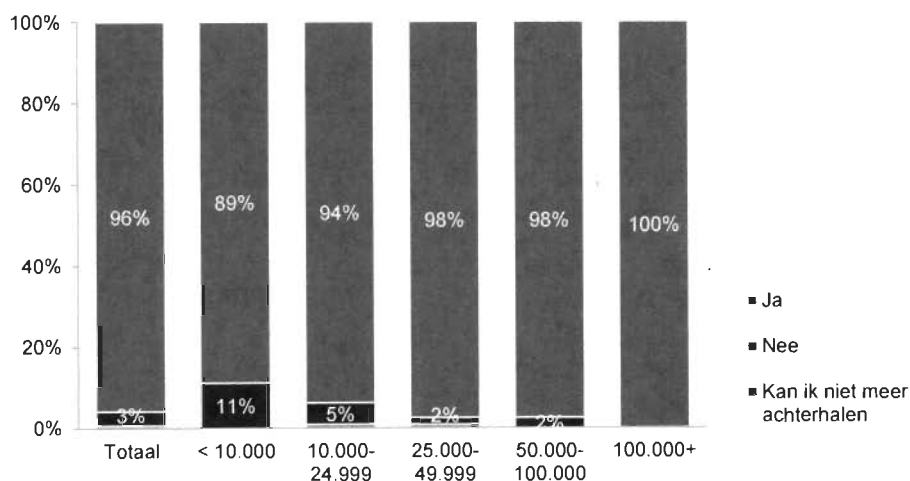

3.2.2 In kennisstelling van kiezers over adressen en openingstijden

Van de ondervraagde gemeenten geeft 96% aan dat zij tijdig de kiezers op de hoogte hebben gesteld van de adressen en openingstijden van de stemlokalen en mobiele stembureaus. Vier gemeenten geven aan dat zij geen gebruik hebben gemaakt van mobiele stembureaus. Vier gemeenten hebben de informatie op hun website gezet.

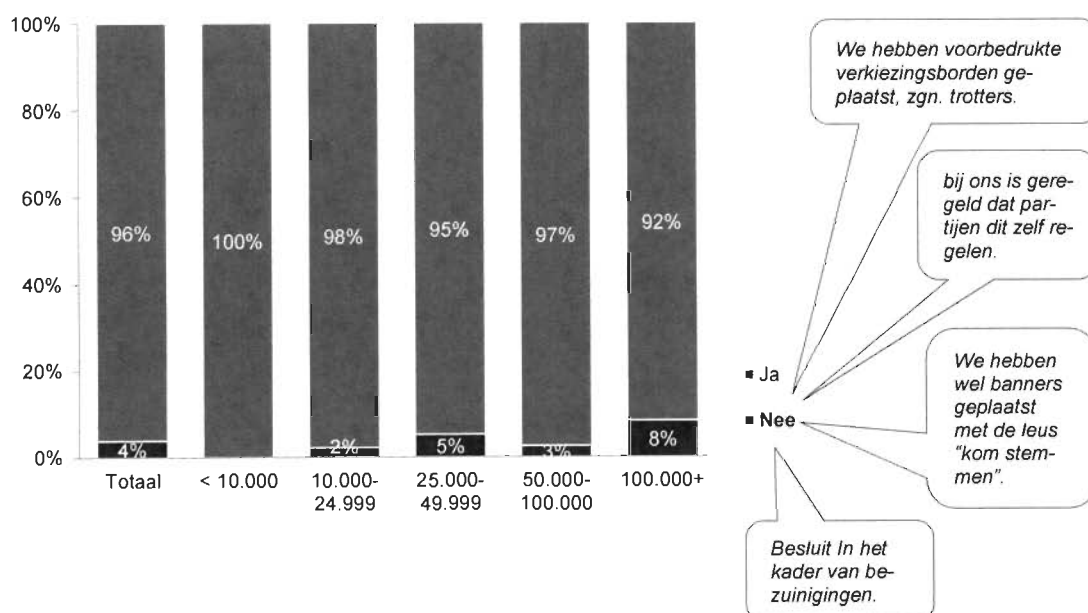
B3/4. Hebt u de adressen en openingstijden van de stemlokalen en de adressen en zittingstijden van de mobiele stembureaus uiterlijk op de vierde dag voor de stemming bij de kiezers bezorgd? (Basis: n=322)

3.2.3 Plaatsing verkiezingsborden

In het overgrote deel van de gemeenten (96%) zijn verkiezingsborden geplaatst. Elf van de ondervraagde gemeenten gaven aan dat dit niet is gebeurd. Drie gemeenten gaven als reden op dat dit vanwege bezuinigingen niet meer gebeurt.

B5/6. Zijn er in uw gemeenten verkiezingsborden geplaatst (Basis: n=282, deelnemende gemeenten waar gemeenteraadsverkiezingen zijn gehouden). Indien nee, waarom niet: (Basis: n=11)

3.2.4 Aantal stembureaus en toegankelijkheid voor minder validen

Gemiddeld waren er 26 stembureaus per gemeente. Bij kleine gemeenten onder de 10.000 inwoners waren dat er gemiddeld 6. Bij de 27 grote gemeenten (>100.000 inwoners) die aan het onderzoek hebben deelgenomen, waren dat er gemiddeld 118.

In ongeveer 85% van de gemeenten waren de stembureaus volledig toegankelijk voor minder validen. Bij de grote gemeenten met 100.000+ inwoners lag dit met 80% onder het gemiddelde.

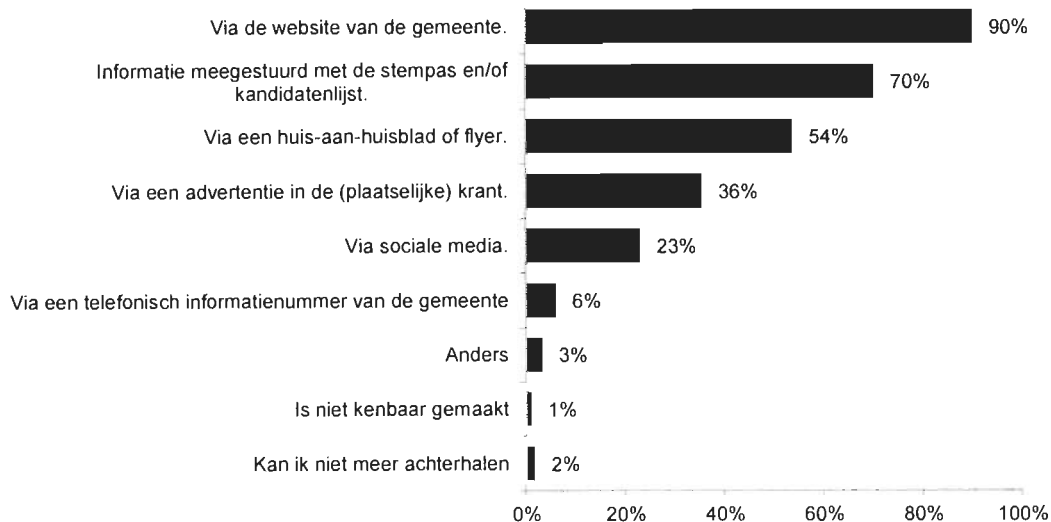
B7/8. Hoeveel stembureaus waren er op 21 maart 2018 in uw gemeente (Basis: n=322) en hoeveel van deze stembureaus waren volledig toegankelijk voor minder validen (Basis: n=318)

	Totaal	< 10.000	10.000- 24.999	25.000- 49.999	50.000- 99.999	100.000+
Aantal deelnemende gemeenten	322	18	114	122	41	27
Aantal stembureaus (gemiddeld)	26	6	11	20	36	118
Aantal stembureaus geschikt voor minder validen (gemiddeld)	22	5	9	15	32	94
Aantal stembureaus geschikt voor minder validen (gemiddeld)	85%	83%	82%	75%	89%	80%

3.2.5 Communicatie over toegankelijkheid stembureaus voor minder validen

Het overgrote deel van de gemeenten (90%) heeft via hun eigen website kenbaar gemaakt welke stembureaus toegankelijk waren voor mindervaliden. Bij de 100.000+ gemeenten was dit zelfs 96%. Bijna driekwart heeft informatie hierover meegestuurd met de stempas en/of kandidatenlijst. Iets meer dan de helft van de gemeenten heeft deze informatie via een huis-aan-huisblad of flyer kenbaar gemaakt. In slechts 4 van de 322 deelnemende gemeenten is dit niet kenbaar gemaakt aan de kiesgerechtigden. 6 gemeenten konden niet meer achterhalen op welke wijze over de toegankelijkheid is gecommuniceerd.

B9. Hoe is aan de kiesgerechtigden kenbaar gemaakt welke stembureaus toegankelijk zijn voor de mindervaliden (Basis: n=322)

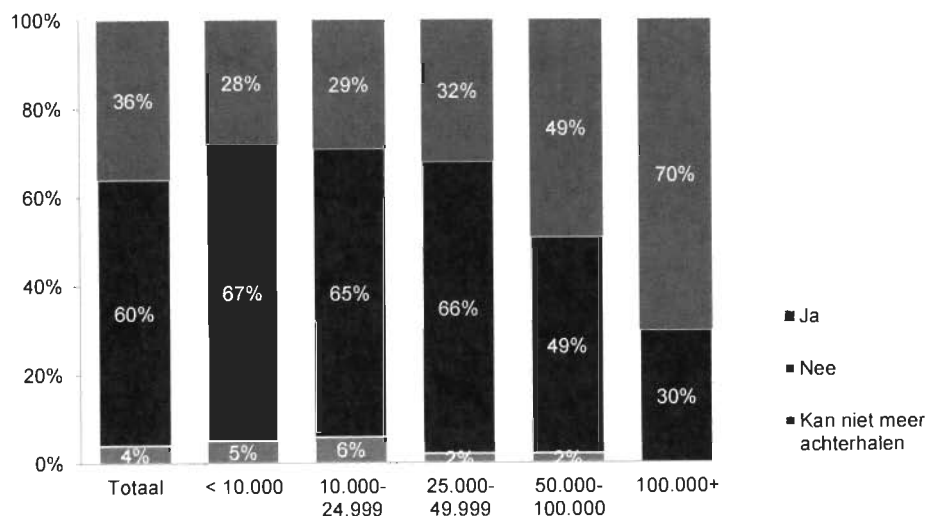

3.2.6 Andere activiteiten ondernomen om stemgang minder validen te faciliteren

Ongeveer 36% van de deelnemende gemeenten heeft ook nog andere activiteiten ondernomen om kiezers met een functiebeperking te faciliteren bij de stembusgang. Bij de 100.000+ gemeenten was dit 70%, bij de kleinere gemeenten lag dit rond de 30%. De meeste van deze gemeenten boden de kandidatenlijst ook aan in braille of in een vergroot lettertype, of er werd een vergrootglas beschikbaar gesteld. Ook werden stembokjes aangepast en tijdelijke invalidenparkeerplaatsen gerealiseerd.

Tijdens instructiebijeenkomsten voor voorzitters en stembureauleden werd extra aandacht besteed aan deze specifieke groep kiezers. Ook werden stemtaxi's en busjes ingezet waar men gratis gebruik van kon maken. In sommige gemeenten werden mobiele stembureaus ingesteld die naar specifieke locaties zoals verzorgingstehuizen reden. Bij sommige gemeenten werden voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd voor kiezers met een beperking of werd er samengewerkt met belangenverenigingen.

B9. Heeft uw gemeente daarnaast nog andere activiteiten ondernomen om kiezers met een functiebeperking te faciliteren bij de stembusgang (Basis: n=322)

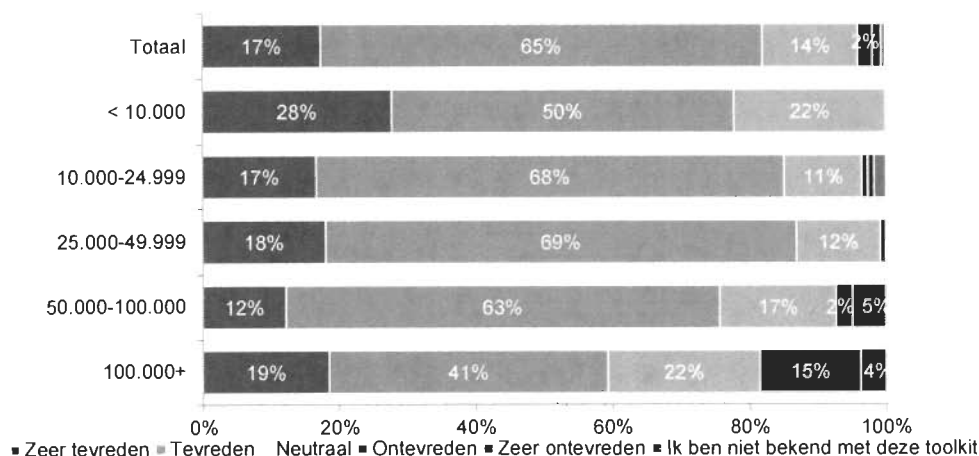
B10. Heeft uw gemeente daarnaast nog andere activiteiten ondernomen om kiezers met een functiebeperking te faciliteren bij de stembusgang? (Basis: n=116)

- Inzet stemtaxi op verkiezingsdag zodat mensen die slecht ter been zijn naar stembureau konden gaan wat goed toegankelijk is.
- We hebben voor mensen met een verstandelijke beperking een speciale poster ontwikkeld met uitleg over het stemproces.
- Workshop georganiseerd voor kiezers met een beperking.
- Aandacht voor Dementie bij de voorlichting voor de stembureauleden.
- Een mobiel stembureau dat ging langs alle verzorgingstehuizen.
- Bewust gekozen om in de bejaardenhuizen een stembureau te maken.
- Tijdelijke invalidenparkeerplaatsen aangelegd bij stembureaus.
- Extra informatie aan stembureauleden om hulp te bieden aan kiezers met een functiebeperking.

3.2.7 Tevredenheid toolkit

Ruim 80% van de gemeenten geeft aan (zeer) tevreden te zijn met de toolkit die BZK beschikbaar heeft gesteld. In de grote gemeenten met 100.000+ inwoners ligt de tevredenheid met 59% lager. Daar geeft 19% aan niet tevreden te zijn, terwijl dit gemiddeld op 3% ligt. 2 gemeenten geven aan de toolkit niet te kennen.

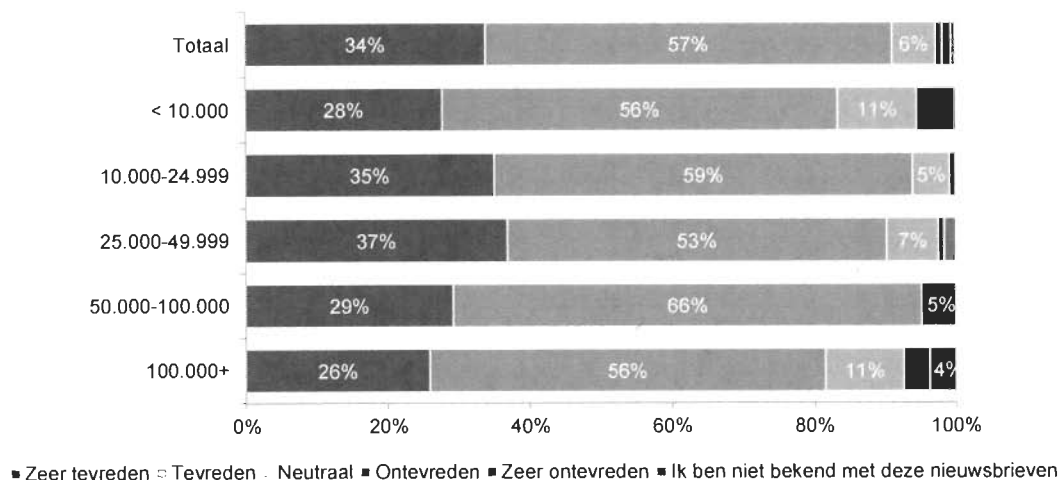
B11. BZK stelt bij iedere verkiezing een toolkit beschikbaar, met daarin relevante documenten en informatie. Het gaat om de toolkit die u kunt vinden op verkiezingentoolkit.nl. In hoeverre bent u tevreden met deze toolkit. (Basis: n=322)

3.2.8 Tevredenheid nieuwsbrieven

Met 91% geven bijna alle gemeenten aan (zeer) tevreden te zijn met de nieuwsbrieven die BZK in het kader van de voorbereiding van de verkiezingen heeft gestuurd. 2% geeft aan niet tevreden te zijn. Onder de 100.000+ gemeenten ligt de tevredenheid met 81% lager. Daar geeft 7% aan niet tevreden te zijn. Twee gemeenten geven aan niet bekend te zijn met de nieuwsbrieven.

B12. In het kader van de voorbereiding van de verkiezingen stuurt BZK diverse nieuwsbrieven. In hoeverre waardeert u de inhoud van deze nieuwsbrieven? (Basis: n=322)

3.2.9 Verbetering toolkit en nieuwsbrieven

Een kwart van de gemeenten heeft suggesties aangedragen ter verbetering van de toolkit en/of nieuwsbrieven. Bij de 100.000+ gemeenten was dat bijna 60%.

Wat opvalt is dat er veel opmerkingen komen over het te laat beschikbaar stellen van de toolkit en het laat versturen van de nieuwsbrieven. Wens van veel gemeenten is dan ook om de nieuwsbrieven eerder te versturen en niet vlak voor de verkiezingen als de instructies al zijn geweest. Ook was de toolkit soms onvindbaar of een tijdje offline.

B13. Heeft u suggesties ter verbetering van de toolkit of de nieuwsbrief. (Basis: n=322)

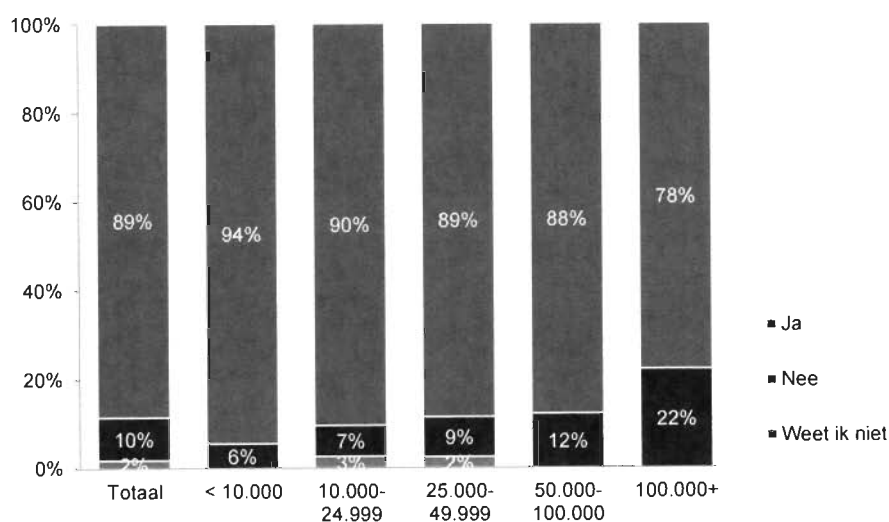

3.3 Volmachten, stempassen en kiezerspassen

3.3.1 Administratie verzoeken schriftelijke volmacht

Bijna 9 op de 10 gemeenten houdt een administratie bij van verzoeken voor schriftelijke volmachtbewijzen. Bij de grote gemeenten ligt dit met 78% lager. 2% geeft aan dat dit gegeven niet meer te achterhalen is. Gemiddeld werden er 9 verzoeken ten behoeve van de gemeenteraadsverkiezingen en gemiddeld 5 ten behoeve van het raadgevend referendum ingewilligd.

D1. *Houdt uw gemeente een administratie bij van verzoeken voor schriftelijke volmachtbewijzen*
(Basis: n=322)

D2a/D2b. *Hoeveel verzoeken voor een schriftelijke volmachtbewijs hebt u ingewilligd*
(Basis: n=285)

	Totaal	< 10.000	10.000-24.999	25.000-49.999	50.000-99.999	100.000+
Aantal gemeenten die een administratie bijhouden van verzoeken om een schriftelijke volmacht	285	17	103	108	36	21
<i>Verzoeken schriftelijke volmacht ingewilligd t.b.v. gemeenteraadsverkiezingen (gemiddeld)</i>	9	3	3	4	11	57
<i>Verzoeken schriftelijke volmacht ingewilligd t.b.v. raadgevend referendum (gemiddeld)</i>	5	1	2	3	6	5

3.3.2 Aantal kiezers dat een kiezerspas heeft ontvangen

In de 322 deelnemende gemeenten waren er gemiddeld ruim 6.000 kiesgerechtigden die een kiezerspas voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017 hebben ontvangen. Het totaal aantal kiesgerechtigden dat in deze gemeenten een kiezerspas heeft ontvangen was bijna 2 miljoen.

D3. Hoeveel kiesgerechtigden hebben van uw gemeente een kiezerspas voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017 ontvangen (Basis: n=322)

	Totaal	< 10.000	10.000-24.999	25.000-49.999	50.000-99.999	100.000+
Aantal deelnemende gemeenten	322	18	114	122	41	27
<i>Aantal kiesgerechtigden met een kiezerspas (gemiddeld)</i>	<i>6.056</i>	<i>1.181</i>	<i>3.405</i>	<i>5.574</i>	<i>16.845</i>	<i>7.523</i>

3.3.3 Aantal onderhandse en schriftelijke volmachtstemmen

In de 282 gemeenten die aan de gemeenteraadsverkiezingen hebben deelgenomen, waren er gemiddeld bijna 2.000 onderhandse volmachtstemmen en gemiddeld 3 schriftelijke volmachtstemmen. In totaal zijn er bijna 526.000 volmachtstemmen uitgebracht voor de gemeenteraadsverkiezingen.

In de 322 deelnemende gemeenten zijn er voor het raadgevend referendum gemiddeld bijna 1.500 onderhandse volmachtstemmen en gemiddeld rond de 2 schriftelijke volmachtstemmen uitgebracht. In totaal zijn er bijna 470.000 volmachtstemmen uitgebracht voor het raadgevend referendum.

D4. Hoeveel onderhandse volmachtstemmen en schriftelijke volmachtstemmen zijn er binnen uw gemeente uitgebracht voor de gemeenteraadsverkiezingen (Basis: n=282)

	Totaal	< 10.000	10.000-24.999	25.000-49.999	50.000-99.999	100.000+
Aantal deelnemende gemeenten	282	10	94	115	39	24
<i>Aantal onderhandse volmachtstemmen (gemiddeld)</i>	<i>1.862</i>	<i>306</i>	<i>1.001</i>	<i>1.519</i>	<i>2.860</i>	<i>6.241</i>
<i>Aantal schriftelijke volmachtstemmen (gemiddeld)</i>	<i>3</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>5</i>	<i>10</i>

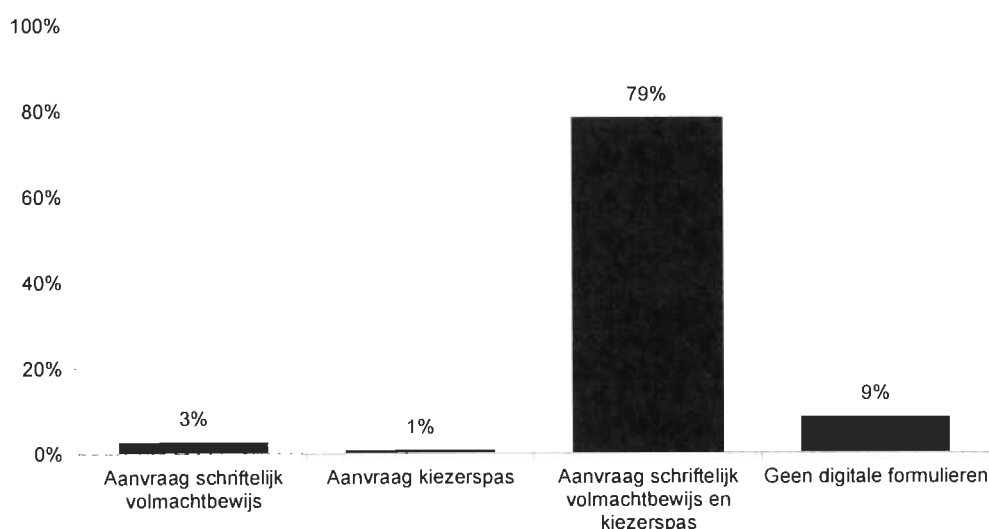
D5. Hoeveel onderhandse volmachtstemmen en schriftelijke volmachtstemmen zijn er binnen uw gemeente uitgebracht voor het raadgevend referendum Wiv 2017 (Basis: n=322)

	Totaal	< 10.000	10.000-24.999	25.000-49.999	50.000-99.999	100.000+
Aantal deelnemende gemeenten	322	18	114	122	41	27
<i>Aantal onderhandse volmachtstemmen (gemiddeld)</i>	<i>1453</i>	<i>186</i>	<i>695</i>	<i>1267</i>	<i>2434</i>	<i>5335</i>
<i>Aantal schriftelijke volmachtstemmen (gemiddeld)</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>5</i>

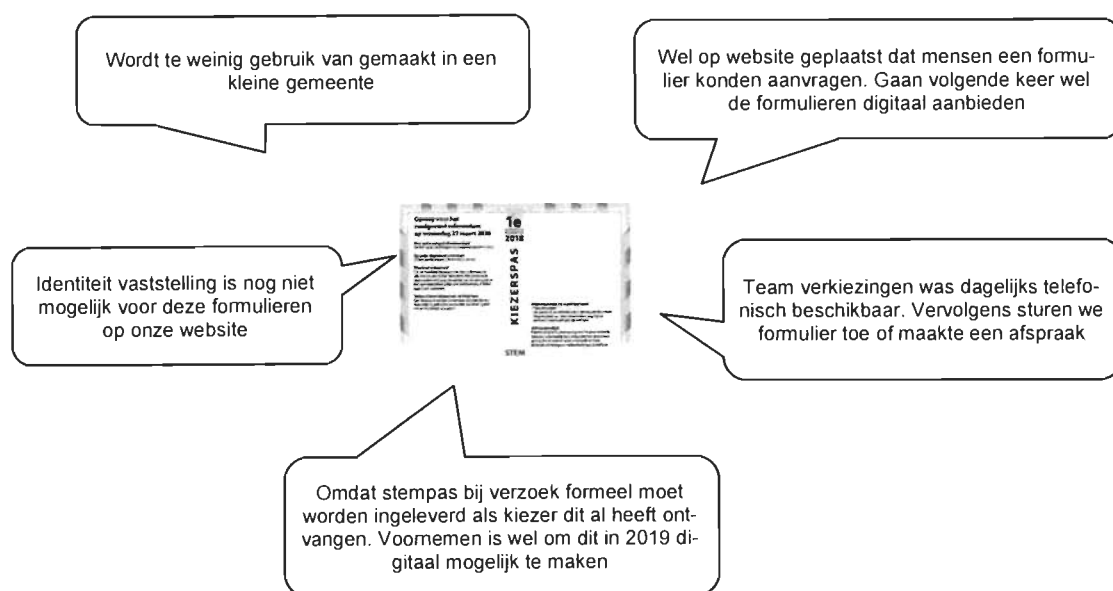
3.3.4 Beschikbaarheid digitale formulieren

Bij ongeveer 80% van de gemeenten is zowel het schriftelijk volmachtbewijs als de kiezerspas digitaal beschikbaar. Bijna 1 op de 10 gemeenten heeft geen digitale formulieren beschikbaar gesteld. Als reden werd opgegeven dat men er niet aan had gedacht of dat men de aanvraag via de website of email kenbaar kon maken. De formulieren werden vervolgens opgestuurd of konden worden afgehaald. Bij kleine gemeenten was dit vaak niet mogelijk omdat er bijna geen gebruik van wordt gemaakt of dit technisch niet mogelijk is. Een aantal gemeenten geeft aan voornemens te zijn om dit voor de volgende verkiezingen wel digitaal beschikbaar te hebben.

D6. Welke formulieren heeft uw gemeente digitaal beschikbaar gesteld (Basis: n=322)

D7. Waarom heeft uw gemeente geen digitale formulieren beschikbaar gesteld (Basis: n= 28)

3.3.5 Ronselen van volmachtstemmen

Bij twee van de 322 deelnemende gemeenten hebben zich kiezers in aanloop naar en/of op de verkiezingsdag bij de gemeente gemeld, met de mededeling dat zij zijn benaderd om hun stem als volmacht aan een ander te geven. 21 gemeenten gaven aan dat deze informatie niet meer achterhaald kon worden (vragen D8/D9).

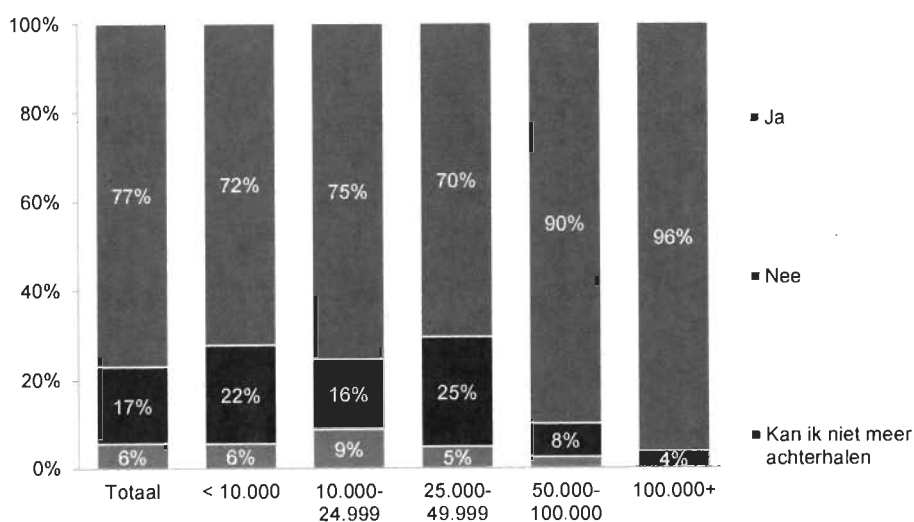
Zes gemeenten gaven aan wel via andere kanalen signalen te hebben ontvangen van kiezers die hiervoor zijn benaderd. Vier gemeenten geven aan dat volmachten via social media of internet te koop werden aangeboden. Bij één gemeente heeft iemand die op de kandidatenlijst voorkwam 6 verzoeken ingeleverd voor een schriftelijke volmacht. Bij één gemeente is de burgemeester via politieke partijen benaderd.

Naar aanleiding van het signaal/de signalen hebben de betreffende gemeenten elk andere acties ondernomen. Zo heeft één gemeente een persbericht geplaatst, is door een andere gemeente extra aandacht hiervoor gevraagd bij de instructie aan de stembureauleden en heeft weer een andere gemeente aangifte gedaan bij de politie. Drie gemeenten hebben geen vervolgactie ondernomen.

3.3.6 Informeren kiezers in buitenland

Driekwart van de gemeenten heeft kiezers die tijdelijk in het buitenland verbleven, geïnformeerd dat zij vanaf hun verblijfplaats per post voor het raadgevend referendum hun stem konden uitbrengen door zelf een registratieformulier in te vullen. Bij de grote gemeenten met 100.000+ inwoners lag dit met 96% significant hoger dan in de gemeenten tot 50.000 inwoners. 6% gaf aan dat zij dit niet meer konden achterhalen.

D10. Kiezers die tijdelijk in het buitenland verbleven konden vanaf hun verblijfsadres per post hun stem uitbrengen voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017. Hiervoor diende de kiezer zelf een registratieformulier M3 in te vullen en op te sturen naar de gemeente Den Haag. Heeft uw gemeente kiezers hierover geïnformeerd (Basis: n=322)

3.4 Stembureauleden en instructies

3.4.1 Vergoeding stembureauleden

Als vergoeding ontvingen voorzitters een bedrag van gemiddeld € 158,-. Overige stembureauleden ontvingen met € 142,- iets minder. Tellers ontvingen met gemiddeld € 31,- de laagste vergoeding. Over het algemeen kan worden gesteld: hoe groter de gemeente, hoe hoger de vergoeding.

E1. Welke vergoeding hebt u aan stembureauleden uitgekeerd (inclusief eventuele vergoeding voor het bijwonen van een instructiebijeenkomst (Basis: n=322)

Gemiddelde vergoeding in hele Euro's	Totaal	< 10.000	10.000-24.999	25.000-49.999	50.000-99.999	100.000+
Voorzitters	158	112	137	171	170	197
Overige stembureauleden	142	99	130	150	156	164
Tellers	31	21	29	33	35	34

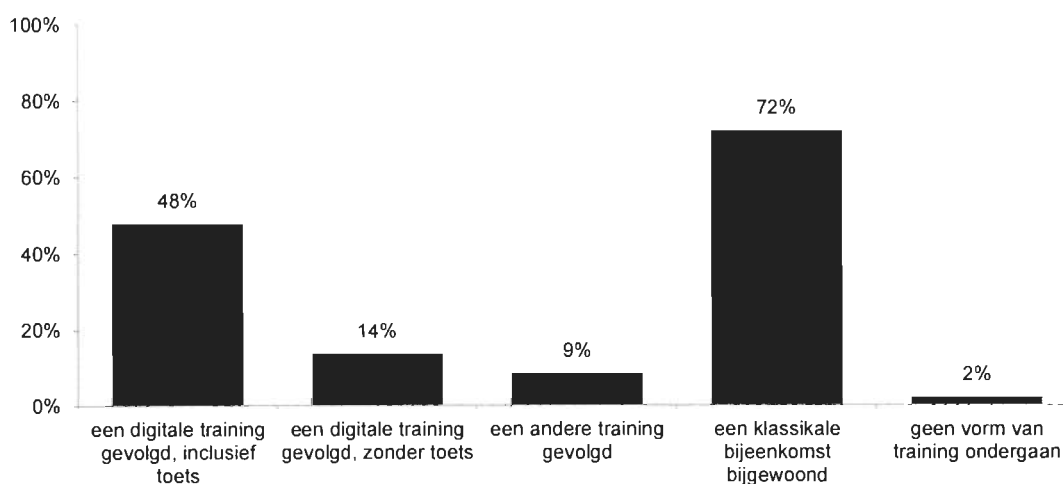
3.4.2 Training voorzitters stembureaus

Bijna driekwart van de voorzitters heeft een klassikale bijeenkomst bijgewoond. Onder de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners lag dit aandeel met 44% een stuk lager.

Bijna de helft heeft een digitale training via e-learning gevolgd inclusief een bijbehorende toets. Bij voorzitters van de grootste gemeenten met 100.000+ inwoners zien we met 85% een significant hogere deelname via digitale training inclusief toets.

2% van de voorzitters heeft geen vorm van training ondergaan. Bij de kleinste gemeenten met minder dan 10.000 inwoners lag dit aandeel met 17% een stuk hoger. Ruim 40% van de voorzitters heeft meer dan 1 training gevolgd.

E2a. Hebben de voorzitters van de stembureaus een training gevolgd voordat zij werden benoemd (Basis: n=322)

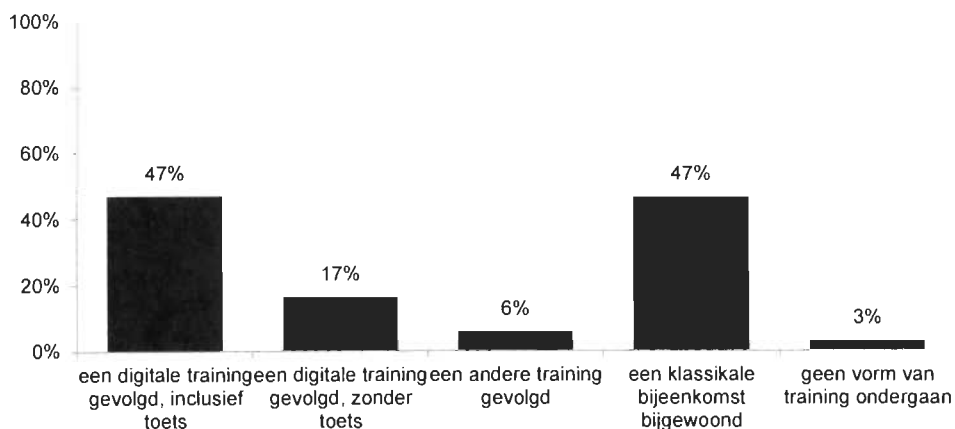

3.4.3 Training overige leden stembureaus

Bijna de helft van de overige stembureauleden heeft een klassikale bijeenkomst bijgewoond. Stembureauleden van de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners gemeenten hebben met 44% minder vaak een klassikale bijeenkomst bijgewoond. Ook heeft bijna de helft een digitale training via e-learning gevolgd, inclusief een bijbehorende toets. Binnen de 100.000+ gemeenten werd vaker een digitale training inclusief toets gevolgd (bijna driekwart van de overige stembureauleden).

3% van de overige stembureauleden heeft geen vorm van training ondergaan. Bij de kleinste gemeenten met minder dan 10.000 inwoners lag dit aandeel, net als bij de voorzitters, met 17% een stuk hoger. Bijna 1 op de 5 overige stembureauleden heeft meer dan 1 training gevolgd.

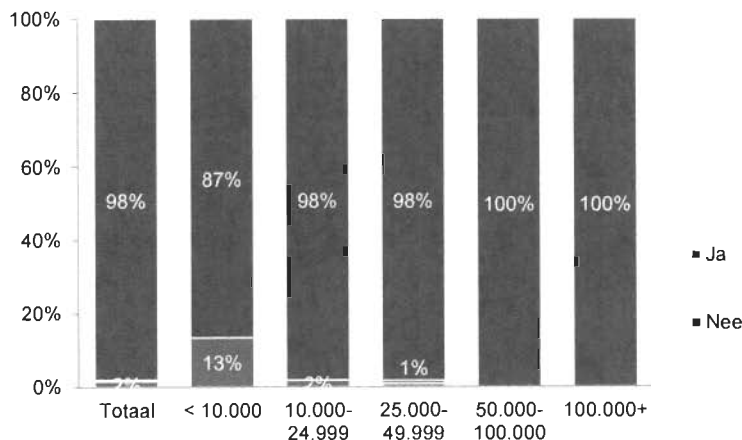
E2b. *Hebben overige leden van de stembureaus een training gevolgd voordat zij werden benoemd* (Basis: n=322)

3.4.4 Aandacht voor stemmen met een lichamelijke beperking

Bij nagenoeg alle gemeenten is tijdens de trainingen of bijeenkomsten ingegaan op het stemmen met een lichamelijke beperking.

E4. *Is er bij de trainingen of bijeenkomsten ingegaan op het stemmen met een lichamelijke beperking?* (Basis: n=314)

3.4.5 Geen training of bijeenkomst gehouden

Acht van de elf gemeenten die geen training of bijeenkomst heeft georganiseerd, geeft aan dat dit kwam omdat de instructie al bekend was bij de voorzitters en/of overige stembureauleden. Eén gemeente geeft als reden dat de voorzitters en/of overige stembureauleden niet bereid waren om deel te nemen.

3.4.6 Keuze digitale instructie en toets

Bijna 60% geeft als belangrijkste reden aan dat het regelen van een digitale instructie makkelijker is dan het organiseren van klassikale instructies. Ruim de helft geeft als reden aan dat de digitale instructie en toets een objectief criterium oplevert om eventueel personen niet te benoemen als stembureaulid. Voor 8% heeft de keuze een financiële achtergrond. Zij geven aan dat het organiseren van een digitale toets goedkoper is dan een klassikale toets. 7% van de gemeenten heeft zowel een klassikale als digitale instructie gehouden. 6% geeft aan dat de deelnemers aan een digitale instructie zelf kunnen bepalen wanneer ze de instructie volgen.

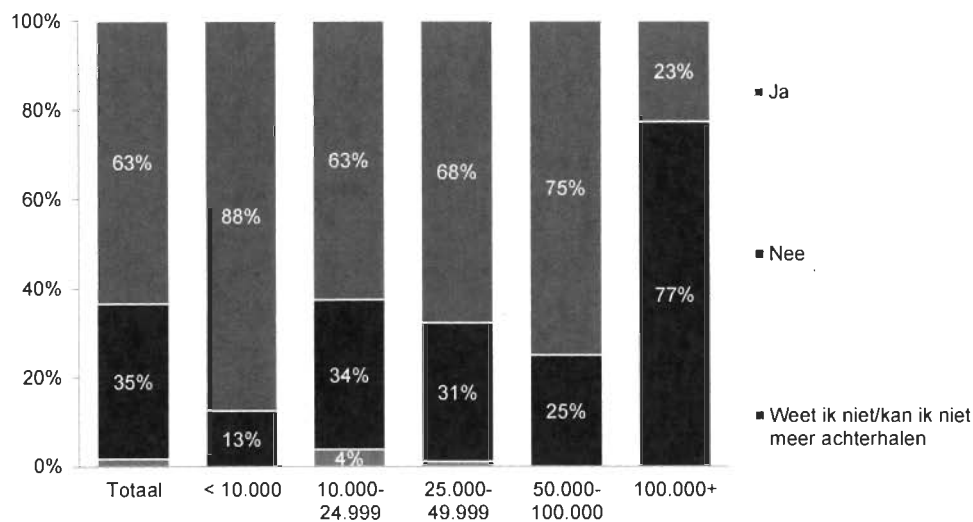
E9. *Wat waren de belangrijkste redenen om voor voorzitters en/of overige stembureauleden te kiezen voor een digitale instructie en een digitale toets (Basis: n=158)*

3.4.7 Gebruik en beoordeling instructie BZK

Bijna twee op de drie gemeenten (63%) die klassikale instructiebijeenkomsten hebben georganiseerd, maakten hierbij gebruik van de PowerPoint-instructie die is ontwikkeld door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Bij de grote gemeente met 100.000+ inwoners lag dit met 23% een stuk lager.

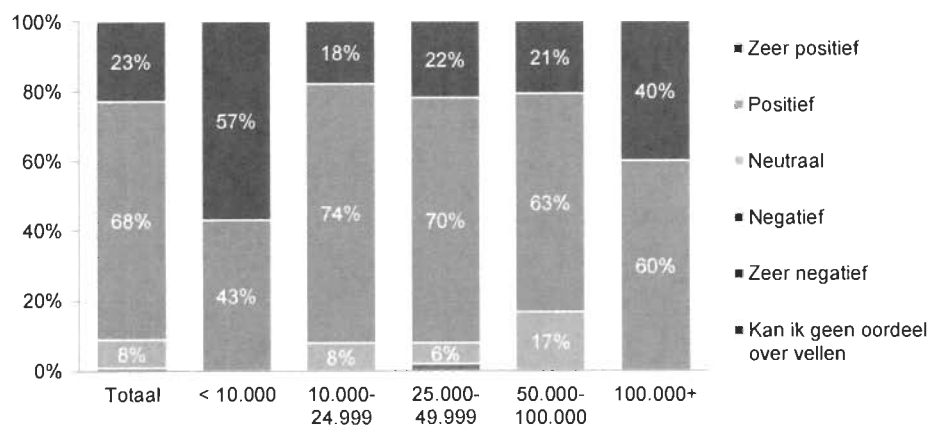
E5. Heeft u bij de instructiebijeenkomsten gebruik gemaakt van de door het ministerie van BZK ontwikkelde PowerPoint-instructie (Basis: n=235)

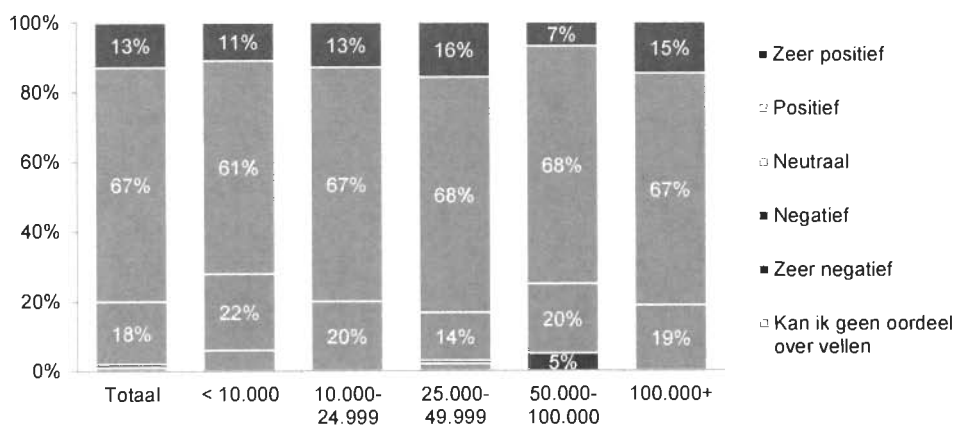
De gemeenten die gebruik hebben gemaakt van de PowerPoint-instructie, zijn te spreken over zowel de inhoud als de vormgeving van de PowerPoint-instructie van BZK. De inhoud wordt door 91% (zeer) positief beoordeeld, de vormgeving door 89%. Bovendien is geen van de gemeenten uitgesproken negatief over inhoud of vorm van de instructie.

E6. Wat is uw oordeel over de inhoud en de vormgeving van de door het ministerie van BZK ontwikkelde PowerPoint-instructie (Basis: n=352)

Inhoud

Vormgeving

Op de vraag of men verbeterpunten voor de PowerPoint-instructie heeft, geeft bijna 80% van de gemeenten aan dat zij geen verbeterpunten hebben. Van de 32 deelnemende gemeenten die dat wel aangeven komt onder andere het volgende naar voren:

E7. Hebt u suggesties voor verbetering van de PowerPoint-instructie? (Basis: n=32)

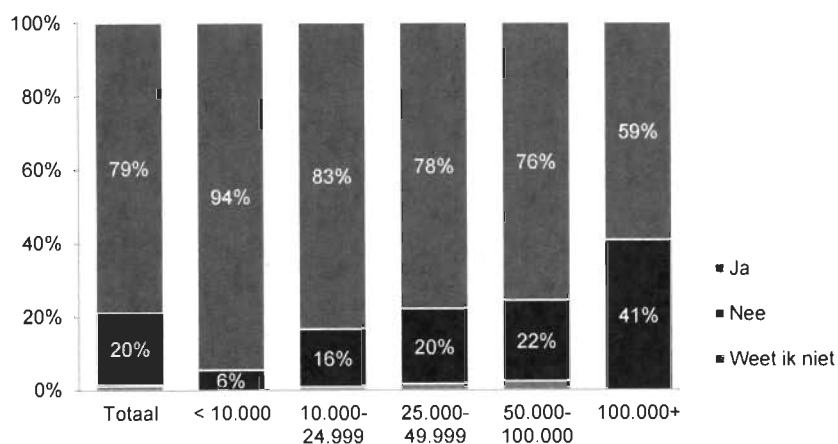

3.4.8 Gebruik en beoordeling online stembureau-instructie BZK

Bijna 80% van de gemeenten heeft de voorzitters en overige stembureauleden erop gewezen dat ze gebruik kunnen maken van de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie. Onder de grootste gemeenten (100.000+ inwoners) ligt dit aandeel met 59% lager.

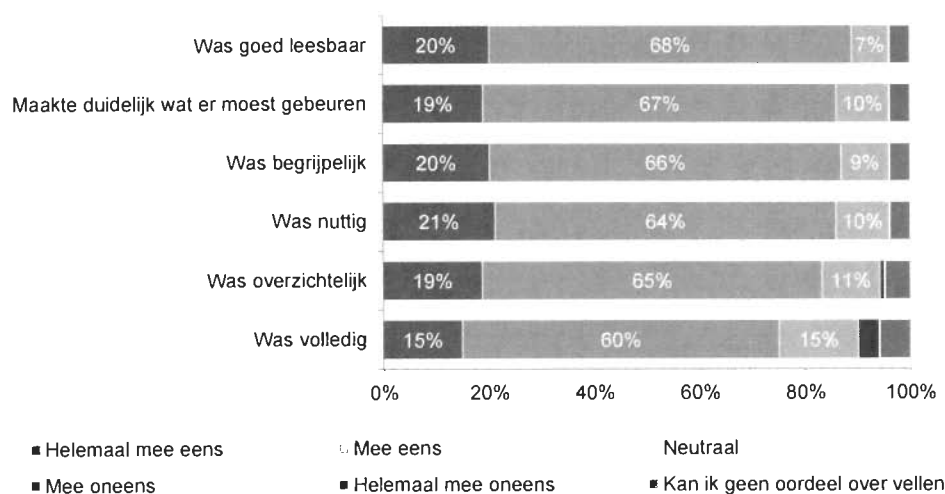
De 64 gemeenten die dit niet hebben gedaan, geven hiervoor vooral als reden dat men een eigen digitale instructie heeft ontwikkeld of door een externe partij heeft laten ontwikkelen (60%) en dat meerdere instructies eerder tot verwarring zouden leiden (25%). Eén op de tien gemeenten geeft aan dat de klassikale instructie in hun ogen afdoende was. 16% geeft aan dat zij de BZK instructie als basis hebben gebruikt maar daar nog een eigen inbreng aan hebben gegeven.

E9. Heeft uw gemeente de voorzitters en overige stembureauleden gewezen op de mogelijkheid om zelf (bijvoorbeeld thuis) de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie te gebruiken (<https://www.stembureauinstructie.nl>) (Basis: n=322)

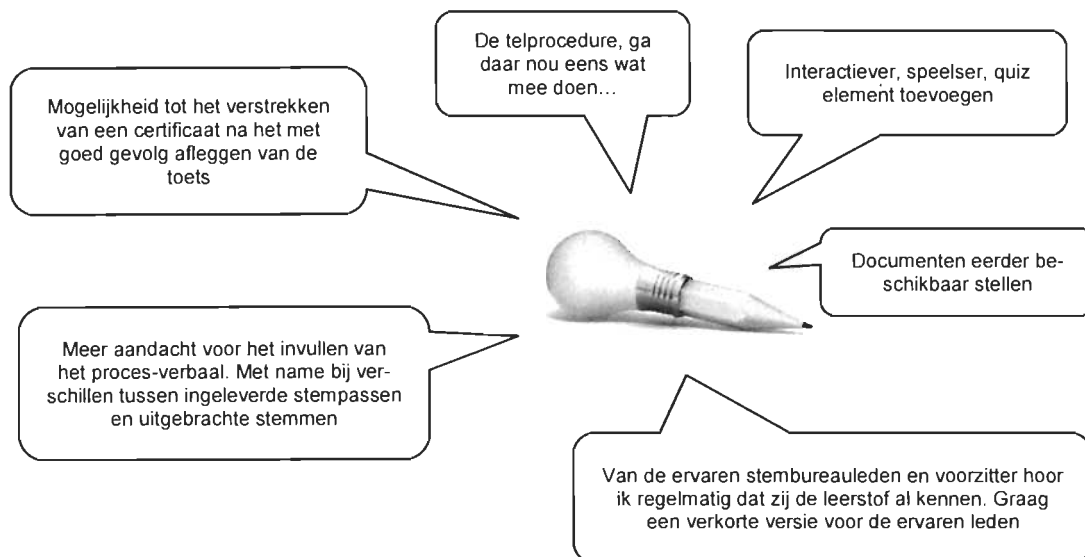
De gemeenten zijn over het geheel genomen (zeer) positief over de stembureau-instructie. Deze digitale instructie wordt door meer dan 85% goed leesbaar, duidelijk en begrijpelijk gevonden. Ookervaart men de instructie als nuttig en overzichtelijk. Het meest 'kritisch' zijn de gemeenten over de volledigheid van de instructie; 4% vindt de instructie niet helemaal volledig.

E12. In hoeverre bent u het eens of oneens met onderstaande uitspraken over de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie? De instructie van BZK... (Basis: n=352)

18 van de 254 gemeenten die de voorzitters en overige stembureauleden hebben gewezen op de online stembureau-instructie, geven één of meer suggesties aan voor verbetering. In dit verband worden meerdere keren genoemd de onduidelijkheid rondom het telproces, het geven van meer praktijkvoorbeelden en het ontbreken van een afsluitende toets.

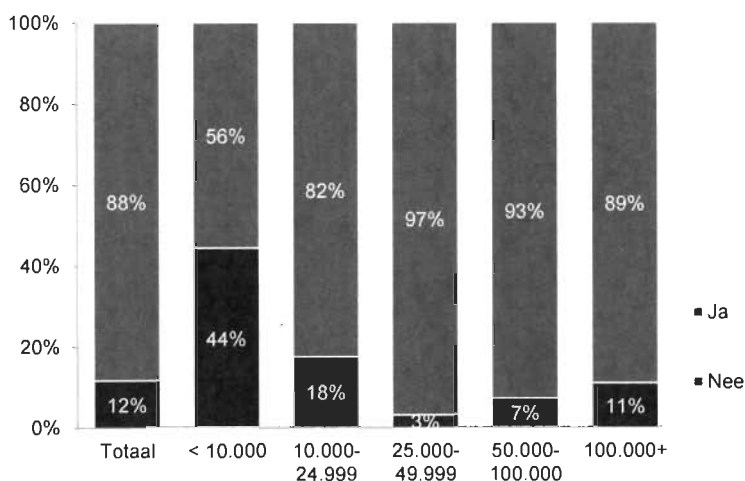
E13. Hebt u suggesties voor verbetering van de digitale en interactieve stembureau-instructie (Basis: n=18)

3.4.9 Gebruik en training van tellers

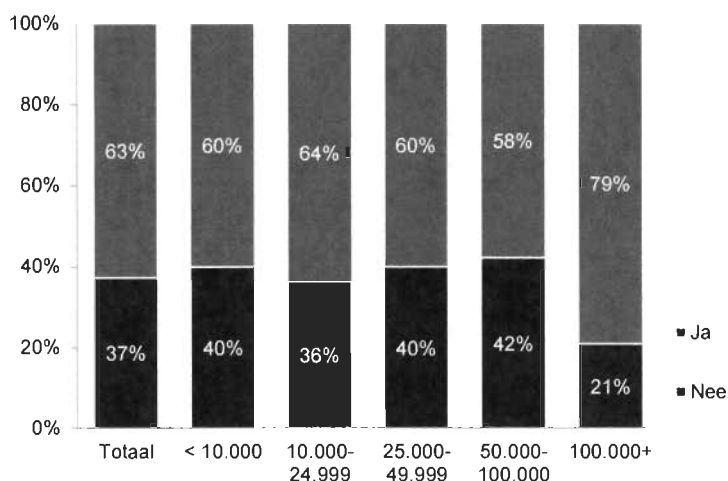
Bijna negen van de tien gemeenten hebben gebruik gemaakt van tellers. Bij de kleine gemeenten (tot 10.000 inwoners) ligt dit met 56% significant lager. Het aantal stembureaus is in deze gemeenten vaak kleiner zodat de telling gedaan kan worden door de stembureauleden zelf.

E14. Heeft uw gemeente gebruik gemaakt van tellers. Bedoeld wordt mensen die na 21.00 uur komen mee helpen met het tellen van de stemmen, dus niet de stembureauleden (Basis: n=322)

Van de gemeenten die tellers hebben ingeschakeld heeft ruim 60% ook een training gevolgd. Bij de grote gemeenten van 100.000+ inwoners ligt dit met 79% aanzienlijk hoger.

E15. Hebben de ingeschakelde tellers (niet-stembureauleden) een training gevolgd (Basis: n=284)

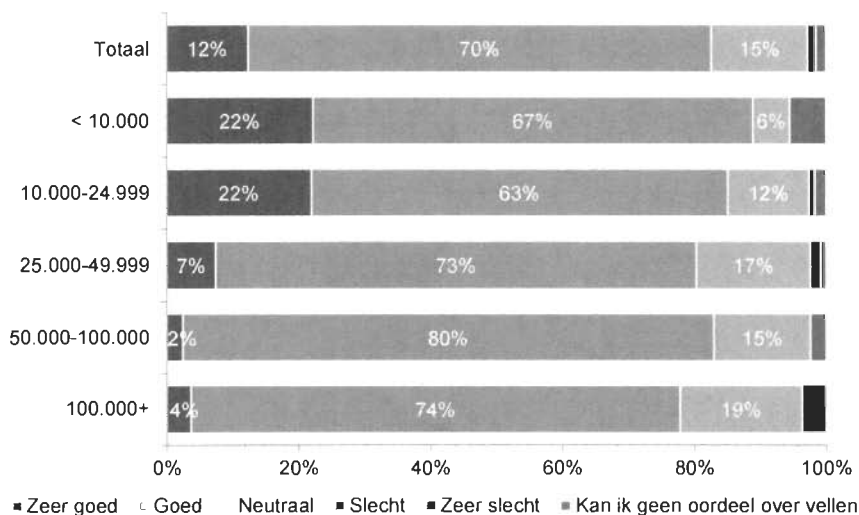

3.5 Stemming, stemopneming en vervolg

3.5.1 Kwaliteit en professionaliteit stembureauleden

Ruim 80% van de gemeenten geeft aan (zeer) tevreden te zijn met de kwaliteit en professionaliteit van de stembureauleden. Bij de grotere gemeenten boven de 50.000 inwoners geeft een paar procent aan zeer tevreden te zijn over de stembureauleden Dit in tegenstelling tot de kleinere gemeenten tot 25.000 inwoners waar een kwart aangeeft zeer tevreden te zijn over de stembureauleden.

F1. Wat is uw indruk van de kwaliteit en professionaliteit van de stembureauleden (Basis: n=233)

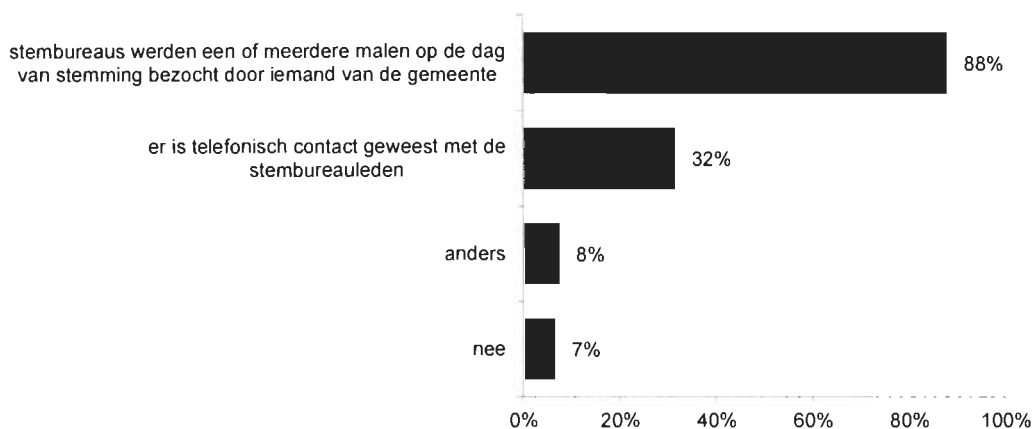

3.5.2 Controle functioneren stembureauleden

Bij meer dan 90% van de gemeenten zijn de stembureauleden tijdens de verkiezingsdag gecontroleerd. Bijna 90% van de stembureaus werden gedurende de verkiezingsdag een of meerdere malen bezocht door iemand van de gemeente. Bij 1 op de 3 gemeenten is gedurende de verkiezingsdag telefonisch contact geweest tussen iemand van de gemeente en het stembureau.

F2. Heeft u tijdens de verkiezingsdag het functioneren van de stembureauleden gecontroleerd (Basis: n=233)

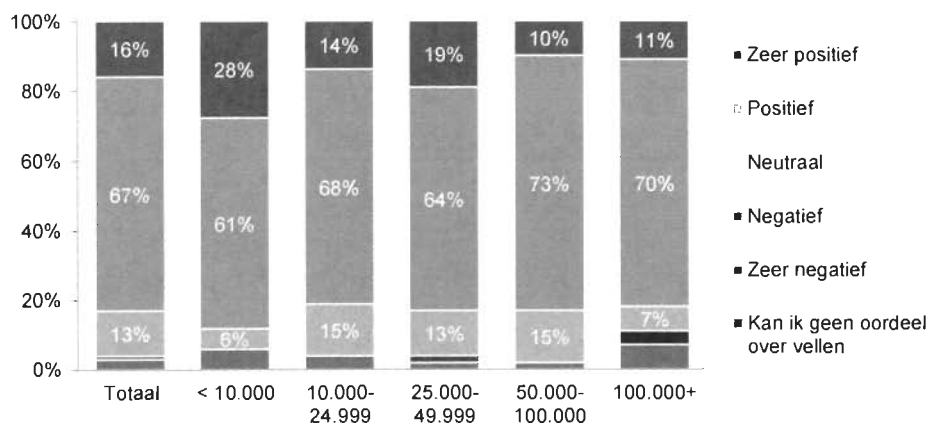

3.5.3 Brochure 'Stembureau-instructie'

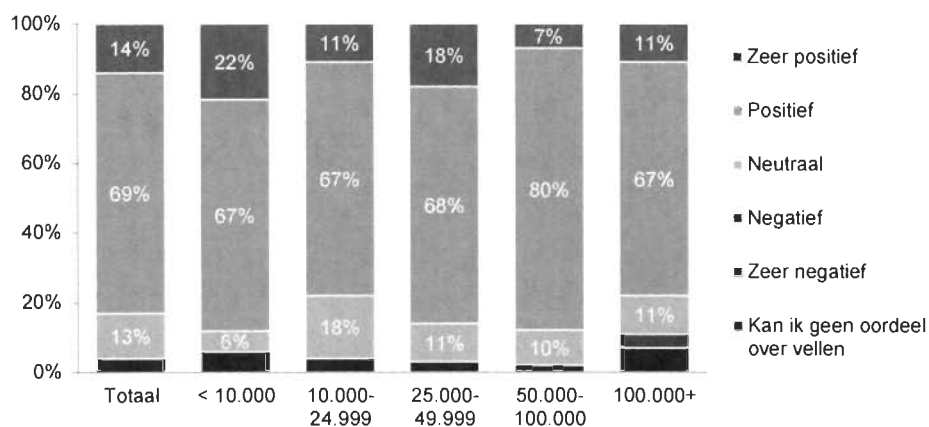
Zowel de inhoud als de vormgeving van de brochure 'Stembureau-instructie' wordt door meer dan 80% als (zeer) positief beoordeeld. Bijna 90% van de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners beoordeelt de brochure op beide aspecten als (zeer) positief. Er zijn nauwelijks negatieve beoordelingen. Alleen in de grote gemeenten (100.000+ inwoners) geeft 4% aan niet tevreden te zijn over de beide aspecten van de brochure.

F3. Wat is uw oordeel over de brochure 'Stembureau-instructie' voor de dag van de stemming (hand-out) (Basis: n=322)

Inhoud

Vormgeving

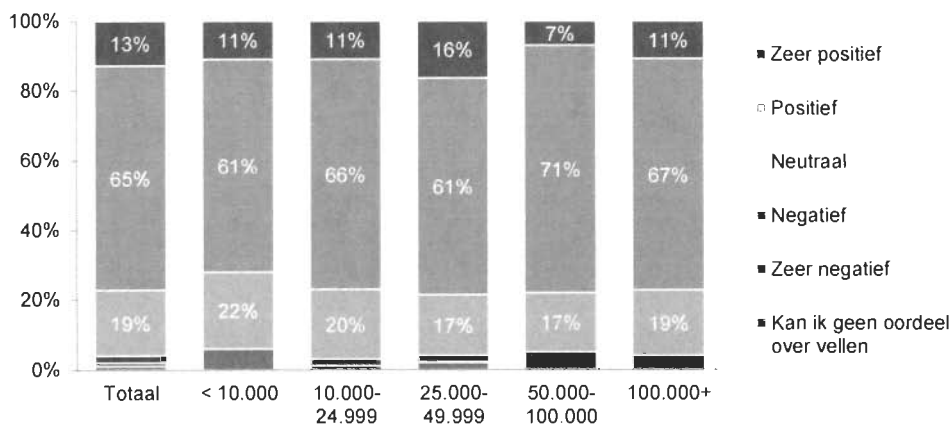

3.5.4 Brochure 'Geldige identiteitsdocumenten'

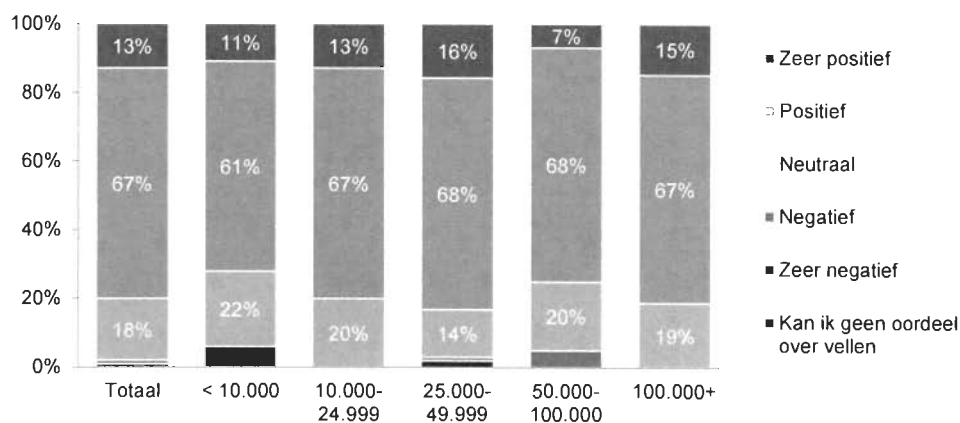
Bijna 80% van de gemeenten beoordeelt de brochure 'Geldige identiteitsdocumenten' als (zeer) positief. De inhoud wordt door ruim driekwart (78%) (zeer) positief beoordeeld. Over de vormgeving is men met 80% nog iets positiever. Over beide aspecten van de brochure wordt nauwelijks negatief geoordeeld. Alleen in de grote gemeenten (50.000+ inwoners) geeft ongeveer 5% aan niet tevreden te zijn over de vormgeving en de inhoud van de brochure.

F4. *Wat is uw oordeel over de inhoud en vormgeving van de brochure 'Geldige identiteitsdocumenten' (Basis: n=322)*

Inhoud

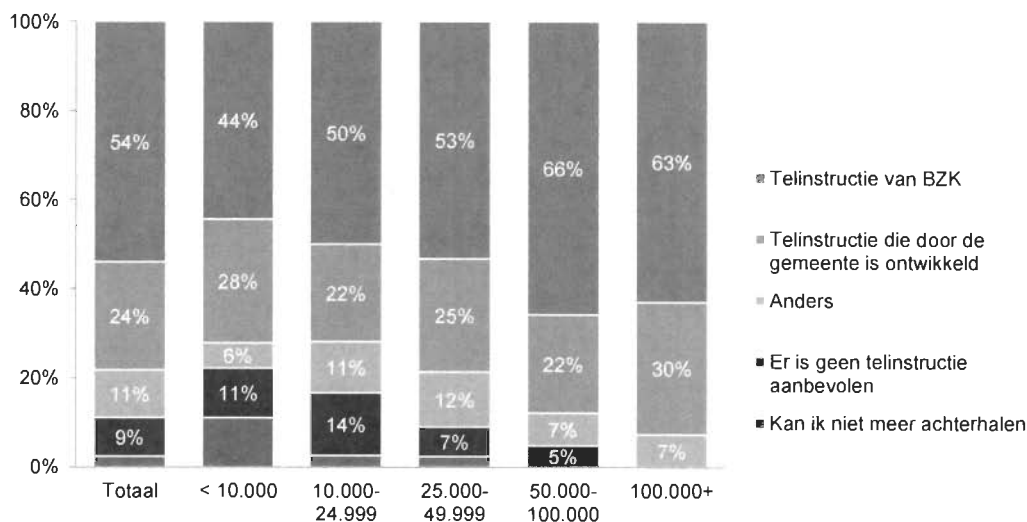
Vormgeving

3.5.5 Instructie hanteren telmethode

Ongeveer de helft van de gemeenten (54%) heeft de telinstructie van BZK voorgeschreven. Bij de grootste gemeenten (100.000+ inwoners) ligt dit met 63% hoger. Een kwart van de gemeenten heeft gebruik gemaakt van een telinstructie die zij zelf hebben ontwikkeld. Een op de tien gemeenten heeft helemaal geen telinstructie aanbevolen. Als reden werd onder andere aangegeven dat er gewerkt is met zeer ervaren stembureauleden en tellers die geen instructie meer nodig hebben. Ook zijn er gemeenten die als reden aangeven dat er in hun gemeente alleen een referendum is gehouden.

F5. Welke telinstructie is voorgeschreven aan de stembureauleden en eventuele tellers (Basis: n=352)

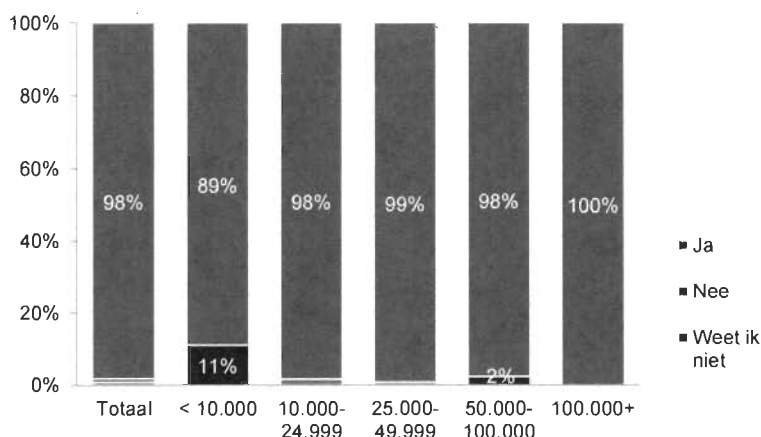
F6a. Waaron heeft uw gemeente deze telinstructie aanbevolen (Basis: n=286)

3.5.6 Publicatie uitslag van de gemeente

De uitslag van de gemeenteraadsverkiezing is door vrijwel alle gemeenten (98%) op de website gepubliceerd. Bij drie van de kleinste gemeenten met minder dan 10.000 inwoners zijn de resultaten niet op de website gepubliceerd. Eén van deze gemeenten geeft aan dat de resultaten in het lokale dagblad zijn gepubliceerd, een andere gemeente geeft aan dat er geen verkiezingen zijn geweest (alleen het referendum) en de derde gemeente geeft aan dat vanwege technisch redenen de resultaten niet op de website gepubliceerd konden worden.

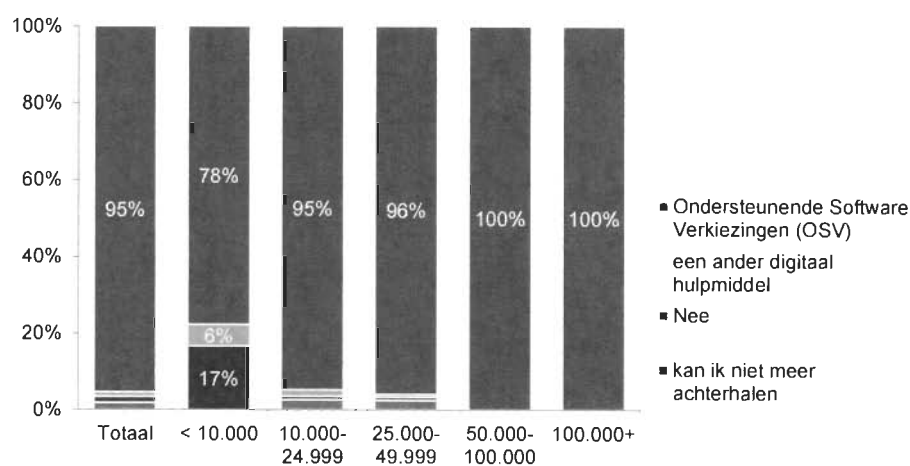
F7. Heeft de gemeente de uitslag van de verkiezing gepubliceerd op de website (Basis: n=233)

3.5.7 Gebruik digitale hulpmiddelen berekening uitslag

Vrijwel iedere gemeente (96%) heeft gebruik gemaakt van een digitaal hulpmiddel. Het meest gebruikte hulpmiddel is Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV). 95% van de gemeente heeft deze software gebruikt bij het berekenen van de uitslag. Twee gemeenten gebruikten de applicatie 'Procura Verkiezingen'. Eén gemeente heeft de berekeningen in MS Excel uitgevoerd. In de kleinste gemeenten tot 10.000 inwoners heeft 17% geen gebruik gemaakt van een digitaal hulpmiddel om de uitslag te berekenen.

F9. Heeft uw gemeente digitale hulpmiddelen gebruikt voor het berekenen van de uitslag van de verkiezing en/of referendum (Basis: n=233)

4 Resultaten kwaliteit van de stembureauleden (deelonderzoek B)

Deelonderzoek B betreft een nieuw onderdeel ten opzichte van vorige evaluaties en is gericht op de kwaliteit en professionaliteit van stembureauleden. Uit evaluaties van o.a. de Kiesraad en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) is gebleken dat die erg wisselt.

Dit deelonderzoek is gericht op het verkrijgen van een beeld van hoe voorzitters en stembureauleden de volgende drie onderdelen hebben ervaren en/of beoordelen:

- De instructies in voorbereiding op de verkiezingsdag;
- Het stemproces op de verkiezingsdag zelf;
- Het tellen van de uitgebrachte stemmen (ook gevraagd aan eventueel extra ingezette tellers).

Deelonderzoek B bestond uit twee onderdelen:

- Kwantitatief onderzoek middels een online vragenlijst onder (plaatsvervangend) voorzitters, stembureauleden en tellers;
- Kwalitatieve verdieping middels vier groepsdiscussie van elk 2 uur. Twee groepen met stembureauleden en twee met (plaatsvervangend) voorzitters. De resultaten uit het kwalitatieve onderdeel staan in dit hoofdstuk in kaders beschreven en vormen een verdieping op het kwantitatieve onderzoek.

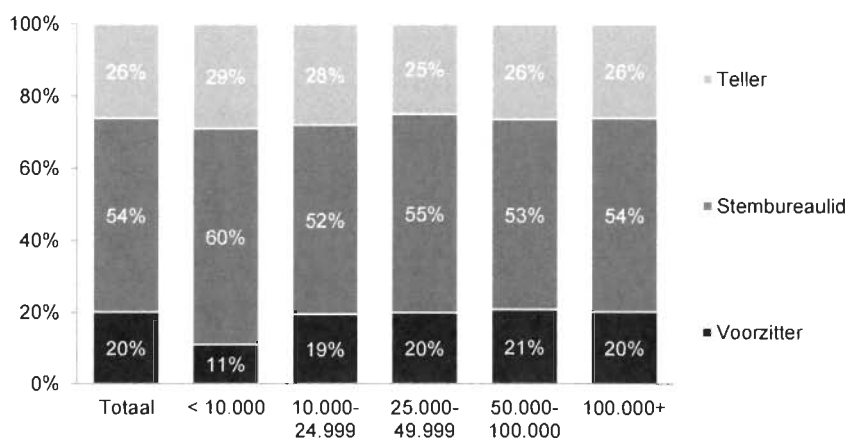
In totaal hebben 15.967 personen uit 214 gemeenten deelgenomen aan het kwantitatieve onderdeel.

4.1 Motivatie en ervaringen stembureauleden

4.1.1 Functie binnen het stembureau

Ongeveer driekwart van de deelnemers aan dit evaluatieonderzoek was lid van het stembureau. De helft als stembureaulid en een kwart als voorzitter. Een kwart betreft tellers die nadat de stembureaus om 21.00 uur waren gesloten op 21 maart 2018 hebben meegeholpen met het tellen van de stemmen in het stembureau.

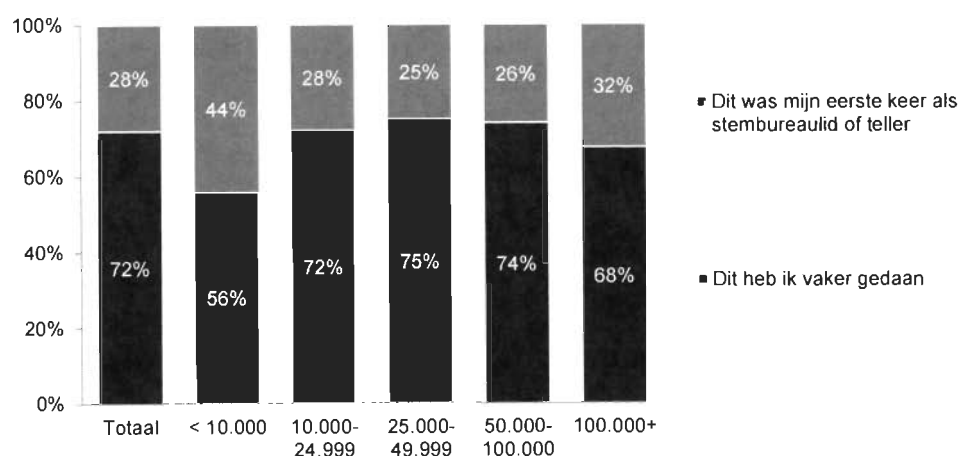
J1. Welke rol had u in het stembureau? (Basis: n=15.967)

4.1.2 Ervaring stembureaulid of teller

Voor bijna driekwart van de stembureauleden/tellers was het niet de eerste keer dat ze waren betrokken bij een verkiezing. Van de voorzitters geeft zelfs bijna 90% aan dat dit niet de eerste keer was. Gemiddeld hebben zij aan 10 voorgaande verkiezingen meegedaan. Driekwart van de stembureauleden heeft in het verleden ook een rol gehad bij de verkiezingen. Zij hebben aan 7 voorgaande verkiezingen deelgenomen als stembureaulid of teller. Voor de helft van de tellers was dit ook niet de eerste keer. Al is hun ervaring met 4 eerdere verkiezingen een stuk lager dan bij de voorzitters en overige stembureauleden.

J2. Hoe ervaren bent u als stembureaulid of teller? (Basis: n=15.967)

De meeste respondenten zijn gevraagd deel te nemen aan het stembureau. In de gesprekken wordt aangegeven dat het lijkt of het niet algemeen bekend is dat iedereen zich kan aanmelden als stembureaulid/voorzitter.

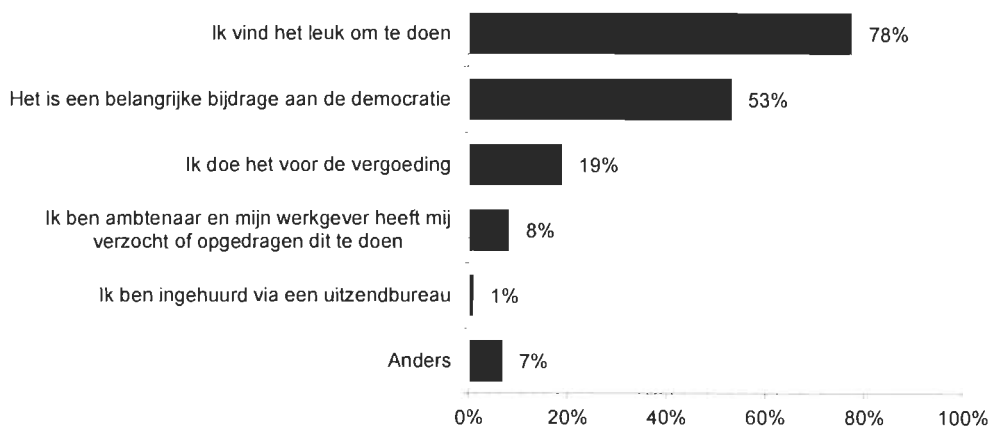
Voorzitters zijn vaak gevraagd door de gemeente om voorzitter te zijn. Een groot deel van de stembureauleden heeft geen behoefte om voorzitter te worden vanwege de verantwoordelijkheid, maar ook vanwege de extra taken die de voorzitter heeft waardoor de dag nog langer duurt. Voor sommige voorzitters is de extra lange dag reden om weer 'gewoon' lid te worden.

De ervaring is dat als je eenmaal een keer mee hebt gedaan als stembureaulid/voorzitter, je de volgende keer opnieuw wordt benaderd. Sommigen hebben inmiddels al meer dan vijftien keer zitting genomen als stembureaulid.

4.1.3 Motivatie deelname stembureaulid/teller

Driekwart van de stembureauleden/tellers vindt het leuk om mee te doen. Bij de stembureauleden ligt dit met 80% significant hoger dan bij de tellers. Een kleine 50% geeft als motivatiereden op dat het een belangrijke bijdrage is aan de democratie. Voor een op de vijf is de beloning reden om deel te nemen. Een kwart van de tellers geeft dit als motivatie op voor hun deelname. Voor 12% van de voorzitters is de beloning de reden om mee te doen.

J3. Wat was uw motivatie om u op te geven als stembureaulid of teller? (Basis: n=15.967)

Over het algemeen vinden stembureauleden en voorzitters de deelname aan het stembureau een positieve, nuttige ervaring. Hoewel het voor de meeste een lange dag is (inclusief meetellen), is de bijdrage aan een goede zaak - 'faciliteren van het stemrecht' - hetgeen zowel de stembureauleden als de voorzitters een goed, trots en voldaan gevoel aan overhouden. Er is een bepaalde dynamiek tussen de stembureauleden, waardoor het echt een 'andere dag is dan alle anderen'.

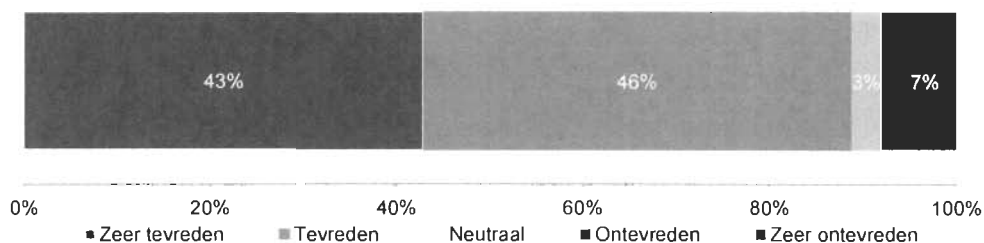
Als belangrijkste redenen om deel te nemen aan het stembureau worden genoemd:

- Sociaal maatschappelijke redenen. Het goed willen doen voor de samenleving in het algemeen, en het kiesrecht specifiek ('democratie is belangrijk en niet vanzelfsprekend');
- Persoonlijke redenen zoals interesse in de gang van zaken rondom verkiezingen (vaak gerelateerd aan studiekeuze zoals Rechten, Sociologie, Politicologie), het leren kennen van de buurt, weten wat er in deze buurt leeft en het hebben van een leuke dag ('anders dan andere dagen');
- Voor een enkeling is de primaire reden financieel van aard. Voor de meesten is de vergoeding een prettige bijkomstigheid. Voor sommige voorzitters was de extra financiële vergoeding de reden om zich aan te melden als voorzitter.

4.1.4 Tevredenheid verloop verkiezingen

Bijna 90% van de stembureauleden en tellers is (zeer) tevreden over het verloop van de verkiezingen. 1 op de 8 geeft aan minder tevreden te zijn.

J5. In hoeverre bent u tevreden over hoe de verkiezingen binnen uw stembureau zijn verlopen? (Basis: n=11.799, alle stembureauleden (incl. voorzitters))

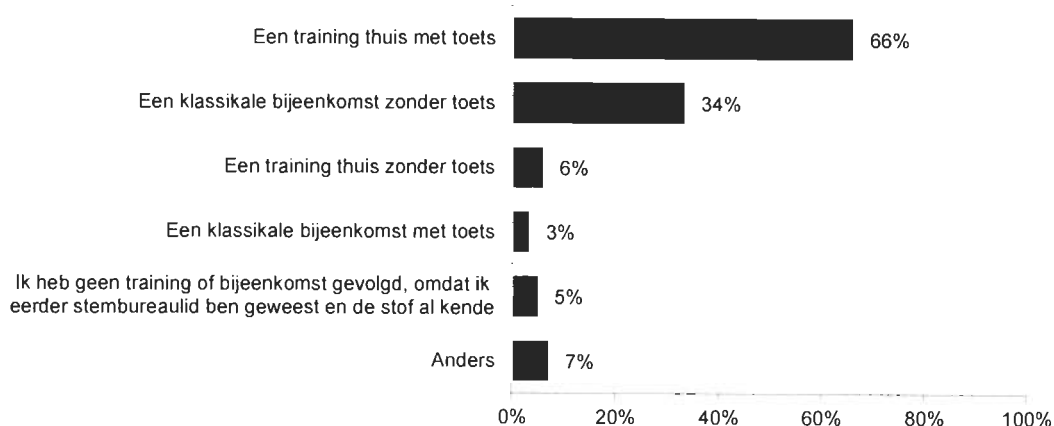

4.2 Voorbereiding

4.2.1 Voorbereiding op de verkiezingsdag

Twee derde van de stembureauleden heeft als voorbereiding op de stemming thuis een training met toets gevolgd. Een derde heeft een klassikale bijeenkomst zonder toets gehad. Meer dan de helft van de voorzitters heeft een klassieke bijeenkomst zonder toets gehad. Dat is bijna tweemaal zo veel als de overige stembureauleden (27%). 5% van de stembureauleden heeft helemaal geen training of bijeenkomst gehad.

K1. Welke voorbereiding heeft u vóór de dag van de stemming gedaan? (Basis: n=8.497, alle stembureauleden (incl. voorzitters))

De manier waarop stembureauleden zich moeten voorbereiden op de verkiezingsdag verschilt per gemeente. Vrijwel alle gemeenten hebben een e-learning programma. Alleen de uitvoering loopt uiteen; sommige programma's bestaan uit modules die één voor één worden afgewerkt, andere e-learning programma's lijken eenvoudiger en korter te zijn.

Sommigen hadden een voorlichtingsbijeenkomst, anderen niet. Degenen die wel een bijeenkomst hadden, waardeerden:

- *De mondelinge toelichting op de procedures en regels;*
- *De mogelijkheid om vragen te stellen;*
- *De mogelijkheid om de stembureauleden te zien voordat de dag zelf begint.*

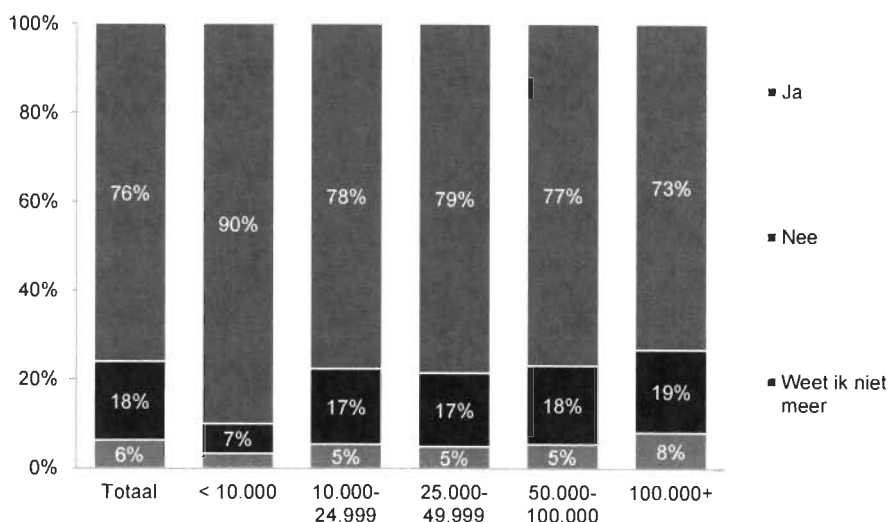
Voor de meesten die geen bijeenkomst vooraf hadden gehad, voelde dit niet als een groot gemis. Enkelen hadden wel het gevoel dat ze hierdoor sneller grip hadden gekregen op de procedures. "Nu heb ik de instructies 3 keer moeten doorlezen, anders was het in 1 keer met toelichting gelukt."

De hand-out stembureau instructie wordt erg belangrijk gevonden omdat het een prettig naslagwerk is en essentieel is op de dag zelf. Bij een aantal bureaus/gemeenten werden deze hand-outs op de dag zelf in geprinte versie verstrekt. Maar tijdens de groepsdiscussie blijkt dat niet iedereen de hand-out heeft ontvangen.

4.2.2 Tevredenheid online instructie BZK

Driekwart van de stembureauleden die als voorbereiding thuis een training hebben gevolgd hebben gebruik gemaakt van de online instructie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. In grote gemeenten (100.000+ inwoners) ligt dit met 73% significant lager. De stembureauleden beoordelen deze instructie van BZK over het geheel genomen als (zeer) goed (84%).

K2/K3. Heeft u voor uw voorbereiding gebruik gemaakt van de online instructie van het ministerie van BZK. En wat vond u van deze instructie? (Basis: n=6.461, alle stembureauleden (incl. voorzitters) die een training thuis hebben gevolgd).

De ervaringen met het online aanbod liepen sterk uiteen, maar het merendeel waardeert het flexibele (uitvoeren in eigen tijd) karakter van de e-learning module.

Positieve ervaringen:

- *Prettig om in eigen tijd te maken*
- *Makkelijk om het nog even na te zoeken*
- *Herkansing is prettig*

Negatieve ervaringen:

- *Moeilijke, complexe vragen*
- *Antwoorden klopten niet*
- *Systeem bleef hangen, waardoor toets niet gemaakt kon worden*
- *Filmpjes bleven hangen*
- *Kon niet makkelijk terugzoeken*
- *De voorbeelden zijn te bureaucratisch*
- *De voorbeelden zijn te uitzonderlijk*
- *Te weinig relevante voorbeelden*
- *Herhaling*

4.2.3 Voldoende voorbereid op taak als stembureaulid

Bijna alle (97%) stembureauleden vonden dat ze met behulp van de online instructie van het ministerie van BZK (zeer) goed waren voorbereid op hun taak als stembureaulid. Een enkeling vond de training te complex en daardoor erg ingewikkeld.

In het algemeen ervaren de leden en voorzitters de voorbereidingen als relevant en voldoende. Voor leden die voor het eerst meedoen kan de informatie wel overweldigend overkomen, maar zij voelen zich nog niet volledig verantwoordelijk voor het goed uitvoeren van de procedures. Hierdoor is de algemene tendens dat het niet te veel informatie is.

Toetsen een maand voor de verkiezingsdag is wellicht te vroeg, hierdoor was een deel van de kennis op de dag weggezaakt. Andere opmerkingen gaan over het gebrek aan inzicht op het verloop van de dag zelf, bijvoorbeeld in de vorm van een stappenplan.

4.3 Opening en stemming

4.3.1 Rolverdeling stembureauleden

Voor nagenoeg alle stembureauleden (98%) was de rolverdeling tussen de aanwezige stembureauleden duidelijk. Bij zowel de voorzitters als de overige stembureauleden zien we ditzelfde beeld terug.

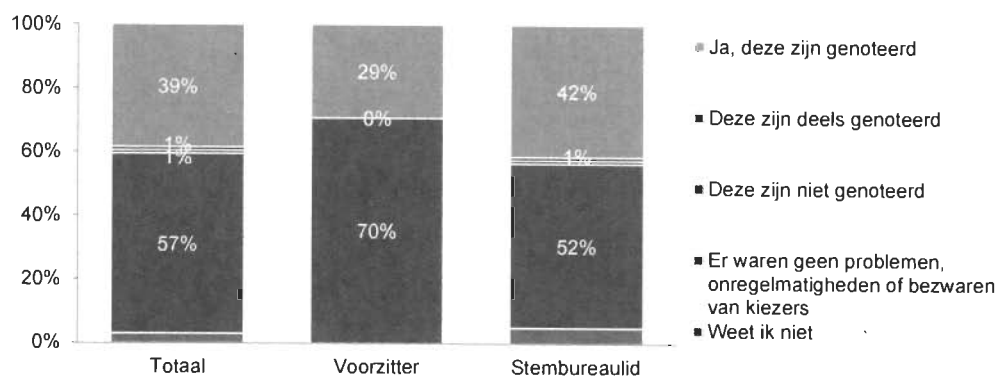
Bij de meeste stembureaus blijkt dat het eerste uur wat chaotisch verloopt en dat het daarna duidelijk is 'wat je aan iedereen hebt'. Soms wordt er hierdoor van rol gewisseld. Vaak is het dan duidelijk wie er makkelijk met mensen omgaat en wie goed op kan treden wanneer er een voorval plaatsvindt.

4.3.2 Gebruik proces-verbaal

Ruim de helft (57%) van de stembureauleden geeft aan dat er volgens hen geen problemen, onregelmatigheden of bezwaren van kiezers zijn voorgekomen. Bij de voorzitters ligt dit met 70% significant hoger dan bij de overige stembureauleden (52%).

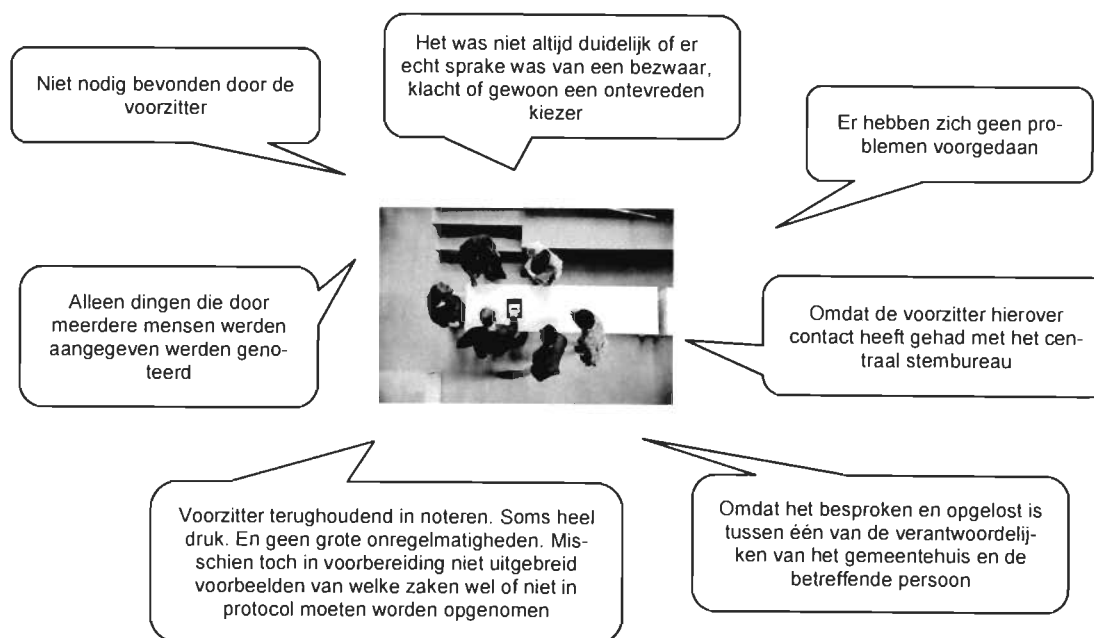
Het proces-verbaal lijkt geen noemenswaardige problemen op te leveren. Vaak laten de voorzitters het proces-verbaal direct bij binnenkomst tekenen. Aan het einde van de dag wordt het proces-verbaal (meestal samen met de plaatsvervangend voorzitter) ingevuld, waarbij ook alle incidenten worden vermeld en eventuele klachten. De respondenten geven aan dat dit geen obstakel is in het proces en vaak soepel verloopt.

L2. Weet u of eventuele problemen, onregelmatigheden en bezwaren van kiezers in het proces-verbaal zijn genoteerd. (Basis: n=11.799, alle stembureauleden (incl. voorzitters).

Bijna 40% van de stembureauleden geeft aan dat de problemen zijn genoteerd in het proces-verbaal. Bij de voorzitters ligt dit met 29% significant lager dan bij de overige stembureauleden (42%).

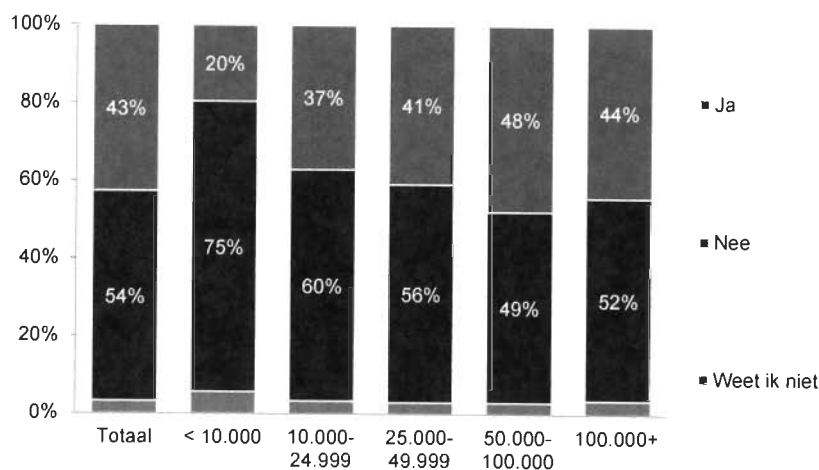
L3. Waarom is dit niet (altijd) in het proces-verbaal genoteerd? (Basis: n=140)

4.3.3 Hulp uitbrengen stem kiezers lichamelijke beperking

43% van de stembureauleden geeft aan dat er in het stemlokaal kiezers met een lichamelijke beperking langs zijn gekomen die in het stemhokje geholpen wilden worden bij het uitbrengen van hun stem. In de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners lag dit met 20% significant lager.

L4. Zijn er tijdens uw dienst in het stemlokaal kiezers met een lichamelijke beperking langsgekomen die in het stemhokje geholpen wilden worden bij het uitbrengen van hun stem? (Basis: n=11.799, alle stembureauleden (incl. voorzitters)).

De helft van de kiezers met een lichamelijke beperking is geholpen door iemand van hun eigen keuze. Dit waren geen stembureauleden. Bij 40% is de hulp op verzoek van de kiezer gegeven door een stembureaulid. Bij 16% stond het stembureau alleen hulp toe van een stembureaulid. In 5% van de gevallen is er geen hulp geboden.

L5. Door wie zijn deze kiezers met een lichamelijke beperking geholpen? (Basis: n=5.040, alle stembureauleden, (incl. voorzitters) waar tijdens hun dienst in het stemlokaal kiezers met een lichamelijke beperking geholpen wilde worden bij uitbrengen stem.

Burgers die zich niet houden aan de regels van het stembureau vragen de meeste aandacht van de voorzitters en leden. *'Het ontbreekt aan duidelijke richtlijnen hoe hiermee om gegaan moet worden', vinden sommigen. Andere respondenten zijn van mening dat ieder geval anders benaderd moet worden. Zo moet de 'Bekende Nederlander' die zijn paspoort vergeten is duidelijk te verstaan worden gegeven dat ook hij zich moet legitimeren. Terwijl er met een demeterende dame die haar legitimatie vergeten is, voorzichtig en respectvol omgegaan wordt. Bij het stembureau zit er vaak wel iemand*

tussen die hier goed in is. "Je moet in elk geval voorkomen dat je in discussie gaat." Over het algemeen lijken de respondenten wel te weten wat de regels zijn als het gaat om het voorkomen van beïnvloeding van het stemmen.

Bij kinderen en gehandicapten is er het vaakst sprake van twijfel of verschil in opvatting over de procedures. Bij kinderen gaat het om de toegestane leeftijd om mee te gaan in het stembokje. En bij kiezers met een beperking is het soms moeilijk in te schatten of het gaat om een geestelijke of lichamelijke handicap, waardoor het niet zeker is of hulp wel of niet is toegestaan.

4.3.4 Ervaring taken als stembureaulid

De meeste stembureauleden (97%) hebben hun taken als (zeer) positief ervaren tijdens de periode dat kiezers hun stem hebben kunnen uitbrengen in het stemlokaal. De 39 personen die niet tevreden waren, gaven onder andere aan dat er gedurende de dag geen roulatie van taken plaatsvond tussen de stembureauleden waardoor het werk eenzijdig en saai was. Het rouleren van taken werd met name door de voorzitter niet toegestaan. Bij een enkel stembureau waren teveel stembureauleden waardoor er voor de stembureauleden niet veel te doen was.

Wanneer alles klaar staat om het stembureau te openen, wordt er een taakverdeling gemaakt. Bij het ene bureau worden taken afgewisseld om sleur te voorkomen, bij andere bureaus houdt iedereen de hele dag door dezelfde taak. Enkele voorzitters nemen de belangrijkste taken op zich, anderen verdele de taken over het team. Het afwisselen van de taken lijkt het meest gewaardeerd te worden.

Er zijn verschillende (informele) rollen:

- Uitgifte van de stembiljetten;
- Nummeren van de stembiljetten;
- Controleren van identificatie;
- Controleren lijst van uitvallers;
- Turven van stembiljetten;
- Controleren van het turven van stembiljetten;
- Degenen die goed zijn in de sociale omgang met personen die afwijkend gedrag vertonen.

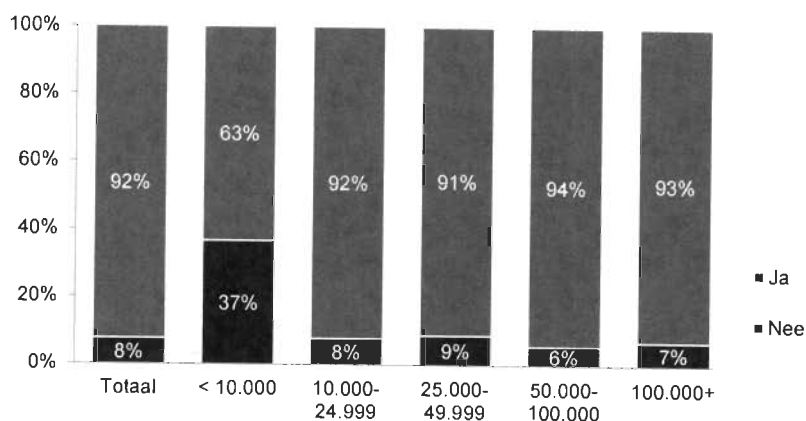
Het tussentijds controleren van stembiljet uitgifte in contact met de gemeente via de app of telefoon lijkt goed te werken. Het geeft tijdig inzicht en helpt mogelijke fouten in de aanpak op tijd te signaleren. Het lijkt de voorzitters rust te geven en vertrouwen in een goede afloop van de telling. "Ik wist niet dat de volmachten apart gehouden moesten worden, maar ze vroegen ernaar dus toen wist ik het."

4.4 Tellen van de stemmen

4.4.1 Meegeholpen bij tellen van stemmen

De meeste stembureauleden (92%) hebben na het sluiten van het stembureau meegeholpen om de stemmen te tellen. Bij de kleine gemeenten (inwoners tot 10.000 inwoners) lag dit met 63% significant lager. 88% van de voorzitters heeft na sluiting van het stembureau meegeholpen met het tellen van de stemmen. Bij de overige stembureauleden was dit met 94% significant hoger.

M1. Heeft u na het sluiten van het stembureau meegeholpen om de stemmen te tellen? (Basis: n=11.799 alle stembureauleden, (incl. voorzitters))

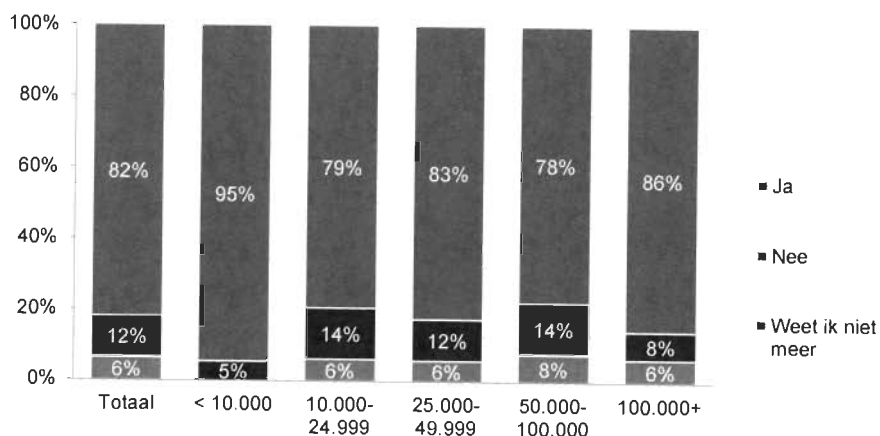
Het tellen van de stemmen is vanzelfsprekend het meest spannende onderdeel van de dag. "Het stembureau is eindelijk dicht en toen dacht ik, wat nu? Dan krijg je echt een andere fase. Dat mensen opeens dingen aan jou gaan vragen."

De telling kan chaotisch verlopen door nieuwe samenstelling teams. Bij sommige bureaus komen twee dagploegen samen. Eén respondent vertelt dat er daardoor ook twee voorzitters samen komen. Hierdoor was het niet duidelijk wie de leiding nam en de knopen doorhakte.

4.4.2 Telinstructie verstrekt

Aan het grootste deel van de tellers (inclusief stembureauleden) is door de gemeente een telinstructie verstrekt. Bij de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners kwam dit met 95% relatief vaker voor. 93% van de voorzitters geeft aan dat de gemeente een telinstructie heeft verstrekt. Bij overige stembureauleden (78%) en tellers (83%) ligt dit significant lager.

M2. Heeft de gemeente een telinstructie verstrekt? (Basis: n=15.055, alle tellers en stembureauleden, (incl. voorzitters) die meegeholpen hebben met het tellen van de stemmen)

De meeste stembureaus (92%) waar de telinstructie door de gemeente is verstrekt, hebben zich ook gehouden aan deze telinstructie. In 5% van de stembureaus is dat niet gebeurd. In deze stembureaus werd een eigen - naar de mening van de respondenten snellere en efficiëntere - telmethode gehanteerd die afweek van de officiële instructie.

Roep om op uniforme wijze te tellen om het proces efficiënter te laten verlopen. De tactieken om het tellen aan te pakken verschillen per bureau. Een aantal respondenten geeft aan dat het ontvangen van richtlijnen voor het tellen prettig zou zijn, om het sneller en efficiënter te laten verlopen. "Niet alleen de voorzitter maar ook de leden zouden moeten weten hoe dit gaat." "De Rotterdamse methode, dat is met de app en de turffunctie die erop zit. Iedereen die met die app werkt, heeft het zo geleerd. Dat is prettig."

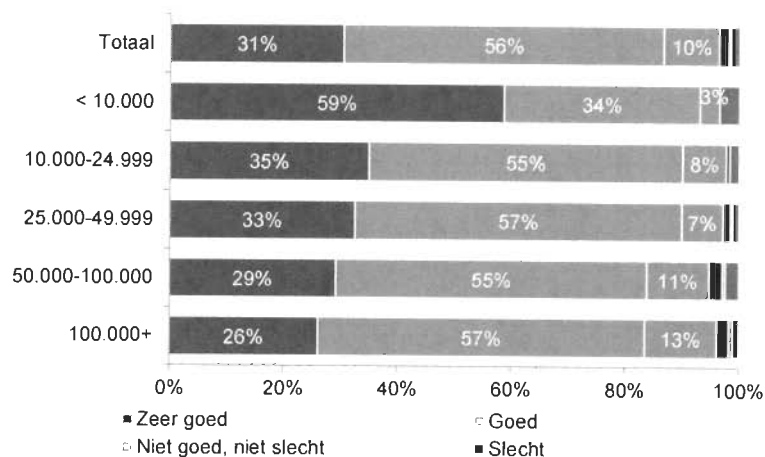
Ondanks de vermoeidheid van de lange dag en kans op fouten, is het tellen van de stemmen een belangrijk onderdeel dat het merendeel van de leden/voorzitters niet wil overslaan. 'Dit is de climax van de dag!', 'Je wilt toch weten hoe er gestemd is op jouw stembureau.'

Wanneer er tijdens de groepsdiscussies voorgelegd wordt dat centraal tellen ook een mogelijkheid is, waarbij er op de dag van de verkiezingen wel op partijniveau wordt geteld maar niet op persoonsniveau, blijkt dat het merendeel hier wel voor openstaat. Met name het tellen op persoonsniveau is foutgevoelig en kost veel tijd en energie, zeker wanneer het hier mis gaat. Centraal tellen op persoonsniveau lijkt dus positief te worden ontvangen.

4.4.3 Voorbereiding werk als teller

Bijna alle tellers (97%) geven aan dat zij (zeer) goed waren voorbereid op hun werk als teller. In kleine gemeenten tot 10.000 inwoners geeft bijna 60% aan zeer tevreden te zijn. 2% van de tellers is niet tevreden over hun taak als teller. Dit werd met name veroorzaakt doordat er vooraf geen of een beperkte instructie is gegeven en de instructies op de dag zelf veelal niet duidelijk waren of niet aansloten bij de praktijk.

M2a/b. Hoe goed vond u dat u was voorbereid op uw werk als teller? (Basis: n=4.168, alle tellers)

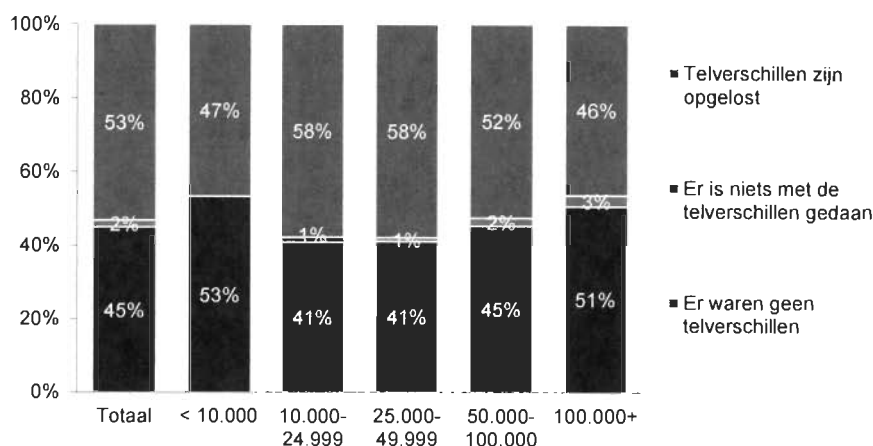

4.4.4 Omgaan met telverschillen

Bij iets meer dan de helft zijn de geconstateerde telverschillen opgelost. In de meeste gevallen werden de stemmen opnieuw geteld of werd er melding van gemaakt in het proces-verbaal.

Bij 2% van de stembureaus zijn er wel telverschillen geconstateerd maar is er niets mee gedaan. Reden hiervoor was dat het verschil te gering was en op advies van de voorzitter besloten werd om niet opnieuw te tellen. Het verschil werd wel in het proces verbaal gemeld.

M5. Hoe is er omgegaan met telverschillen? (Basis: n=10.887, alle tellers incl. stembureauleden)

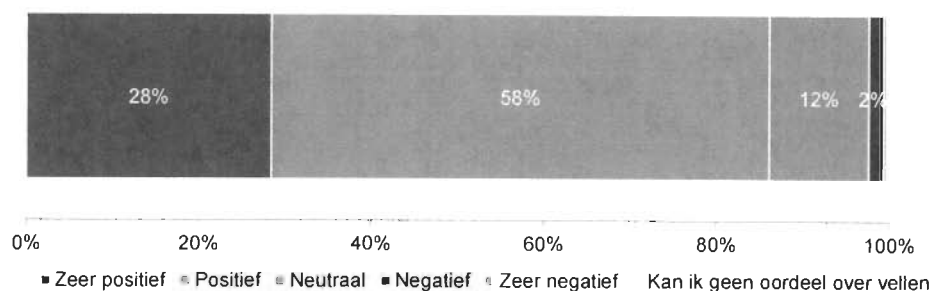
M5. Er waren stemverschillen en daar zijn we als volgt mee omgegaan.... (Basis: n=4.898, alle tellers incl. stembureauleden)

4.4.5 Taak bij tellen stemmen ervaren

Het merendeel van de stembureauleden (86%) heeft zijn taak bij het tellen van de stemmen als (zeer) positief ervaren. Ongeveer 2% was minder positief over zijn/haar taak. Dit werd met name veroorzaakt doordat de stemmen handmatig geteld moesten worden en dit erg vertragend werkte. Soms moeten de stemmen door een telverschil opnieuw geteld worden. Na een lange dag als stembureau- lid was dit erg vermoeiend en konden telverschillen niet helemaal voorkomen worden.

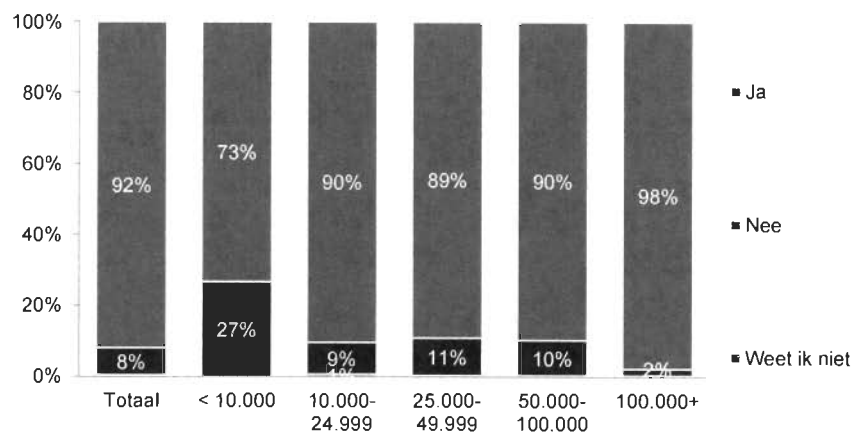
M7. Hoe heeft u uw taak bij het tellen van de stemmen ervaren? (Basis: n=10.887, alle stembureau- leden (incl. voorzitters) die meegeholpen hebben met het tellen van de stemmen).

4.4.6 Tellers ingezet bij stembureau

Bij 92% van de stembureaus zijn tellers ingezet die door de gemeente zijn aangewezen om na 21.00 uur mee te helpen met het tellen van de stemmen. In de kleine gemeenten tot 10.000 inwoners kwam dit in driekwart van de stembureaus voor.

M9. Zijn er bij uw stembureau tellers ingezet. (Basis: n=10.887, alle stembureauleden (incl. voorzitters)).

Bij veel bureaus worden de stembureauleden aangevuld met een nieuwe groep tellers. Deze extra tellers kunnen ook onrust veroorzaken. Sommige nieuwe tellers komen te laat of zijn juist in een andere stemming (uitgaan) waardoor het tellen juist langzamer verloopt in plaats van sneller. "Nadat het een aantal keer fout ging, zijn we met z'n tweeën gaan tellen. Toen ging het wel goed."

Belemmeringen bij het tellen:

- Biljetten zijn vooraf niet goed geteld, waardoor er een onverklaarbaar verschil ontstaat;*
- De uitleg om te tellen duurde erg lang;*
- Er was te weinig ruimte voor de stembiljetten;*
- 1 biljet was achter de bar gevallen en daardoor een lange tijd spoorloos;*
- 6 extra tellers maakten het lastig om het overzicht te bewaren;*
- De papieren stembiljetten kleefden aan elkaar;*
- Er bleek een bundeltje van 24 in plaats van 25 biljetten te zijn, waardoor er een verschil ontstond;*
- Getallen waren omgedraaid (68 bleek 86 biljetten te zijn);*
- We waren vergeten de volmachten apart in de app te tellen;*
- Hertellen moet je niet door dezelfde mensen laten doen, dan gaat het opnieuw fout;*
- Een echtpaar dat een andere manier van tellen gewend was, ging het anders doen dan de rest.*

Bijlage I: Onderzoeksverantwoording Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen 2018 & Raadgevend referendum over de Wiv 2017 (GRRR)

Deelonderzoeken

Deelonderzoek A

Het ministerie heeft daartoe aan GfK de namen en e-mailadressen van de contactpersonen ter beschikking gesteld. Het is gebleken dat dit er vaak meerdere per gemeente zijn. Aan hen is gevraagd binnen de eigen gemeente af te stemmen wie deelneemt aan het onderzoek, aangezien voor elke gemeente op (slechts) één volledig ingevulde vragenlijst is gerekend.

Een week voordat de vragenlijst is verstuurd, is aan de gemeentelijke contactpersonen namens het ministerie per e-mail een aankondiging gestuurd om hen op de hoogte te stellen van het feit dat ze voor de evaluatie benaderd zouden worden. Na toezending van de vragenlijst zijn nog twee herinneringen gestuurd in het geval respons uitbleef.

Deelonderzoek B

Aangezien het ministerie niet de beschikking had over de e-mailadressen van de individuele stembureauleden, werd aan de gemeentelijke contactpersonen een uitnodigingsmail verstuurd met daarin opgenomen een 'open link' naar de vragenlijst. Aan de contactpersonen is verzocht deze e-mail door te sturen naar de stembureauleden die actief waren op de verkiezingsdag op 21 maart en de tellers die vanaf 21.00 uur mee hebben geholpen met het tellen van de stemmen in het stembureau.

Deelonderzoek C

Tijdens deze verkiezingen werd geëxperimenteerd met de centrale stemopneming, waarbij het stembureau op de avond van de stemming alleen een (voorlopige) telling op lijstniveau verrichtte en de definitieve telling op een centrale locatie werd uitgevoerd. Voor deze verkiezingen hadden 22 gemeenten zich aangemeld als deelnemer aan dit experiment. Dit deelonderzoek richtte zich op alle betrokkenen in deze gemeenten en was bedoeld om een volledig beeld te schetsen van het verloop van dit proces en de lering die hieruit kan worden getrokken.

Veldwerkmethode

Alle respondenten van deelonderzoek-A zijn per e-mail uitgenodigd voor deelname. In deze uitnodiging stond een unieke link via welke men toegang kreeg tot de online vragenlijst. Overige stembureauleden en tellers van deelonderzoek-B en deelonderzoek-C hebben via de contactpersoon een zogenaamde 'open link' ontvangen.

Doelgroep

De doelgroep van het onderzoek-A bestaat uit de verantwoordelijken bij Nederlandse gemeenten voor de voorbereiding en uitvoering van de verkiezing op 21 maart 2018. Een bestand met namen en e-mailadressen van deze personen bij de gemeenten is aangeleverd door het Ministerie van BZK. Het bestand bestond uit 1.068 contactpersonen afkomstig uit 383 gemeenten. Aan de contactpersonen is gevraagd om 1 evaluatievragenlijst per gemeente in te vullen.

Vragenlijst

De online vragenlijst van het GRRR-2018 onderzoek (zie bijlage-II) kent een brede opzet, waarbij veel verschillende aspecten uit de voorbereiding en uitvoering van het verkiezingsproces aan de orde komen. De vragenlijst is onderverdeeld in de volgende thema's:

- Algemene informatie (Onderzoek-A, onderdeel-A)
- Voorbereiding (Onderzoek-A, onderdeel-B)
- Experiment met de centrale stemopneming (Onderzoek-A, onderdeel-C)
- Volmachten (Onderzoek-A, onderdeel-D)
- Stembureauleden en instructies (Onderzoek-A, onderdeel-E)
- Stemming, stemopneming en vervolg (Onderzoek-A, onderdeel-F)
- Vervoer van de stembiljetten (Onderzoek-A, onderdeel-G)
- Centrale stemopneming (Onderzoek-A, onderdeel-H)
- Slotvragen (Onderzoek-A, onderdeel-I)
- Inleidende vragen (Onderzoek-B, onderdeel-J)
- Voorbereiding (Onderzoek-B, onderdeel-K)
- Dag van de stemming: opening en stemming (Onderzoek-B, onderdeel-L)
- Telling van de stemmen (Onderzoek-C, onderdeel-M)
- Deelname kwalitatieve sessies (Onderzoek-B, onderdeel-N)
- Experiment onderzoek (Onderzoek-C, onderdeel-O)

Veldwerkperiode

Het veldwerk heeft gelopen van woensdag 26 maart tot en met 18 april 2018. Woensdag 20 maart voorafgaand de start van het veldwerk hebben alle personen per e-mail een vooraankondiging ontvangen. Teneinde een zo groot mogelijk respons te behalen, werden alle contactpersonen van iedere gemeente benaderd, en is er tijdens de veldwerkperiode tweemaal een herinnering verzonden.

Respons

De vragenlijst van deelonderzoek-A is door in totaal 322 van de 383 uitgenodigde gemeenten volledig ingevuld. Op basis van dit responspercentage van 84% kan een representatief beeld worden geschetst naar grootte van de gemeenten in Nederland. De verdeling naar gemeente grootte van de bruto uitgenodigde gemeenten en de netto steekproef is als volgt verdeeld:

Aantal inwoners	Bruto Aantal uitgezet	Netto Aantal Respons	Percentage Respons
< 10.000	21	18	86%
10.000-24.999	140	114	81%
25.000-49.999	142	122	86%
50.000-100.000	49	41	84%
100.000+	31	27	87%
Totaal	383	322	84%

Aan deelonderzoek-B hebben in totaal 15.967 personen uit 214 gemeenten een online vragenlijst ingevuld. In onderstaande tabel de verdeling van de deelnemers naar hun functie.

	Abs.	%vert
Total	15967	100%
Voorzitter	3211	20.1%
Stembureaulid	8588	53.8%
Teller	4168	26.1%

Deelonderzoek-C is ingevuld door 209 personen uit 17 van de 22 deelnemende gemeenten aan het experiment. In onderstaande tabel de verdeling van de deelnemers naar hun functie per deelnemende gemeente.

	Totaal		Voorzitter		Stembureaulid		Teller	
	Abs.	%vert	Abs.	%vert	Abs.	%vert	Abs.	%vert
Totaal	209	100%	19	100%	42	100%	148	100%
Borne	18	9%	0	0%	5	12%	13	9%
Deventer	5	2%	1	5%	2	5%	2	1%
Elburg	14	7%	2	11%	3	7%	9	6%
Enschede	39	19%	1	5%	2	5%	36	24%
Harlingen	18	9%	1	5%	4	10%	13	9%
Heerlen	22	11%	5	26%	7	17%	10	7%
Hof van Twente	18	9%	0	0%	0	0%	18	12%
Kampen	4	2%	0	0%	4	10%	0	0%
Losser	9	4%	1	5%	2	5%	6	4%
Nijmegen	2	1%	1	5%	1	2%	0	0%
Olst-Wijhe	17	8%	1	5%	4	10%	12	8%
Ouder-Amstel	5	2%	1	5%	0	0%	4	3%
Putten	11	5%	1	5%	1	2%	9	6%
Raalte	2	1%	1	5%	1	2%	0	0%
Rhenen	14	7%	1	5%	4	10%	9	6%
Twenterand	10	5%	1	5%	2	5%	7	5%
Zuidplas	1	0%	1	5%	0	0%	0	0%

Bijlage II: Overzicht respons per gemeente per deelonderzoek

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Bonaire	0	0	0
Saba	1	0	0
Sint Eustatius	1	0	0
Aa En Hunze	0	1	0
Aalburg	1	0	0
Aalsmeer	0	0	0
Aalten	1	81	0
Achtkarspelen	0	2	0
Alblasserdam	1	41	0
Albrandswaard	1	50	0
Alkmaar	1	209	0
Almelo	1	89	0
Almere	1	424	0
Alphen Aan Den Rijn	1	307	0
Alphen-Chaam	0	1	0
Ameland	1	14	0
Amersfoort	1	255	0
Amstelveen	0	0	0
Amsterdam	1	1	0
Apeldoorn	1	275	0
Appingedam	1	17	0
Arnhem	0	0	0
Assen	0	1	0
Asten	1	39	0
Baarle-Nassau	0	0	0
Baarn	0	0	0
Barendrecht	1	0	0
Barneveld	1	63	0
Bedum	0	0	0
Beek	1	70	0
Beemster	1	29	0
Beesel	1	9	0
Berg En Dal	0	0	0
Bergeijk	1	37	0
Bergen (L)	1	10	0
Bergen (Nh)	1	74	0
Bergen Op Zoom	1	134	0
Berkelland	1	124	0
Bernheze	1	1	0
Best	1	36	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Beuningen	0	1	0
Beverwijk	1	60	0
Binnenmaas	1	0	0
Bladel	1	27	0
Blaricum	1	0	0
Bloemendaal	1	0	0
Bodegraven-Reeuwijk	1	0	0
Boekel	1	2	0
Borger-Odoorn	1	90	0
Borne	1	68	18
Borsele	1	84	0
Boxmeer	0	0	0
Boxtel	1	47	0
Breda	1	440	0
Brielle	1	17	0
Bronckhorst	1	66	0
Brummen	1	0	0
Brunssum	0	0	0
Bunnik	1	36	0
Bunschoten	1	3	0
Buren	1	0	0
Capelle Aan Den IJssel	1	159	0
Castricum	1	0	0
Coevorden	1	0	0
Cranendonck	1	55	0
Cromstrijen	1	0	0
Cuijk	0	0	0
Culemborg	1	0	0
Dalfsen	1	0	0
Dantumadiel	1	50	0
De Bilt	1	85	0
De Fryske Marren	1	147	0
De Marne	1	0	0
De Ronde Venen	1	0	0
De Wolden	0	0	0
Delft	0	0	0
Delfzijl	1	0	0
Den Helder	0	0	0
Deurne	1	84	0
Deventer	1	120	5
Diemen	0	0	0
Dinkelland	1	0	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Doesburg	1	0	0
Doetinchem	1	0	0
Dongen	1	64	0
Dongeradeel	0	0	0
Dordrecht	1	236	0
Drechterland	1	0	0
Drimmelen	1	10	0
Dronten	1	0	0
Druten	1	47	0
Duiven	1	0	0
Echt-Susteren	1	70	0
Edam-Volendam	1	0	0
Ede	1	2	0
Eemnes	1	45	0
Eemsmond	1	0	0
Eersel	1	0	0
Eijsden-Margraten	1	0	0
Eindhoven	1	498	0
Elburg	1	50	14
Emmen	1	1	0
Enkhuizen	1	0	0
Enschede	1	72	39
Epe	1	85	0
Ermelo	1	0	0
Etten-Leur	1	79	0
Ferwerderadiel	1	0	0
Geertruidenberg	0	0	0
Geldermalsen	1	0	0
Geldrop-Mierlo	1	12	0
Gemert-Bakel	1	33	0
Gennep	1	45	0
Giessenlanden	1	0	0
Gilze En Rijen	0	0	0
Goeree-Overflakkee	1	105	0
Goes	1	110	0
Goirle	1	0	0
Gooise Meren	0	0	0
Gorinchem	0	0	0
Gouda	1	106	0
Grave	1	0	0
Groningen	1	0	0
Grootevast	1	0	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Gulpen-Wittem	1	0	0
Haaksbergen	1	0	0
Haaren	1	11	0
Haarlem	0	0	0
Haarlemmerliede En Spaarnwoude	1	0	0
Haarlemmermeer	1	0	0
Halderberge	1	56	0
Hardenberg	1	1	0
Harderwijk	1	137	0
Hardinxveld-Giessendam	0	0	0
Haren	1	0	0
Harlingen	1	36	18
Hatter	1	32	0
Heemskerk	1	0	0
Heemstede	1	57	0
Heerde	1	42	0
Heerenveen	1	95	0
Heerhugowaard	1	0	0
Heerlen	1	139	22
Heeze-Leende	1	23	0
Heiloo	0	0	0
Hellendoorn	1	2	0
Hellevoetsluis	1	0	0
Helmond	1	0	0
Hendrik-Ido-Ambacht	1	70	0
Hengelo (O)	1	18	0
Heumen	1	30	0
Heusden	1	153	0
Hillegom	1	1	0
Hilvarenbeek	1	42	0
Hilversum	1	261	0
Hof Van Twente	1	97	18
Hollands Kroon	1	103	0
Hoogeveen	1	0	0
Hoorn	0	187	0
Horst Aan De Maas	1	17	0
Houten	1	51	0
Huizen	1	36	0
Hulst	1	58	0
Ijsselstein	1	69	0
Kaag En Braassem (Zh)	1	52	0
Kampen	1	134	4

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Kapelle	0	0	0
Katwijk	1	173	0
Kerkrade	1	122	0
Koggenland	1	23	0
Kollumerland En Nieuwkruisland	1	0	0
Korendijk	1	0	0
Krimpen Aan Den IJssel	1	77	0
Krimpenerwaard	1	104	0
Laarbeek	1	2	0
Landerd	1	0	0
Landgraaf	1	0	0
Landsmeer	1	0	0
Langedijk	0	0	0
Lansingerland	1	0	0
Laren	1	7	0
Leek	1	0	0
Leerdam	1	0	0
Leeuwarden (Inclusief Oude Gemeente Littenseradiel)	1	0	0
Leiden	1	224	0
Leiderdorp	1	0	0
Leidschendam-Voorburg	1	0	0
Lelystad	0	0	0
Leudal	1	13	0
Leusden	1	0	0
Lingewaal	0	0	0
Lingewaard	1	0	0
Lisse	0	0	0
Lochem	1	1	0
Loon Op Zand	1	0	0
Lopik	0	0	0
Loppersum	1	1	0
Losser	1	8	9
Maasdriel	1	1	0
Maasgouw	1	61	0
Maassluis	1	47	0
Maastricht	1	205	0
Marum	1	0	0
Medemblik	1	0	0
Meerssen	1	87	0
Meierijstad	1	0	0
Meppel	1	0	0
Middelburg	1	129	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Midden-Delfland	1	2	0
Midden Drenthe	1	59	0
Midden-Groningen (Voorheen Gemeente Hoogezand-Sappemeer)	1	0	0
Mill En Sint Hubert	0	0	0
Moerdijk	1	1	0
Molenwaard	1	0	0
Montferland	1	0	0
Montfoort	1	0	0
Mook En Middelaar	1	0	0
Neder-Betuwe	0	0	0
Nederweert	1	6	0
Neerijnen	0	0	0
Nieuwegein	0	188	0
Nieuwkoop	1	53	0
Nijkerk	1	72	0
Nijmegen	1	152	2
Nissewaard	1	0	0
Noord-Beveland	1	0	0
Noordenveld	1	91	0
Noordoostpolder	1	0	0
Noordwijk	1	0	0
Noordwijkerhout	0	0	0
Nuenen, Gerwen En Nederwetten	0	0	0
Nunspeet	1	30	0
Nuth	1	0	0
Oegstgeest	1	0	0
Oirschot	1	34	0
Oisterwijk	1	0	0
Oldambt (Gr)	1	0	0
Oldebroek	1	55	0
Oldenzaal	1	58	0
Olst-Wijhe	1	67	17
Ommen	1	0	0
Onderbanken	1	0	0
Oost Gelre	1	0	0
Oosterhout	1	141	0
Ooststellingwerf	1	36	0
Oostzaan	1	0	0
Opmeer	0	36	0
Opsterland	1	0	0
Oss	1	0	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Oud-Beijerland	1	0	0
Oude IJsselstreek	1	0	0
Ouder-Amstel	1	28	5
Oudewater	1	31	0
Overbetuwe	0	144	0
Papendrecht	1	28	0
Peel En Maas (Lb)	1	0	0
Pekela	0	40	0
Pijnacker-Nootdorp	1	51	0
Purmerend	1	166	0
Putten	1	17	11
Raalte	1	106	2
Reimerswaal	0	1	0
Renkum	1	0	0
Renswoude	1	9	0
Reusel-De Mierden	1	25	0
Rheden	1	0	0
Rhenen	1	50	14
Ridderkerk	1	0	0
Rijssen - Holten	1	60	0
Rijswijk	0	0	0
Roerdalen	1	1	0
Roermond	1	0	0
Roosendaal	1	2	0
Rotterdam	1	1	0
Rozendaal	0	0	0
Rucphen	1	34	0
Den Haag	1	0	0
Den Bosch	1	1	0
Schagen	0	1	0
Scherpenzeel	1	0	0
Schiedam	1	183	0
Schiermonnikoog	0	0	0
Schinnen	1	0	0
Schouwen-Duiveland	1	113	0
Simpelveld	1	10	0
Sint Anthonis	1	51	0
Sint-Michielsgestel	1	73	0
Sittard - Geleen	1	8	0
Sliedrecht	1	45	0
Sluis	1	0	0
Smallingerland	1	159	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Soest	1	0	0
Someren	1	57	0
Son En Breugel	0	0	0
Stadskanaal	1	87	0
Staphorst	1	55	0
Stede Broec	1	1	0
Steenbergen	1	0	0
Steenwijkerland	1	161	0
Stein	0	0	0
Stichtse Vecht	1	154	0
Strijen	1	0	0
Súdwest Fryslân (Inclusief Oude Gemeente Littenserdial)	1	0	0
Ten Boer	1	0	0
Terneuzen	1	0	0
Terschelling	1	0	0
Texel	1	10	0
Teylingen	0	0	0
Tholen	1	88	0
Tiel	1	39	0
Tilburg	1	2	0
Tubbergen	1	46	0
Twenterand	1	76	10
Tynaarlo	1	102	0
Tytsjerksteradiel	0	0	0
Uden	1	1	0
Uitgeest	1	27	0
Uithoorn	1	24	0
Urk	1	30	0
Utrecht	1	761	0
Utrechtse Heuvelrug	1	85	0
Vaals	1	0	0
Valkenburg Aan De Geul	0	56	0
Valkenswaard	1	0	0
Veendam	0	112	0
Veenendaal	1	215	0
Veere	1	88	0
Veldhoven	1	0	0
Velsen	1	0	0
Venlo	1	0	0
Venray	1	0	0
Vianen	0	0	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Vlaardingen	1	0	0
Vlieland	1	2	0
Vlissingen	1	102	0
Voerendaal	1	23	0
Voorschoten	1	0	0
Voorst	1	30	0
Vught	1	51	0
Waadhoeke (Voorheen Gemeente Het Bildt)	1	0	0
Waalre	1	3	0
Waalwijk	1	89	0
Waddinxveen	1	77	0
Wageningen	1	0	0
Wassenaar	1	0	0
Waterland	1	47	0
Weert	1	191	0
Weesp	1	47	0
Werkendam	1	0	0
West Maas En Waal	1	0	0
Westerveld	1	0	0
Westervoort	1	36	0
Westerwolde (Voorheen Bellingwedde En Vlagtwedde)	1	0	0
Westland	0	0	0
Weststellingwerf	1	79	0
Westvoorne	0	46	0
Wierden	1	0	0
Wijchen	1	17	0
Wijdemeren	1	72	0
Wijk Bij Duurstede	1	46	0
Winsum	1	0	0
Winterswijk	1	1	0
Woensdrecht	1	42	0
Woerden	1	89	0
Wormerland	1	1	0
Woudenberg	1	17	0
Woudrichem	1	0	0
Zaanstad	1	0	0
Zaltbommel	1	72	0
Zandvoort	1	19	0
Zederik	0	0	0
Zeewolde	1	1	0
Zeist	1	116	0
Zevenaar (Inclusief Oude Gemeente Rijnwaarden)	1	0	0

Gemeente	Aantal deelnemers Onderzoek-A	Aantal deelnemers Onderzoek-B	Aantal deelnemers Onderzoek-C
Zoetermeer	1	412	0
Zoeterwoude	1	1	0
Zuidhorn	1	0	0
Zuidplas	1	0	1
Zundert	0	65	0
Zutphen	1	94	0
Zwartewaterland	1	38	0
Zwijndrecht	0	0	0
Zwolle (Hsb)	1	245	0
Aantal gemeenten	322	214	17
Aantal deelnemers	322	15967	209

Bijlage III: Vragenlijst Evaluatieonderzoek GRRR-2018

Evaluatie gecombineerde gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum 2018

DOELGROEP_1 = 1 (alle contactpersonen bij gemeenten)

III. INTRODUCTION

Welkom bij dit onderzoek, fijn dat u wilt meedoen! Deze vragenlijst is onderdeel van de evaluatie van de **gecombineerde gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum van dit jaar**. Wij horen graag uw mening over hoe de voorbereiding, uitvoering en afhandeling van de verkiezingen verlopen zijn.

Deze vragenlijst bevat ook vragen voor gemeenten die deel hebben genomen aan het experiment voor de centrale stemopneming. U kunt tijdens het invullen eventueel de vragenlijst pauzeren en op een later tijdstip afmaken.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

BASE CATEGORIE A: All respondents = DOELGROEP_1 = 1

CATEGORIE A: ALGEMEEN (DOELGROEP_1 = 1 (alle contactpersonen bij gemeenten))

Base: all respondents

A1 [S]

Voor welke gemeente bent u werkzaam?

Scripter: List_gemcode1.xlsx from sample and script with search function. Sort on code and NOT alphabetic.

Base: all respondents

A2 [M]

Welke stemmingen zijn er binnen uw gemeente gehouden?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Gemeenteraadsverkiezingen
2. Raadgevend referendum over de Wiv 2017
3. Plaatselijk referendum
4. Andere stembusgang/Verkiezing, nl.: [O]

Base: all respondents

A3 [S]

In hoeverre bent u tevreden over hoe de verkiezingen binnen uw gemeente zijn verlopen? [S]

1. Zeer ontevreden
2. Ontevreden
3. Neutraal
4. Tevreden
5. Zeer tevreden

BASE CATEGORIE B: All respondents = DOELGROEP_1 = 1

CATEGORIE B: VOORBEREIDING

INTRO

De volgende vragen gaan over de voorbereidingen die uw gemeente heeft getroffen in aanloop naar de dag van de stemming.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

B1 [M]

Bent u in het kader van de voorbereiding en uitvoering van de verkiezingen gestuit op problemen bij het uitvoeren van uw wettelijke verplichtingen bij één of meer van de volgende procesonderdelen?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. De selectie van kiesgerechtigden
2. Het bezorgen van kandidatenlijsten aan het adres van de kiezer
3. Het opmaken van het register ongeldige stempassen
4. Het werven van stembureauleden/ tellers
5. Het vinden van geschikte locaties voor stemlokalen
6. De stemopneming in de stemlokalen
7. Het doorgeven van de uitslag
8. Andere problemen
9. Ik ben op geen problemen gestuit [S,F]

If B1 = 1 TO 8

B2 [O]

Kunt u dit voor het procesonderdeel: [SCRIPTER: insert answer B1] toelichten?

SCRIPTER: For every code in B1 show opened text box [LOOP]

Base: all respondents

B3 [S]

Hebt u de adressen en openingstijden van de stemlokalen en de adressen en zittingstijden van de mobiele stembureaus uiterlijk op de vierde dag voor de stemming bij de kiezers bezorgd?

1. Ja
2. Nee
3. Kan ik niet meer achterhalen

If B3 = 2

B4 [O]

Waarom heeft u dit niet uiterlijk op de vierde dag voor de stemming bij de kiezers bezorgd?

SCRIPTER: show opened text box

If A2 = 1 (Gemeenteraadsverkiezingen)

B5 [S]

Heeft u in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen borden geplaatst waarop politieke partijen uitingen konden plaatsen?

1. Ja
2. Nee
3. Kan ik niet meer achterhalen

If B5 is 2

B6 [O]

U heeft aangegeven dat uw gemeente geen verkiezingsborden heeft geplaatst. Waarom is deze keuze gemaakt?

SCRIPTER: show openended textbox

Base: all respondents

B7 [Q]

Hoeveel stembureaus waren er op 21 maart 2018 in uw gemeente?

[Q]... stembureaus (SCRIPTER: min = 1, max = 1000)

1. Kan ik niet meer achterhalen

If B7 is not code 1 (if number is known)

B8 [Q]

U heeft aangegeven dat er [SCRIPTER: insert answer B7] stembureaus binnen uw gemeente waren. Hoeveel van deze stembureaus waren volledig toegankelijk voor mindervaliden?

De minimumvereisten voor toegankelijkheid van een stembureau staan in de toolkit verkiezingen: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verkiezingen/documenten/publicaties/2014/11/01/checklist-toegankelijkheid-stemlokalen>.

[Q] (SCRIPTER: min = 0, max = 1000)

1. Kan ik niet meer achterhalen [S]

Base: all respondents

B9 [M]

Hoe is aan de kiesgerechtigden kenbaar gemaakt welke stembureaus toegankelijk zijn voor de mindervaliden?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Informatie meegestuurd met de stempas en/of kandidatenlijst.
2. Via een huis-aan-huisblad of flyer.
3. Via een advertentie in de (plaatselijke) krant.
4. Via de website van de gemeente.
5. Via sociale media.
6. Via een telefonisch informatienummer van de gemeente
7. Anders, namelijk: [O]
8. Is niet kenbaar gemaakt [S]
9. Kan ik niet meer achterhalen [S,F]

Base: all respondents

B10 [O]

Heeft uw gemeente daarnaast nog andere activiteiten ondernomen om kiezers met een functiebeperking te faciliteren bij de stembusgang? Denk daarbij ook aan activiteiten die in aanloop naar de dag van de stemming zijn ondernomen.

[O] SCRIPTER: Openended textbox

1. Nee [S]
2. Kan ik niet meer achterhalen [S]

Base: all respondents

B11 [S]

BZK stelt bij iedere verkiezing een toolkit beschikbaar, met daarin relevante documenten en informatie. Het gaat om de toolkit die u kunt vinden op [verkiezingentoolkit.nl](https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/11/08/verkiezingentoolkit-2018) [SCRIPTER: with hyperlink to <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/11/08/verkiezingentoolkit-2018>]

In hoeverre bent u tevreden met deze toolkit?

1. Zeer ontevreden
2. Ontevreden
3. Neutraal
4. Tevreden
5. Zeer tevreden
6. Ik ben niet bekend met deze toolkit

Base: all respondents

B12 [S]

In het kader van de voorbereiding van de verkiezingen stuurt BZK diverse nieuwsbrieven. In hoeverre waardeert u de inhoud van deze nieuwsbrieven?

1. Zeer ontevreden
2. Ontevreden
3. Neutraal
4. Tevreden
5. Zeer tevreden
6. Ik ben niet bekend met deze nieuwsbrieven

If B11 = 1 to 5 or B12 = 1 to 5

B13

Heeft u suggesties ter verbetering van de toolkit of de nieuwsbrief? [O]

[O] SCRIPTER: Openended textbox

1. Nee [S]

BASE FOR CATEGORY C QUESTIONS: all respondents = IF A2 = 1

III. INTRODUCTION

Sinds 2013 maakt de Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming het mogelijk om bij verkiezingen mee te doen aan een experiment met een centrale opzet van de stemopneming (het tellen van de stembiljetten). In gemeenten die meedoen aan het experiment, verrichten de stembureaus op de avond van de stemming alleen een voorlopige telling (uitsluitend op lijst-, en dus nog niet op kandidaatsniveau). De definitieve telling vindt de dag daarna plaats, op een of meer centrale locaties. Zo kan de telling uniform, transparant en onder toezicht worden verricht, door personen die er niet al een lange werkdag op hebben zitten.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

CATEGORIE C: EXPERIMENT MET DE CENTRALE STEMOPNEMING

Base: all respondents

C1 [S]

Heeft uw gemeente bij de recente gemeenteraadsverkiezingen meegedaan aan het experiment met het centraal tellen van de stembiljetten (op grond van de Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming)?

1. Ja
2. Nee

SCRIPTER: Pop-up: If C1=1 and EXPERIMENT= 2 then show pop-up text:

'Volgens onze gegevens doet uw gemeente niet mee aan het officiële experiment met een centrale stemopneming. Indien u uw antwoord wilt wijzigen corrigeer dan uw antwoord naar 'Nee'.

Druk anders op 'Volgende'

SCRIPTER: Pop-up: If C1=2 and EXPERIMENT= 1 then show pop-up text:

'Volgens onze gegevens doet uw gemeente mee aan het officiële experiment met een centrale stemopneming. Indien u uw antwoord wilt wijzigen corrigeer dan uw antwoord naar 'Ja'.

Druk anders op 'Volgende'

Base: all respondents

C2 [M]

Heeft uw gemeente eerder meegedaan aan een experiment met het centraal tellen van de stembiljetten?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Ja, in 2014
2. Ja, in 2015
3. Ja, in 2017
4. Nee [S]

If C1 = 2 and C2 = 1, 2 and or 3

C3 [O]

Waarom heeft uw gemeente in 2014, 2015 of 2017 wél meegedaan aan het experiment, maar in 2018 niet?

SCRIPTER: Openended Textbox

If C1 = 2 and C2 = 4

C4 [S]

Heeft uw gemeente overwogen om bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 mee te doen aan het experiment met het centraal tellen van de stembiljetten?

1. Ja
2. Nee

If C4 = 1

C5 [O]

Waarom heeft uw gemeente besloten om toch niet mee te doen aan het experiment met het centraal tellen van de stembiljetten?

SCRIPTER: Openended Textbox

If C4 = 2

C6 [O]

Waarom heeft uw gemeente niet overwogen om mee te doen aan het experiment met het centraal tellen van de stembiljetten?

SCRIPTER: Openended Textbox

If C1 = 1

Uw heeft aangegeven dat uw gemeente heeft meegedaan aan het experiment met de centrale stemopneming. Later in deze vragenlijst volgen nog een aantal vragen over dit experiment.

BASE BY CATEGORY D QUESTIONS: All respondents = DOELGROEP_1 = 1

CATEGORIE D: VOLMACHTEN

INTRO

De volgende vragen gaan over het stemmen per volmacht en kiezers die tijdelijk in het buitenland verbleven.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

D1 [S]

Houdt uw gemeente een administratie bij van verzoeken voor schriftelijke volmachtbewijzen?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

If D1 = 1 and A2 = 1

D2a [Q]

Hoeveel verzoeken voor een schriftelijk volmachtbewijs heeft u ten behoeve van de gemeenteraadsverkiezingen ingewilligd?

[Q] ..... verzoeken [SCRIPTER: min 0, max 99999]

1. Kan ik niet meer achterhalen [S]

If D1 = 1 and A2 = 2

D2b [Q]

Hoeveel verzoeken voor een schriftelijk volmachtbewijs heeft u ten behoeve van het raadgevend referendum ingewilligd?

[Q] ..... verzoeken [SCRIPTER: min 0, max 99999]

1. Kan ik niet meer achterhalen [S]

If A2 = 2

D3 [O]

Hoeveel kiesgerechtigden hebben van uw gemeente een kiezerspas voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017 ontvangen?

1. [Q] ..... kiesgerechtigden [SCRIPTER: min 0, max 99999]
2. Kan ik niet meer achterhalen [S]

If A2 = 1

D4 [Q]

Hoeveel onderhandse volmachtstemmen en schriftelijk volmachtstemmen zijn binnen uw gemeente voor de gemeenteraadsverkiezingen uitgebracht?

Onderhandse volmachtstemmen [Q] [SCRIPTER: min = 0, max=99999]

Schriftelijk volmachtstemmen [Q] SCRIPTER: min = 0, max=99999]

1. Kan ik niet achterhalen [S]

If A2 = 2

D5 [Q]

Hoeveel onderhandse volmachtstemmen en schriftelijk volmachtstemmen zijn binnen uw gemeente voor het raadgevend referendum uitgebracht?

Onderhandse volmachtstemmen [Q] [SCRIPTER: min = 0, max = 99999]

Schriftelijk volmachtstemmen [Q] [SCRIPTER: min = 0, max = 99999]

1. Kan ik niet achterhalen [S]

Base: all respondents

D6 [M]

Welke formulieren heeft uw gemeente digitaal beschikbaar gesteld?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Aanvraag schriftelijk volmachtbewijs
2. Aanvraag kiezerspas
3. Aanvraag schriftelijk volmachtbewijs en kiezerspas
4. Geen digitale formulieren [S]

If D6 = 4

D7 [O]

Waarom heeft uw gemeente geen digitale formulieren beschikbaar gesteld?

SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

D8a [S]

Hebben er zich kiezers gemeld in de aanloop naar en/of op de dag van de stemming bij de gemeente omdat ze zijn benaderd om hun stem als volmacht aan een ander te geven (ronselen)?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet/kan ik niet achterhalen

Base: all respondents

D8b [O]

Heeft de gemeente andere signalen (bijvoorbeeld via de media) ontvangen van kiezers die zijn benaderd om hun stem als volmacht aan een ander te geven (ronselen)?

1. Ja, op de volgende wijze(n): [O]
2. Nee [S]
3. Weet ik niet/kan ik niet achterhalen [S]

If D8a = 1 or D8b = 1

D9 [O]

Welke actie(s) hebben plaatsgevonden naar aanleiding van het signaal/signalen?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

1. Er hebben geen acties plaatsgevonden [S]

If A2 = 2

D10 [S]

Kiezers die tijdelijk in het buitenland verbleven konden vanaf hun verblijfadres per post hun stem uitbrengen voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017. Hiervoor diende de kiezer zelf een registratieformulier M3 in te vullen en op te sturen naar de gemeente Den Haag. Heeft uw gemeente kiezers hierover geïnformeerd, bijvoorbeeld via de website, huis-aan-huisblad, een gemeentelijke nieuwsbrief of de gemeentelijke telefooncentrale?

1. Ja
2. Nee
3. Kan ik niet meer achterhalen

BASE CATEGORIE E: All respondents = DOELGROEP_1 = 1

CATEGORIE E: STEMBUREAULEDEN EN INSTRUCTIES

INTRO

De volgende vragen gaan over de voorbereidingen van stembureauleden en eventuele tellers voor de dag van de stemming.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

E1 [Q]

Welke vergoeding hebt u aan stembureauleden uitgekeerd (inclusief eventuele vergoeding voor het bijwonen van een instructiebijeenkomst? Indien uw gemeente geen tellers heeft ingeschakeld, kunt u in dat veld een code '0' invullen. Ook als uw gemeente geen vergoeding heeft gegeven, vult u de code '0' in.

Geef alstublieft een bedrag aan afgerond in hele euro's.

1. Voorzitters: ....€ [Q] [SCRIPTER: min 0, max 9999]
2. Overige stembureauleden: ...€ [Q] [SCRIPTER: min 0, max 999]
3. Tellers: ....€ [Q] [SCRIPTER: min 0, max 999]

INTRODUCTION: Base: all respondents

SCRIPTER: New Screen (introtxt)

BZK heeft een aantal instructiemiddelen ontwikkeld en ter beschikking gesteld. Dat zijn:

- De online stembureau-instructie;
- De PowerPoint-instructie t.b.v. klassikale bijeenkomsten;
- De brochure voor de dag van de stemming zelf.
- De brochure geldige identiteitsdocumenten.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

E2a [M]

Hebben de voorzitters van de stembureaus een training gevolgd voordat zij werden benoemd?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Voorzitters hebben een digitale training gevolgd, inclusief toets
2. Voorzitters hebben een digitale training gevolgd, zonder toets
3. Voorzitters hebben een andere training gevolgd
4. Voorzitters hebben een klassikale bijeenkomst bijgewoond
5. Voorzitters hebben geen vorm van training ondergaan [S]

Base: all respondents

E2b [M]

Hebben overige leden van de stembureaus een training gevolgd voordat zij werden benoemd?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Overige stembureauleden hebben een digitale training gevolgd, inclusief toets
2. Overige stembureauleden hebben een digitale training gevolgd, zonder toets
3. Overige stembureauleden hebben een andere vorm van training gevolgd
4. Overige stembureauleden hebben een klassikale bijeenkomst bijgewoond
5. Overige stembureauleden hebben geen enkele vorm van training gevolgd [S]

If (E2a = 1 to 4) or (E2b is 1 to 4)

E3 [S]

Is er bij de trainingen of bijeenkomsten ingegaan op het stemmen met een lichamelijke beperking? Denk bijvoorbeeld aan welke kiezers wel en niet mogen worden geholpen en eventueel aanwezige hulpmiddelen.

1. Ja
2. Nee
3. Kan ik niet meer achterhalen

If E2a =5 OR E2b = 5

E4 [M]

Waarom heeft uw gemeente geen enkele vorm van training georganiseerd voor voorzitters en/of overige stembureauleden?

1. Omdat de instructie al bekend was bij de voorzitters en/of overige stembureauleden.
2. Omdat het niet mogelijk was om een geschikte datum voor een bijeenkomst te vinden.
3. Omdat het niet mogelijk was om een geschikte ruimte te vinden
4. Omdat er geen bereidheid was van voorzitters en/of overige stembureauleden om deel te nemen
5. Geen of onvoldoende financiële middelen om dit te realiseren
6. Anders, namelijk [open invoerveld]

If E2a = 4 or E2b = 4 (klassiekale instructie gehouden)

E5 [S]

Heeft uw gemeente bij de instructiebijeenkomsten gebruik gemaakt van de door het ministerie van BZK ontwikkelde PowerPoint-instructie?

Selecteer het informatieveldje voor een afbeelding van de PowerPoint-instructie

SCRIPTER: show 591485 PIC3 in infofield

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet/kan ik niet meer achterhalen

If E5 = 1

E6 [S]

Wat is uw oordeel over de inhoud en vormgeving van de door het ministerie van BZK ontwikkelde PowerPoint-instructie?

Rolling grid, statements in row (randomize):

1. Inhoud
2. Vormgeving

Rolling grid, answers in column:

1. Zeer negatief
2. Negatief
3. Neutraal
4. Positief
5. Zeer positief
6. Kan ik geen oordeel over vellen

If E5 = 1

E7 [O]

Hebt u suggesties voor verbetering van de PowerPoint-instructie?

Ja, namelijk [O] SCRIPTER: Openended Textbox

1. Nee [S]

If E2a or E2b = 1

E9 [M]

Wat waren voor uw gemeente de belangrijkste redenen om voor de voorzitters en/of overige stembureauleden te kiezen voor een digitale instructie en een digitale toets?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Dat is makkelijker te regelen dan het organiseren van klassikale instructies
2. Dat is goedkoper dan het organiseren van klassikale instructies
3. Dat levert een objectief criterium op om eventueel personen niet te benoemen als stembureaulid
4. Anders, namelijk:[O,F]
5. Weet ik niet/kan ik niet meer achterhalen [S]

Base: all respondents

E10 [S]

Heeft uw gemeente de voorzitters en overige stembureauleden gewezen op de mogelijkheid om zelf (bijvoorbeeld thuis) de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie te gebruiken? . Het gaat om de instructie die u kunt vinden op [stembureauinstructie.nl](https://www.stembureauinstructie.nl) [SCRIPTER: with hyperlink to https://www.stembureauinstructie.nl/]

Selecteer het informatieveldje voor een afbeelding van de verkiezingentoolkit

SCRIPTER: show 591485_PIC1 in infofield

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

If E10 = 2

E11 [M]

Waarom heeft uw gemeente de voorzitters en overige stembureauleden niet gewezen op de mogelijkheid om zelf (bijvoorbeeld thuis) de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie te gebruiken?

Selecteer het informatieveldje voor een afbeelding van de verkiezingentoolkit

SCRIPTER: show 591485_PIC1 in infofield

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Mijn gemeente heeft een eigen digitale instructie ontwikkeld
2. De BZK-instructie wijkt op één of meer punten af van de werkwijze in mijn gemeente
3. De klassikale instructie is afdoende
4. Meerdere instructies leiden tot verwarring
5. Anders, namelijk [O][F]
6. Weet ik niet/kan ik niet meer achterhalen [S]

If E10 = 1

E12 [S]

In hoeverre bent u het eens of oneens met onderstaande uitspraken over de door BZK ontwikkelde online stembureau-instructie?

Selecteer het informatieveldje voor een afbeelding van de verkiezingentoolkit

SCRIPTER: show 591485_PIC1 in infofield

Rolling grid, statements in row (randomize):

1. De instructie van BZK maakte duidelijk wat er moet gebeuren
2. De instructie van BZK was begrijpelijk (duidelijk taalgebruik)
3. De instructie van BZK was nuttig
4. De instructie van BZK was goed leesbaar (zoals lettertype, overzichtelijkheid)
5. De instructie van BZK was volledig (alle scenarios kwamen erin voor)
6. De instructie van BZK was overzichtelijk (onderwerpen waren goed te vinden)

Rolling grid, answers in column:

1. Helemaal mee oneens
2. Mee oneens
3. Neutraal
4. Mee eens
5. Helemaal mee eens
6. Kan ik geen oordeel over vellen

If E10 = 1

E13 [O]

Hebt u suggesties voor verbetering van de online stembureau-instructie?

Selecteer het informatieveldje voor een afbeelding van de verkiezingentoolkit

SCRIPTER: show 591485_PIC1 in infofield

1. Ja, namelijk [O] SCRIPTER: Openended Textbox
2. Nee [S]

Base: all respondents

E14 [S]

Heeft uw gemeente gebruik gemaakt van tellers? Bedoeld worden mensen die na 21.00 uur komen mee helpen met het tellen van de stemmen, dus niet de stembureauleden.

1. Ja
2. Nee

If E14 = 1

E15 [S]

Hebben de ingeschakelde tellers (niet-stembureauleden) een training gevolgd?

1. Ja
2. Nee

BASE CATEGORIE F: All respondents = DOELGROEP_1 = 1

CATEGORIE F: STEMMING, STEMOPNEMING EN VERVOLG

INTRO

De volgende vragen gaan over de dag van de stemming en zaken rondom de uitslagen van de verkiezingen

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

F1 [S]

Wat is uw indruk van de kwaliteit en professionaliteit van stembureauleden?

1. Zeer slecht
2. Slecht
3. Neutraal
4. Goed
5. Zeer goed
6. Kan ik geen oordeel over vellen

Base: all respondents

F2 [M]

Heeft u tijdens de verkiezingsdag het functioneren van de stembureauleden gecontroleerd?

1. Ja, de stembureaus werden één of meerdere malen op de dag van stemming bezocht door iemand van de gemeente.
2. Ja, er is telefonisch contact geweest met de stembureauleden.
3. Ja, anders, namelijk: [O,F]
4. Nee [S,F]
5. Weet ik niet/kan ik niet meer achterhalen [S,F]

Base: all respondents

F3 [S]

Wat is uw oordeel over de brochure Stembureau-instructie voor de dag van de stemming (handout)?

SCRIPTER: show 591485 PIC4 in infofield

Rolling grid, statements in row (randomize):

1. Inhoud
2. Vormgeving

Rolling grid, answers in column:

1. Zeer negatief
2. Negatief
3. Neutraal
4. Positief
5. Zeer positief
6. Kan ik geen oordeel over vellen

Base: all respondents

F4 [S]

Wat is uw oordeel over de inhoud en vormgeving van de brochure 'Geldige identiteitsdocumenten'?

Selecteer het informatieveldje voor een afbeelding van de brochure 'Geldige identiteitsdocumenten'

SCRIPTER: show 591485 PIC4 in infofield

Rolling grid, statements in row (randomize):

1. Inhoud
2. Vormgeving

Rolling grid, answers in column:

1. Zeer negatief
2. Negatief
3. Neutraal
4. Positief
5. Zeer positief
6. Kan ik geen oordeel over vellen

Base: all respondents

F5 [S]

Welke telinstructie is voorgeschreven aan de stembureauleden en eventuele tellers?

1. Telinstructie van BZK
2. Telinstructie die door de gemeente is ontwikkeld
3. Anders, namelijk [O]
4. Er is geen telinstructie aanbevolen
5. Kan ik niet meer achterhalen

If F5 = 1, 2 or 3

F6a [O]

Waarom is voor deze telinstructie gekozen?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

If F5 = 4

F6b [O]

Waarom heeft uw gemeente geen telinstructie voorgeschreven?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

F7 [S]

Heeft uw gemeente de uitslag van de verkiezing gepubliceerd op de website van de gemeente?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

If F7 = 2

F8 [O]

Waarom heeft uw gemeente geen uitslagen gepubliceerd op de website?

1. [Open invoerveld] SCRIPTER: Openended Textbox
2. Kan ik niet meer achterhalen

Base: all respondents

F9 [S]

Heeft uw gemeente digitale hulpmiddelen gebruikt voor het berekenen van de uitslag van de verkiezing en/of het referendum?

1. Ja, namelijk Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV).
2. Ja, een ander digitaal hulpmiddel, namelijk [O]
3. Nee
4. Weet ik niet/kan ik niet meer achterhalen

Base: all respondents

F10 [O]

Heeft u nog overige opmerkingen bij dit onderdeel van het onderzoek?

1. [O] SCRIPTER: Openended Textbox
2. Nee, geen opmerkingen [S]

BASE CATEGORY G: All respondents = DOELGROEP_1=1 AND (EXPERIMENT = 1 OR C1=1)

Uw gemeente heeft meegedaan bij het experiment met de centrale stemopneming. Onderstaande vragen gaan over het transport en opslag van stembescheiden, het tellen op een centrale locatie en om vervolgens uit te komen bij enkele slotvragen.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

CATEGORIE G: VERVOER VAN DE STEMBILJETTEN

Base: all respondents

G1 [S]

Hoe zijn de stembescheiden vervoerd?

1. In de stembus
2. In een transportbox
3. Anders, namelijk: [O]

Base: all respondents

G2 [S]

Door wie zijn de stembescheiden vervoerd?

1. Door de gemeenten, bijvoorbeeld gemeentelijke buitendienst
2. Door een extern ingehuurd transportbedrijf
3. Anders, namelijk: [O]

Base: all respondents

G3 [O]

Wat was de afweging om voor deze vervoerder en manier van transport te kiezen?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

G4 [S]

Waren er afspraken bij de overdracht van het transport?

1. Ja
2. Nee

If G4 = 1

G5a [O]

Wat waren de afspraken voor de overdracht van het transport?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

If G4 = 2

G5b [O]

Waarom waren er geen afspraken bij de overdracht van het transport?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

G6 [S]

Op welke locatie zijn de stembescheiden opgeslagen?

1. In het stadhuis
2. Op een andere locatie, namelijk: [O]

Base: all respondents

G7 [M]

Welke vorm van beveiliging was er aanwezig bij de opslag van de stembescheiden?

1. Alarm
2. Kluis
3. Afgesloten ruimte
4. Gemeentelijke beveiligers
5. Extern beveiligingsbedrijf
6. Anders, namelijk: [O]

Base: all respondents

G8a [S]

Zijn er nog bijzonderheden bij de transporten, overdrachten of opslag van de transportboxen gebeurd?

1. Ja
2. Nee

If G8a = 1

G8b [O]

Wat voor bijzonderheden zijn er voorgevallen?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

BASE CATEGORY H: All respondents = DOELGROEP_1=1 AND (EXPERIMENT = 1 OR C1=1)

CATEGORIE H: CENTRALE STEMOPNEMING

INTRO

De volgende vragen gaan over de kosten van het experiment voor de centrale stemoptelling

'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

H1 [S]

Op hoeveel locaties heeft de centrale stemopneming - dus het tellen van de stemmen - plaatsgevonden?

1. Op één enkele locatie
2. Op twee locaties
3. Op drie of meer locaties

Base: all respondents

H2

Wat is/waren de locatie(s) van de centrale stemopneming? [O]

Scripter: Number of input fields depending on answer at H1

- 1 open input field if H1 = 1
- 2 open input field if H1 =2
- 3 open input field if H1 =3

1. [Open invoerveld]
2. [Open invoerveld]
3. [Open invoerveld]

Base: all respondents

H3

De stemopneming vond op donderdag 22 maart plaats. Van hoe laat tot hoe laat vond deze plaats?

Als u het exactie tijdstip niet weet, geef dit dan bij benadering aan.

1. Tijd: van ... tot ...
[SCRIPTER 4 Open field hh mm tot hh mm (hours and minutes)]

Base: all respondents

H4 [S]

Hebben de leden van het gemeentelijk stembureau een training of instructie gevolgd? Zo ja, wat hield deze training in?

1. Ja, namelijk: [O]
2. Nee

Base: all respondents

H5 [S]

Hebben de tellers die zijn ingezet bij het experiment voor de centrale stemopneming een instructie gekregen? Zo ja, wat hield deze instructie in?

1. Ja, namelijk: [O]
2. Nee

Base: all respondents

H6 [Q]

Kunt u onderstaande cijfers over de leden van het Gemeentelijk stembureau en de tellers invullen?

1. Aantal leden van het Gemeentelijk stembureau: [Q] SCRIPTER: min 1, max 50]
1. Totaal aantal tellers (exclusief leden van het Gemeentelijk stembureau: [Q] SCRIPTER: min=0, max=5000]
2. Totaal aantal telteams: [Q] SCRIPTER: min=1, max=1000
3. Aantal tellers per telteam [Q] SCRIPTER: min 1, max =500
4. Weet ik niet/kan ik niet achterhalen [S]

Base: all respondents

H7 [S]

Hoe is in het algemeen de stemopneming binnen uw gemeente verlopen?

1. Zeer slecht
2. Slecht
3. Niet goed, niet slecht
4. Goed
5. Zeer goed

Base: all respondents

H8 [O]

Kunt u toelichten waarom de stemopneming binnen uw gemeente [INSERT ANSWER H7] is verlopen?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

H9 [M]

Heeft uw gemeente bekendheid gegeven aan de deelname van het experiment?

1. Nee [S]
2. Via een persbericht
3. Via de website
4. Via de krant/TV
5. Via sociale media
6. Anders, namelijk: [O]

Base: all respondents

H10 [Q]

Wat zijn de kosten voor het experiment met de centrale stemopneming? Het gaat hier om een zo precies mogelijke inschatting.

SCRIPTER: [Q] ..... Euros (min. 0, max=2000000)

1. Weet ik niet/kan ik niet achterhalen [S]

Base: all respondents

H11

Zijn de kosten voor het experiment met centrale stemopneming naar uw inschatting hoger, lager of gelijk aan de kosten voor reguliere stemopneming? U wordt verzocht deze inschatting te maken zonder daarbij de vergoeding van het ministerie van BZK te betrekken.

1. Hoger
2. Lager
3. Gelijk
4. Kan ik niet inschatten

If H11 = 1,2

H12 [Q]

Hoeveel [SCRIPTER: INSERT TEXT 'hoger' if H11 = 1, INSERT TEKST 'lager' if H11 = 2] vallen de kosten uit? U wordt verzocht deze inschatting te maken zonder daarbij de vergoeding van het ministerie van BZK te betrekken.

SCRIPTER: [Q] ..... Euros (min. 0, max=2000000)

1. Weet ik niet/kan ik niet achterhalen [S]

Base: all respondents

H13 [O]

Heeft u nog overige opmerkingen over de kosten van het experiment?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

1. Geen opmerkingen

BASE CATEGORY I: All respondents = DOELGROEP_1=1 AND (EXPERIMENT = 1 OR C1=1)

CATEGORIE I: SLOTVRAGEN

INTRO

Nu volgen enkele slotvragen over het experiment met de centrale stemopneming.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: all respondents

I1 [S]

In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen?

Rolling grid, statements in row (randomize):

1. Het experiment maakt het telproces betrouwbaarder
2. Het experiment maakt het telproces transparanter
3. Het experiment maakt het telproces efficiënter
4. Als de mogelijkheid bestaat, zal ik mijn gemeentebestuur de volgende keer adviseren weer mee te doen met het centraal tellen
5. Centraal tellen zou voor alle gemeenten verplicht moeten worden
6. Gemeenten moeten hun eigen afweging kunnen maken om al dan niet centraal te tellen

Rolling grid, answers in column:

1. Helemaal niet mee eens
2. Niet mee eens
3. Niet mee eens, niet mee oneens
4. Mee eens
5. Helemaal mee eens
6. Kan ik geen oordeel over vellen

Base: all respondents

I2 [O]

Heeft u verdere opmerkingen over het experiment voor de centrale stemopneming?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

I3 [S]

Bent u bereid om uw ervaringen met het centraal tellen van de stembiljetten in een gesprek met het ministerie van BZK toe te lichten?

1. Ja
2. Nee

If I3 = 1

I4 [O] Wilt u in verband hiermee uw telefoonnummer en e-mailadres noteren waarop we u kunnen bereiken?

1. Wat is uw telefoonnummer: [Open invoerveld] SCRIPTER: format for telephone number (10 positions)
2. Wat is uw e-mailadres: [Open invoerveld] SCRIPTER Format for e-mailadress

Base CATEGORIE J: All respondents = If DOELGROEP_2 =2 (deelnemers stembureauleden en tellers 21 maart)

INTRODUCTION

Welkom bij dit onderzoek, fijn dat u wilt meedoen! Deze vragenlijst is onderdeel van de evaluatie van de gecombineerde gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum van dit jaar. Wij horen graag van u als stembureaulid of teller uw mening over de voorbereiding op en uitvoering tijdens de dag van de stemming, 21 maart 2018. Aan de hand van de antwoorden kunnen mogelijk verbeteringen in het verkiezingsproces worden aangebracht.

Bij het invullen van de vragenlijst kunt u tussentijds uw antwoorden opslaan en later verdergaan. Om de vragenlijst te starten, drukt u hieronder op 'verder'.

Selecteer 'Volgende' om verder te gaan.

CATEGORIE J: INLEIDENDE VRAGEN

Base: all respondents

J1. [S]

Voor welke gemeente was u stembureaulid (inclusief voorzitter) of teller?

SCRIPTER: *List_gemcode2.xlsx from sample and script with search function. Sort on code and NOT alphabetic.*

Base: all respondents

J2. [S]

Welke rol had u in het stembureau?

1. Voorzitter
2. Stembureaulid
3. Teller

 Tellers helpen vanaf 21:00 uur mee met het tellen van de stemmen in het stembureau.

Base: all respondents

J3 [S]

Hoe ervaren bent u als stembureaulid of teller? [S]

1. Dit was mijn eerste keer als stembureaulid of teller
2. Ik heb dit al eerder gedaan, namelijk [SCRIPTEN: OPEN FIELD [Q] (min = 1,max = 99) keer

Base: all respondents

J4 [M]

Wat was uw motivatie om u op te geven als stembureaulid of teller?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Ik vind het leuk om te doen
2. Het is een belangrijke bijdrage aan de democratie
3. Ik doe het voor de vergoeding
4. Ik ben ambtenaar en mijn werkgever heeft mij verzocht of opgedragen dit te doen
5. Ik ben ingehuurd via een uitzendbureau
6. Anders, namelijk: [O]

Base: J2 = 1,2

J5 [S]

In hoeverre bent u tevreden over hoe de verkiezingen binnen uw stembureau zijn verlopen?

1. Zeer ontevreden
2. Ontevreden
3. Neutraal
4. Tevreden
5. Zeer tevreden

Base CATEGORIE K: All respondents = If DOELGROEP_2=2 (stembureauleden en tellers)

CATEGORIE K: VOORBEREIDING

Base: J2 = 1,2

K1 [M]

Welke voorbereiding heeft u gehad vóór de dag van de stemming?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Een training thuis zonder toets
2. Een training thuis met toets
3. Een klassikale bijeenkomst zonder toets
4. Een klassikale bijeenkomst met toets
5. Ik heb geen training of bijeenkomst gevolgd, omdat ik eerder stembureaulid ben geweest en de stof al kende
6. Anders, namelijk: [O]
7. Weet ik niet meer

If K1 = 1 or 2

K2 [S]

Heeft u voor uw voorbereiding gebruik gemaakt van de online instructie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties? Deze kunt u terugvinden op <https://www.stembureauinstructie.nl/>

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet meer

If K2 = 1

K3 [S]

Wat vond u van deze instructie?

1. Zeer slecht
2. Slecht
3. Neutraal
4. Goed
5. Zeer goed

If K2 = 1

K4 [S]

Hoe goed vond u dat u was voorbereid op uw taak als stembureaulid?

1. zeer slecht
2. slecht
3. niet goed, niet slecht
4. goed
5. zeer goed

If K4 = 1 or 2

K6 [O]

U heeft aangegeven [SCRIPTER: INSERT ANSWER K4] voorbereid te zijn geweest op uw rol als stembureaulid. Wat had er volgens u beter gekund?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base CATEGORIE L: All respondents = If DOELGROEP_2=2 (stembureauleden en tellers)

CATEGORIE L: DAG VAN DE STEMMING: OPENING EN STEMMING

INTRO Base: J2 = 1,2

De volgende vragen gaan over de uren waarin het stemlokaal geopend was en kiezers hun stem konden uitbrengen. Voor stemlokalen zonder afwijkende tijden was dit van 7.30 uur tot en met 21.00 uur.

Selecteer 'volgende' om verder te gaan.

Base: J2 = 1,2

L1 [S]

Was de rolverdeling tussen de aanwezige stembureauleden duidelijk?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

Base: J2 = 1,2

L2 [S]

Weet u of eventuele problemen, onregelmatigheden en bezwaren van kiezers in het proces-verbaal zijn genoteerd?

1. Ja, deze zijn genoteerd
2. Deze zijn deels genoteerd
3. Deze zijn niet genoteerd
4. Er waren geen problemen, onregelmatigheden of bezwaren van kiezers
5. Weet ik niet

If L2 = 2 or 3

L3 [O]

Waarom is dit niet (altijd) in het proces-verbaal genoteerd?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: J2 = 1,2

L4 [S]

Zijn er tijdens uw dienst in het stemlokaal kiezers met een lichamelijke beperking langs gekomen die in het stemhokje geholpen wilden worden bij het uitbrengen van hun stem?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

If L4 = 1

L5 [M]

Door wie zijn deze kiezers met een lichamelijke beperking geholpen?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Zij zijn geholpen door iemand naar hun eigen keuze (geen stembureaulid)
2. Zij zijn op eigen verzoek geholpen door een stembureaulid.
3. Zij zijn geholpen door een stembureaulid: het stembureau stond alleen toe dat zij door een stembureaulid werden geholpen
4. Zij zijn niet geholpen
5. Weet ik niet meer

Base: J2 = 1,2

L6 [S]

Hoe heeft u uw taken als stembureaulid ervaren tijdens de periode dat kiezers hun stem hebben kunnen uitbrengen in het stemlokaal?

1. zeer negatief
2. negatief
3. niet negatief, niet positief
4. positief
5. zeer positief
6. kan ik geen oordeel over vellen

If L6 = 1 or 2

L7 [O]

Waarom heeft u dit als [SCRIPTER: INSERT ANSWER L6] ervaren?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base CATEGORIE M: All respondents = If DOELGROEP_2=2 (stembureauleden en tellers)

CATEGORIE M: TELLEN VAN DE STEMMEN

Base: J2 = 1,2

M1 [S]

De volgende vragen gaan over het tellen van de stemmen. Het tellen van de stemmen gebeurt na sluitingstijden van het stemlokaal om 21.00 uur.

Heeft u na het sluiten van het stembureau meegeholpen om de stemmen te tellen?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

M1 = 2,3 GO TO M10

Base: J2 = 3 or M1 = 1

M2 [S]

Heeft de gemeente een telinstructie verstrekt? Een telinstructie bevat stappen waarin wordt uitgelegd welke handelingen moeten worden verricht bij het tellen van de stemmen. Dit kan aan bod zijn gekomen bij een eventuele instructie vanuit de gemeente of in een apart verstrekt document/brochure.

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet meer

If J2 = 3

M2a [S]

Hoe goed vond u dat u was voorbereid op uw werk als teller?

1. Zeer slecht
2. Slecht
3. Niet goed, niet slecht
4. Goed
5. Zeer goed
6. Kan ik geen oordeel over vellen

If M2a = 1 or 2

M2b [O]

U heeft aangegeven niet goed voorbereid te zijn geweest op uw taak als teller. Hoe komt dit?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

If M2 = 1

M3 [S]

Heeft het stembureau waar u bent ingezet zich daaraan gehouden?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet meer

If M3 = 2

M4 [O]

Waarom heeft het stembureau waar u bent ingezet zich niet aan de telinstructie gehouden?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

If M1 = 1

M5 [S]

Hoe is er omgegaan met eventuele telverschillen?

1. Er waren telverschillen, en daar zijn we als volgt mee omgegaan: [open antwoord]
2. Er waren telverschillen, maar er is niets mee gedaan
3. Er waren geen telverschillen

If M5 = 2

M6 [O]

Waarom is er niets met het telverschil gedaan?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

If M1 = 1

M7 [S]

Hoe heeft u uw taak bij het tellen van de stemmen ervaren?

1. Zeer negatief
2. Negatief
3. Neutraal
4. Positief
5. Zeer positief
6. Kan ik geen oordeel over vellen

If M7 = 1 or 2

M8 [O]

U heeft aangegeven uw taak bij het tellen als [SCRIPTER: INSERT TEXT 'zeer negatief' if M7 = 1, INSERT TEKST 'negatief' if M7 = 2] te hebben ervaren. Kunt u dit toelichten?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

If J2 = 1 or 2

M9 [S]

Zijn er bij uw stembureau tellers ingezet? Dit zijn door de gemeente aangewezen mensen die de stembureauleden na 21:00 helpen met het tellen van de stemmen.

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

If J2 = 1 to 3

M10 [O]

Heeft u verdere opmerkingen over het telproces?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

1. Geen opmerkingen [S]

Categorie N: All respondents = if J2= 1 OR 2 (Alleen voorzitters en stembureauleden (geen tellers))

CATEGORIE N: TOT SLOT

Base: all respondents

N1 [S]

In navolging van dit onderzoek gaan we in een focusgroep van 2 uur met 6 tot 7 andere stembureauleden verder discussiëren over bepaalde thema's. Doel van deze focusgroep is om ervaringen te delen en samen na te denken over verbeteringen in het verkiezingsproces (van de voorbereiding tot de uitvoering op de dag van de stemming, 21 maart 2018). Graag willen we u dan ook uitnodigen om uw mening over dit onderwerp met ons te delen. Het onderzoek zal in week 18 en/of 19 plaatsvinden. Deelnemers ontvangen een vergoeding van € 40,- en een reiskostenvergoeding. Er wordt rekening gehouden met maximaal 45 minuten reistijd. Bij voorbaat danken wij u, mede namens BZK, hartelijk voor uw tijd en medewerking.

Bent u eventueel bereid deel te nemen aan deze focusgroep met andere stembureauleden? [S]

1. Ja, ik wil deelnemen (op voorwaarde dat het tijdstip en de datum mij schikt)
2. Nee, liever niet

If N1 = 1

N2 [O]

U heeft aangegeven graag deel te willen nemen aan een focusgroep. Hiervoor kunt u uw contactgegevens hieronder invullen?

Naam: [open invoerveld] [SCRIPTER: NAME RESPONDENT]

Mobiel telefoonnummer: [open invoerveld] [SCRIPTER: NUMBER MOBILE PHONE]

E-mailadres: [open invoerveld] [SCRIPTER: Email address]

Base: all respondents

N3

Wilt u een terugkoppeling ontvangen wanneer de resultaten van de evaluatie bekend zijn? U ontvangt dan een link naar de evaluatie, die bestaat uit een brief aan de Tweede Kamer en de verschillende rapporten en onderzoeken die zijn uitgevoerd rondom de verkiezingen.

1. Ja, mijn e-mailadres is [open invoerveld].
2. Nee, bedankt

Base CATEGORIE O: All respondents = If DOELGROEP_3=3 (stembureauleden en tellers bij Experiment)

INTRODUCTION

Hartelijk dank dat u wil deelnemen aan dit onderzoek! Deze vragenlijst maakt deel uit van de evaluatie van de gecombineerde gemeenteraadsverkiezingen en het raadgevend referendum van 21 maart 2018.

U heeft op donderdag 22 maart meegeholpen met het centraal tellen van de stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen. Hieronder vindt u een vragenlijst voor leden van het Gemeentelijk stembureau en tellers die op deze donderdag betrokken waren bij het centraal tellen van de stemmen. U kunt de vragenlijst tussentijds pauzeren en later verder gaan.

Klik op volgende om verder te gaan.

Base: all respondents

O0 [S]

Voor welke gemeente was u voorzitter of lid van het gemeentelijk stembureau lid of teller tijdens de centrale stemopneming?

SCRIPTER: load list3 of samplevariable *Gemcode3* (=municipalities) from sample and script with search function

Base: all respondents

O1 [S]

In welke functie was u werkzaam bij het experiment voor de centrale stemopneming?

1. Als voorzitter van het gemeentelijk stembureau
2. Als lid van het gemeentelijk stembureau
3. Als teller ¹

¹ Tellers bij het experiment voor de centrale stemopneming hebben op donderdag 22 maart 2018 geholpen bij het centraal tellen van de stemmen op kandidaatsniveau. Hierbij stonden zij onder toezicht van leden van het Gemeentelijk stembureau.

If O1 = 1 or 2

O2 [M]

U heeft aangegeven lid te zijn geweest van het gemeentelijk stembureau. Welke werkzaamheden heeft u tijdens het experiment met de centrale stemopneming uitgevoerd?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Telwerkzaamheden
2. Beoordelen geldigheid stembiljet
3. Uitkomsten per stembureau genoteerd
4. Vaststellen van uitkomsten op gemeentelijk niveau
5. Ontvangen van stembussen
6. Logistieke werkzaamheden
7. Procedure verwisselde stembescheiden
8. Overdracht verwisselde stembescheiden
9. Behandelen van bezwaren
10. Anders, namelijk: [O]

If O1 = 3

O3 [S]

Heeft u wel eens eerder telwerkzaamheden uitgevoerd bij verkiezingen?

1. Ja
2. Nee

Base: all respondents

O4 [S]

Heeft u voorafgaand aan het experiment met de centrale stemopneming een instructie gehad van de gemeente?

1. Ja
2. Nee

If O4 = 1

O5 [M]

Waarover ging deze instructie?

Meerdere antwoorden mogelijk

1. Tellen van de stemmen
2. Taakverdeling
3. Procedure bij aantreffen andere stembescheiden
4. Inrichting van de ruimte
5. Regels gemeente voor waarnemers
6. Inhoud proces-verbaal stembureau
7. Inhoud proces-verbaal gemeentelijk stembureau
8. Anders, namelijk: [O]
9. Geen van bovenstaande-[S]

If O1 = 1 or 2

O6 [Q]

Uit hoeveel leden bestond het gemeentelijk stembureau?

Uit [SCRIPTER: Open field [Q]] leden [min=1, max=99]

If O1 = 1 or 2

O7 [S]

Had het gemeentelijk stembureau volgens u voldoende leden?

1. Ja
2. Te weinig
3. Te veel

If O7 = 2 or 3

O8 [Q]

Uit hoeveel leden had het gemeentelijk stembureau volgens u moeten bestaan?

Uit [SCRIPTER: Open field [Q]] .. leden [min=1, max=99]

Base: all respondents

O9 [Q]

Uit hoeveel leden bestonden de telteams?

Uit [SCRIPTER: Open field [Q]] .. leden [min=1, max=99]

Base: all respondents

O10 [S]

Hadden de telteams naar uw oordeel voldoende leden?

1. Ja

2. Te weinig
3. Te veel

If O10 = 2 or 3

O11 [Q]

Uit hoeveel leden hadden de telteams wat u betreft moeten bestaan?

Uit [SCRIPTER: Open field [Q]] .. leden [min=1, max=99]

Base: all respondents

O11b [O]

Heeft u verdere opmerkingen over de telteams?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

1. Geen opmerkingen [S]

Base: all respondents

O12 [S]

In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen over de locatie waar het experiment voor de centrale stemopneming is gehouden?

Rolling grid, statements in row (randomize):

1. Er was voldoende ruimte per telteam
2. De locatie was overzichtelijk
3. Er was voldoende ruimte voor de transportboxen en de stembussen
4. Er was voldoende ruimte op de tafels
5. De locatie was voldoende toegankelijk voor pers en publiek

Rolling grid, answers in column:

1. Helemaal mee oneens
2. Mee oneens
3. Niet mee eens, niet mee oneens
4. Mee eens
5. Helemaal mee eens
6. Kan ik geen oordeel over vellen

Base: all respondents

O13 [S]

Waren de gebruikte tafels groot genoeg?

1. Ja
2. Nee
3. Er werden geen tafels gebruikt

If O13= 1 or 2

O14 [S]

Konden alle stembiljetten tijdens het tellen op tafel worden neergelegd?

1. Ja
2. Nee

Base: all respondents

O15 [S]

Kwam het voor dat de stembiljetten op de grond werden geteld?

1. Ja
2. Nee

If O1 = 1 or 2

O16 [S]

Kon u als voorziter of lid van het gemeentelijk stembureau goed toezicht houden?

1. Ja
2. Nee
3. Weet ik niet

If O1 = 1 or 2

O17 [S]

Wat is uw oordeel over het proces-verbaal van het gemeentelijk stembureau?

1. Het is duidelijk
2. Het is onduidelijk, omdat [O] [SCRIPTER FIELD]

Base: all respondents

O18

Is de telling efficiënt verlopen? [S]

1. Ja
2. Nee

Base: all respondents

O19 [S]

Wat is uw uiteindelijk oordeel over de telling in zijn geheel?

1. Zeer slecht
2. Slecht
3. Niet goed, niet slecht
4. Goed
5. Zeer goed

Base: all respondents

O20: Kunt u dit toelichten? [O]

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

Base: all respondents

O21 [O]

Heeft u verdere opmerkingen over het experiment met de centrale stemopneming?

[O] SCRIPTER: Openended Textbox

1. Geen opmerkingen [S]

END OF QUESTIONNAIRE

Bijlage IV: Afbeeldingen in vragenlijst

Afbeelding vraag E09 [S]:

Heeft uw gemeente de stembureauleden gewezen op de mogelijkheid om zelf (bijvoorbeeld thuis) de door BZK ontwikkelde digitale en interactieve stembureau-instructie te gebruiken? (<https://www.verkiezingentoolkit.nl>)

Verkiezingentoolkit 2018

Publicatie | 27-02-2018

Welkom op de verkiezingentoolkit van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK).

Hier vindt u de stembureau-instructie, de modellen, de nieuwsbrieven en het campagnemateriaal voor de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018.

Als u vragen hebt, of meer informatie wilt, kunt u mailen naar postbus.verkiezingen@minbzk.nl.

[Toolkit gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend referendum 2018](#)

[Toolkit Stembureau-instructie](#)

[Toolkit Modellen](#)

[Toolkit Nieuwsbrieven](#)

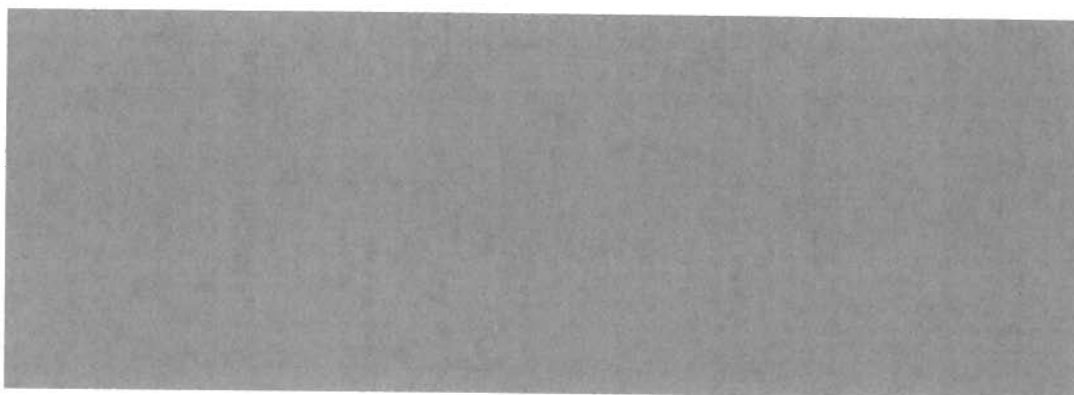
Afbeelding E15 [S]:

Heeft uw gemeente ervoor gezorgd dat er een exemplaar van de brochure *Stembureau-instructie voor de dag van de stemming* (handout) aanwezig was in alle stemlokalen?

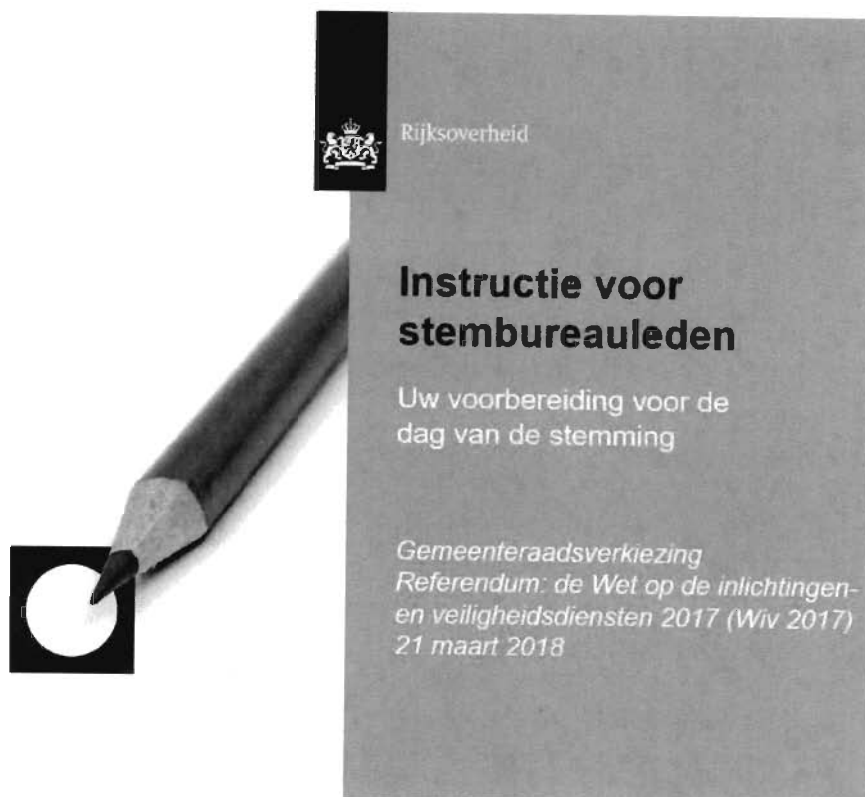
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Stembureau-instructie voor de dag van de stemming

Afbeelding vraag: E06 [S]

Heeft uw gemeente bij de instructiebijeenkomsten gebruik gemaakt van de door het ministerie van BZK ontwikkelde PowerPoint-instructie?

Bijlage V: Overzicht deelnemende gemeenten experiment Centrale stemopneming 22 maart 2018

Gemeente
Assen*
Borne
Deventer
Dronten
Elburg
Enschede
Harlingen
Heerlen
Hof Van Twente
Hollands Kroon
Houten
Kampen
Losser
Nijmegen
Olst-Wijhe
Ouder-Amstel
Putten
Raalte
Rhemen
Rotterdam
Twenterand
Zuidplas

- Met uitzondering van de gemeente Assen hebben de overige 21 gemeenten aan het deelonderzoek-A 'Inzicht in het verloop van de stembusgang' deelgenomen.
- Van de 22 gemeenten hebben 17 gemeenten deelgenomen aan het deelonderzoek-C 'Evaluatie van de centrale stemopneming'. De gemeenten Assen, Dronten, Hollands Kroon, Houten en Rotterdam hebben hier niet aan deelgenomen.

Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen & raadgevend referendum Wiv 2018

Bijlage: experiment centrale stemopneming

Uitgevoerd door GfK Netherlands BV

Uw contact: Stephan Dijcks

E: Stephan.Dijcks@gfk.com, Peter.van.Eijk@gfk.com

T: 06-53910852

Kenmerk: 591485

Datum: versie 30-05-2018

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het onderzoek berust bij de auteurs. De inhoud vormt niet per definitie een weergave van het standpunt van de Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	Inleiding	3
Hoofdstuk 2	Samenvatting	4
Hoofdstuk 3	Resultaten evaluatie experiment centrale stemopneming	6
3.1	Logistiek stembescheiden	6
3.1.1	Het vervoer van de stembescheiden	6
3.1.2	Afspraken overdracht transport	7
3.1.3	Opslag stembescheiden	7
3.2	Training en kosten experiment centrale stemopneming	8
3.2.1	Tellocatie en tijdstip telling	8
3.2.2	Training leden gemeentelijk stembureau	9
3.2.3	Training tellers bij het experiment	9
3.2.4	Aantal leden gemeentelijk stembureau en tellers	9
3.2.5	Algemeen oordeel verloop centrale stemopneming	10
3.2.6	Kosten experiment	10
3.2.7	Publiekscommunicatie deelname experiment	11
3.3	Bevindingen deelname experiment centrale stemopneming	11
3.4	Ervaringen leden gemeentelijke stembureaus en tellers	12
3.4.1	Eerdere ervaring telwerkzaamheden bij verkiezingen	12
3.4.2	Werkzaamheden tijdens experiment	13
3.4.3	Instructie	13
3.4.4	Aantal leden gemeentelijke stembureaus en tellers	14
3.4.5	Omvang van de telteams	14
3.4.6	Locatie experiment centrale stemopneming	15
3.4.7	Grootte van de gebruikte tafels	16
3.4.8	Stembiljetten op tafels	17
3.4.9	Toezicht houden	17
3.4.10	Oordeel proces-verbaal	17
3.4.11	Verloop telling	18
3.5	Deelname aan het experiment	18
3.5.1	Deelnemende gemeenten, nu en tijdens eerdere verkiezingen	18
3.5.2	Afgehaakt na eerdere deelname experiment	19
3.5.3	Afgehaakt na overweging deelname experiment	19
3.5.4	Deelname experiment niet overwogen	20

1 Inleiding

Op woensdag 21 maart 2018 vonden zowel de gemeenteraadsverkiezingen als het raadgevend referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 (Wiv 2017) plaats. In 45 gemeenten was er, vanwege een recente of juist aanstaande gemeentelijke herindeling, alleen sprake van een referendum. Daarnaast hebben Bonaire, Sint Eustatius en Saba ook alleen het raadgevend referendum georganiseerd.

Evenals in voorgaande verkiezingsjaren is de stembusgang ook dit jaar door het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties geëvalueerd. Het uitgevoerde onderzoek moet het ministerie inzicht geven in het verloop van zowel de gemeenteraadsverkiezingen als het raadgevend referendum. Daarnaast moet het onderzoek inzicht geven in de kwaliteit en professionaliteit van de stembureauleden.

Experiment centrale stemopneming

Op grond van de *Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming*, zijn door het ministerie en diverse gemeenten al enkele jaren experimenten uitgevoerd met het op een centrale locatie tellen van stembiljetten. Ook tijdens deze verkiezingen werd wederom geëxperimenteerd met de centrale stemopneming.

In totaal hebben dit jaar 22 gemeenten meegedaan aan het experiment centrale stemopneming. Hierbij verrichtte het stembureau op de avond van de stemming alleen een (voorlopige) telling op lijstniveau. De definitieve telling werd op een centrale locatie uitgevoerd. De evaluatie van het experiment werd als deelonderzoek van de Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen & raadgevend referendum Wiv 2018 uitgevoerd en richtte zich op alle bij het experiment betrokken personen in deze gemeenten. Enerzijds zijn dit de verantwoordelijke gemeenteambtenaren, anderzijds zowel de leden als de tellers van het gemeentelijk stembureau.

Deze bijlage bij het rapport van de Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen & raadgevend referendum Wiv 2018, beschrijft de resultaten van de evaluatie van het experiment, waarbij een zo volledig mogelijk beeld wordt geschetst van het verloop van het experiment.

Leeswijzer

In dit rapport zijn de resultaten op alle vragen grafisch (door middel van grafieken) dan wel in tabelvorm weergegeven. Indien er sprake is van statistisch significante en relevante verschillen tussen subdoelgroepen (bijvoorbeeld tussen verschillende gemeentegrootteklasse) dan zijn deze benoemd in de tekst.

2 Samenvatting

Gemeenteambtenaren

Van de 22 gemeenten waarin het experiment centrale stemopneming heeft plaatsgevonden, hebben 21 gemeenten aan onderhavig onderzoek deelgenomen. Hiervan hebben 12 gemeenten aangegeven dat dit de eerste keer was dat ze hebben deelgenomen aan het experiment. 26 van de 322 onderzochte gemeenten geven aan bij eerdere verkiezingen te hebben deelgenomen aan het experiment centrale stemopneming. Hiervan geven 17 gemeenten aan ditmaal niet deelgenomen te hebben vanwege gebrek aan tijd en/of geld.

Van de gemeenten die zowel nu als bij eerdere verkiezingen niet hebben deelgenomen aan het experiment, geeft 13% aan deelname deze keer wel te hebben overwogen. Als belangrijkste redenen om niet aan het experiment deel te nemen worden genoemd de wens om de uitslag op de verkiezingsdag zelf beschikbaar te hebben, het ontbreken van toegevoegde waarde, logistieke problemen en de werking van tellers.

Met betrekking tot het proces heeft navraag bij de verantwoordelijke gemeenteambtenaren het volgende beeld opgeleverd:

- Alle 21 gemeenten hebben afspraken gemaakt bij de overdracht van het transport.
- In nagenoeg alle gemeenten zijn de stembescheiden bewaard in een afgesloten ruimte voorzien van een alarm.
- Alle 21 gemeenten hebben gebruik gemaakt van één centrale tellocatie. Bij 12 gemeenten zijn de stemmen geteld op het gemeentekantoor/stadskantoor, 6 hebben gebruik gemaakt van een sportaccommodatie.
- Bij 19 van de 21 gemeenten hebben leden van het gemeentelijk stembureau een training of instructie gevolgd. De instructie was met name gericht op het uitvoeren van hun taken en hun verantwoordelijkheid als stembureaulid.
- Alle tellers zijn van tevoren geïnstrueerd. De instructie kwam veelal overeen met de instructie van de stembureauleden.
- Bij de meeste gemeenten bestond een telteam uit 4 tot 6 tellers.
- 17 van de 21 gemeenten hebben via hun website en/of via een persbericht bekendheid gegeven aan de deelname aan het experiment.

17 van de 21 gemeenten zijn (zeer) tevreden over hoe de stemopneming in het algemeen binnen hun gemeente is verlopen. Het tellen ging veelal op een ordelijke, efficiënte manier zonder veel bijzonderheden of incidenten. Geen enkele gemeente geeft aan dat de stemopneming (zeer) slecht is verlopen. Er zijn weinig telverschillen geconstateerd.

De kosten voor het uitvoeren van het experiment vallen volgens 19 van de 21 gemeenten hoger uit dan de kosten voor de reguliere stemopneming. Kostenbesparing kan volgens deze gemeenten worden gerealiseerd door werkzaamheden te laten uitvoeren door personen van de gemeente zelf. Ook het gebruik van het gemeentehuis als tellocatie kan kostenbesparend werken.

17 van de 21 gemeenten geeft aan dat de centrale stemopneming het telproces betrouwbaarder maakt. 19 gemeenten vinden dat het telproces transparanter wordt. In 18 deelnemende gemeenten adviseert verantwoordelijk ambtenaar aan het gemeentebestuur om ook bij de volgende verkiezingen aan het experiment centrale stemopneming mee te doen; 3 gemeenten gaan een stapje verder en adviseren zelfs het centraal tellen verplicht te stellen.

Stembureauleden

Van de 22 gemeenten die hebben deelgenomen aan het experiment centrale stemopneming, hebben 209 personen (voorzitters, overige stembureauleden en tellers) uit 17 gemeenten deelgenomen aan het evaluatieonderzoek.

Ruim driekwart van de stembureauleden had als taak de geldigheid van de stembiljetten te beoordelen. Twee op de drie is bezig geweest met het tellen van de stemmen en heeft de uitkomsten per stembureau genoteerd.

Met betrekking tot het proces heeft navraag bij de stembureauleden het volgende beeld opgeleverd:

- Bijna alle stembureauleden geven aan vooraf een instructie van de gemeente te hebben gehad. Tellers geven iets minder vaak dan voorzitters en overige stembureauleden aan een instructie te hebben gehad (86%).
- 94% van de stembureauleden en tellers zijn geïnstrueerd over de te volgen telprocedure. Ongeveer driekwart heeft een instructie gekregen over de taakverdeling binnen de telteams. De helft van de stembureauleden en tellers hebben instructie gehad over de te volgen procedure bij het aantreffen van andere stembescheiden.
- Gemiddeld bestond een stembureau uit 6 stembureauleden. In 15 van de 17 gemeenten geven de stembureauleden aan dat het aantal leden voldoende was.
- De meeste stembureauleden zijn tevreden met de ruimte die per telteam beschikbaar was (86%) en vond dat de locatie voldoende toegankelijk was voor publiek en pers (89%). Ook was er voldoende ruimte voor de transportboxen en stembussen (90%) en vond men de locatie overzichtelijk (90%).
- Bijna alle voorzitters en leden van de 17 gemeentelijk stembureaus geven aan dat ze goed toezicht konden houden.
- Het proces-verbaal was voor 93% van de voorzitters en stembureauleden duidelijk.

93% van de stembureauleden en tellers zijn van oordeel dat de telling efficiënt is verlopen. De voorzitters zijn met 89% nauwelijks minder tevreden.

3 Resultaten evaluatie experiment centrale stemopneming

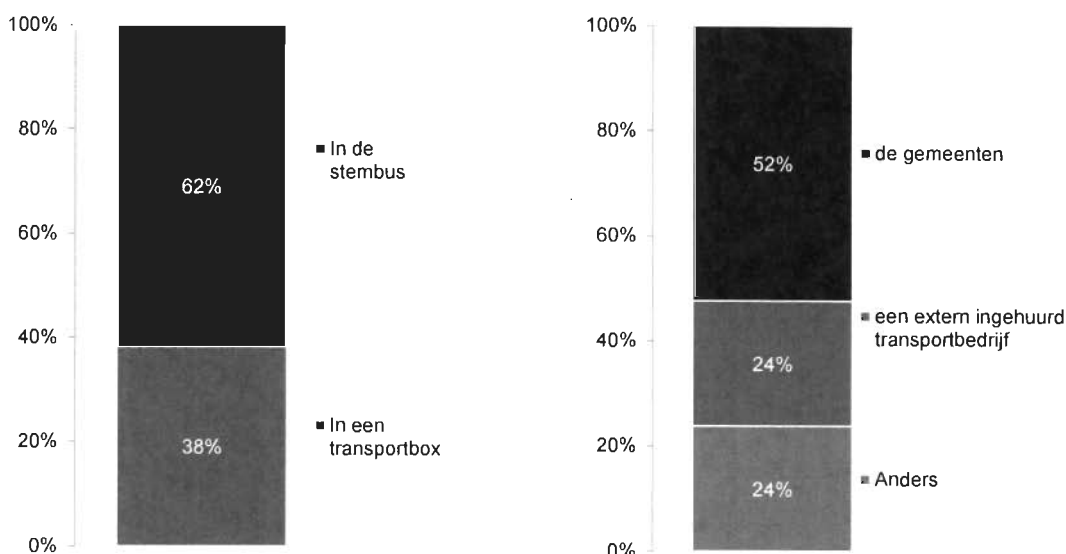
3.1 Logistiek stembescheiden

3.1.1 Het vervoer van de stembescheiden

De stembescheiden zijn door 13 van de 21 deelnemende gemeenten aan het experiment vervoerd in de stembussen. 8 gemeenten hebben de stembescheiden vervoerd in een transportbox.

11 gemeenten hebben de stembescheiden zelf vervoerd. Bij 5 gemeenten zijn de stembiljetten opgehaald door een extern ingehuurd transportbedrijf. Bij de overige 5 gemeenten zijn de stembescheiden door de voorzitter van het stembureau of een ander stembureau lid vervoerd.

G1/G2. *Hoe en door wie zijn de stembescheiden vervoerd? (Basis: n=21, gemeenten die hebben deelgenomen aan experiment met centrale stemopneming)*

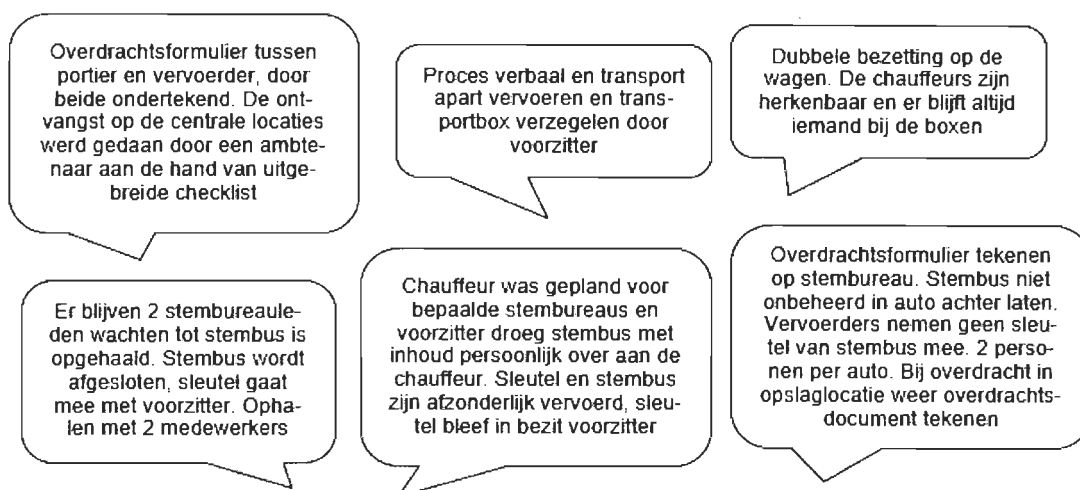

De gemeenten die zelf de stembescheiden vervoerden, hebben hier voornamelijk voor gekozen omdat het veiliger, sneller en goedkoper is. Praktische overwegingen en professionaliteit in vervoer van goederen zijn met name de redenen dat 5 gemeenten gekozen hebben voor een externe vervoerder.

3.1.2 Afspraken overdracht transport

Alle 21 deelnemende gemeenten geven aan dat er afspraken zijn gemaakt bij de overdracht van het transport. Vaak genoemd zijn dat er in ieder geval minimaal 2 personen bij de overdracht en het transport waren betrokken, de transportboxen werden verzegeld en de sleutel en het proces-verbaal apart van de stembus/transportbox werden vervoerd.

G5. *Wat waren de afspraken voor de overdracht van het transport? (Basis: n=21, gemeenten die hebben deelgenomen aan experiment met centrale stemopneming)*

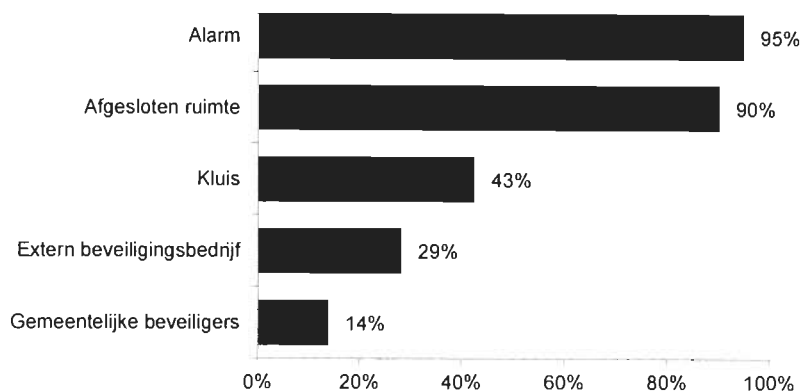
3.1.3 Opslag stembescheiden

Bij 13 van de 21 gemeenten zijn de stembescheiden opgeslagen in het stad-/gemeentehuis. 5 gemeenten hebben voor de opslag een sporthal gebruikt. Bij 3 gemeenten zijn de stembescheiden opgeslagen op een anderszins beveiligde locatie.

De stembescheiden lagen nagenoeg allemaal in een afgesloten ruimte die was voorzien van een alarm. Bij 9 gemeenten lagen de stembescheiden in een kluis. 6 gemeenten hadden als extra maatregel een extern beveiligingsbedrijf ingeschakeld. Bij 3 gemeenten werden de bescheiden beveiligd door gemeentelijke beveiligers.

Bij geen van de 21 deelnemende gemeenten zijn er bijzonderheden bij de transporten, overdrachten of opslag van de transportboxen gemeld.

G7. Welke vorm van beveiliging was er aanwezig bij de opslag van de stembescheiden?(Basis: n=21, gemeenten die hebben deelgenomen aan experiment met centrale stemopneming)

3.2 Training en kosten experiment centrale stemopneming

3.2.1 Tellocatie en tijdstip telling

Alle 21 gemeenten hebben één enkele locatie gebruikt bij het tellen van de stemmen. Bij 12 gemeenten zijn de stemmen geteld in het gemeentehuis of stadshuis. Daarnaast hebben 6 gemeenten gebruik gemaakt van een plaatselijke sportaccommodatie, 1 van een brasserie, 1 van een kerkelijk centrum en 1 van een welzijn-, sport- en cultuurcentrum. In onderstaande tabel de start- en eindtijden waarin de centrale stemopneming op 22 maart plaatsvond.

Gemeente	Starttijd	Eindtijd
Nijmegen	van 7.00	tot 18.00
Dronten	van 7.30	tot 15.30
Enschede	van 8.00	tot 12.45
Losser	van 8.00	tot 12.45
Elburg	van 8.00	tot 13.30
Putten	van 8.30	tot 14.00
Heerlen	van 8.30	tot 15.00
Ouder-Amstel	van 9.00	tot 12.15
Olst-Wijhe	van 9.00	tot 14.00
Kampen	van 9.00	tot 14.00
Harlingen	van 9.00	tot 14.00
Deventer	van 9.00	tot 15.00
Houten	van 9.00	tot 15.30
Hof van Twente	van 9.00	tot 15.50
Borne	van 9.00	tot 16.00
Rhenen	van 9.00	tot 16.30
Raalte	van 9.00	tot 17.00
Twenterand	van 9.00	tot 18.00
Zuidplas	van 9.00	tot 19.45
Rotterdam	van 9.00	tot 21.30
Hollands Kroon	van 9.30	tot 16.30

3.2.2 Training leden gemeentelijk stembureau

Bij 19 van de 21 gemeenten hebben de leden van het gemeentelijk stembureau een training of instructie gevolgd. Alleen de gemeenten Rotterdam en Hollands Kroon hebben dit niet gedaan.

De instructie had tot doel ervoor te zorgen dat de leden van het gemeentelijk stembureau op de hoogte waren van hun taken en verantwoordelijkheden. Deze waren in een document van BZK duidelijk beschreven. In een tweetal gemeenten vond de instructie met behulp van de e-learning plaats. Bij 4 gemeenten werd de instructie klassikaal gehouden.

3.2.3 Training tellers bij het experiment

Alle ingezette tellers bij het experiment voor de centrale stemopneming hebben een instructie gekregen. De instructie was veelal dezelfde als die aan de leden van het gemeentelijk stembureau is gegeven.

3.2.4 Aantal leden gemeentelijk stembureau en tellers

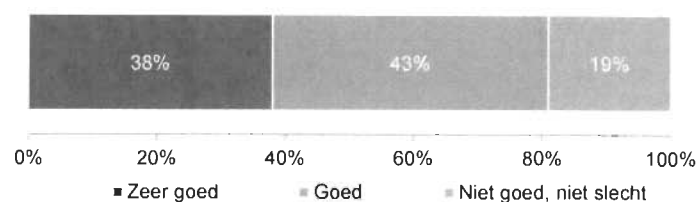
Bij de meeste van de 21 gemeenten bestonden de telteams uit 4 tot 6 tellers.

Gemeente	aantal leden gemeentelijk stembureau	totaal aantal tellers	totaal aantal telteams	aantal tellers per telteam
Borne	5	20	5	4
Deventer	5	150	15	10
Dronten	8	30	6	5
Elburg	5	18	4	5
Enschede	10	156	39	4
Harlingen	5	15	3	6
Heerlen	5	54	14	4
Hof van Twente	7	35	7	6
Hollands Kroon	5	40	8	5
Houten	6	35	7	5
Kampen	7	60	12	5
Losser	10	24	6	4
Nijmegen	8	245	35	6
Olst-Wijhe	6	17	3	7
Ouder-Amstel	5	8	4	2
Putten	14	0	4	0
Raalte	5	24	4	6
Rhenen	7	15	3	5
Rotterdam	11	900	180	5
Twenterand	9	24	6	4
Zuidplas	6	24	4	6

3.2.5 Algemeen oordeel verloop centrale stemopneming

Geen enkele van de 21 deelnemende gemeente geeft aan dat de stemopneming (zeer) slecht is verlopen. 8 gemeenten geven aan dat het binnen hun gemeente zelfs zeer goed is verlopen. Het tellen ging veelal op een ordelijke, efficiënte manier, zonder bijzonderheden of incidenten. Er zijn bij deze gemeenten over het algemeen weinig telverschillen geconstateerd. In de 4 gemeenten waar de ervaringen iets minder positief waren, werd dit met name veroorzaakt door een groot verschil in telling met de voorgaande avond en kostte het opnieuw tellen na constatering verschil veel tijd.

H7. *Hoe is in het algemeen de stemopneming binnen uw gemeente verlopen? (Basis: n=21, gemeenten die hebben deelgenomen aan experiment met centrale stemopneming)*

3.2.6 Kosten experiment

De kosten voor het uitvoeren van het experiment vallen bij 19 van de 21 gemeenten hoger uit dan de kosten voor de reguliere stemopneming. Onderstaand de meerkosten per gemeente uitgesplitst naar verschillende kostenposten.

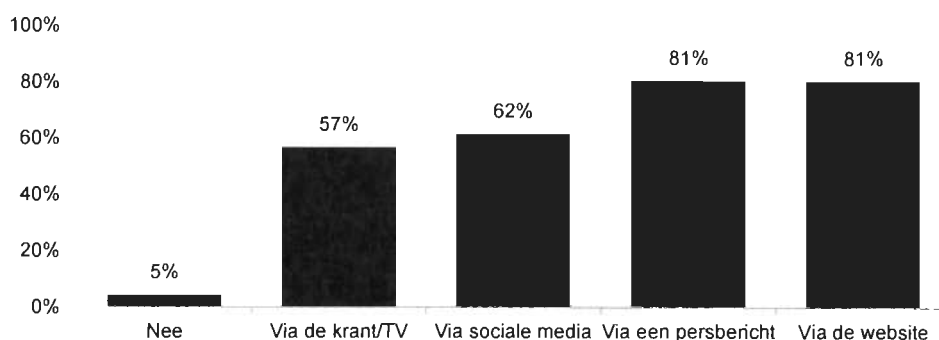
Gemeente	Meerkosten vervoer	Meerkosten opslag	Meerkosten locatie	Meerkosten tellers
Borne	450	0	0	1.875
Harlingen	0	0	0	Niet bekend
Hof van Twente	1.500	0	800	4.500
Houten	2.205	0	2.641	3.185
Olst-Wijhe	0	0	300	1.500
Rotterdam	0	30.000	90.000	190.000
Ouder-Amstel	0	0	0	600
Deventer	0	0	0	4.000
Zuidplas	1.000	0	1.100	2.100
Kampen	0	0	0	0
Hollands Kroon	0	0	0	1.000
Enschede	8.600	1.285	4.930	25.337
Losser	2.000	215	822	5.464

De meerkosten lopen fors uiteen tussen de gemeenten. Kostenbesparing kan naar de mening van enkele gemeenten bijvoorbeeld worden gerealiseerd door werkzaamheden te laten uitvoeren door personen van de gemeente zelf. Ook het gebruik van het gemeentehuis als tellocatie levert een kostenbesparing op.

3.2.7 Publiekscommunicatie deelname experiment

17 van de 21 gemeenten hebben via hun website en/of via een persbericht bekendheid gegeven aan de deelname van het experiment. 13 gemeenten hebben hun deelname publiekelijk gemaakt via social media. 12 gemeenten hebben hiervoor de traditionele media gebruikt. Alleen de gemeente Putten heeft aan haar deelname geen bekendheid gegeven.

H9. *Heeft uw gemeente bekendheid gegeven aan de deelname van het experiment? (Basis: n=21, gemeenten die hebben deelgenomen aan experiment met centrale stemopneming)*

3.3 Bevindingen deelname experiment centrale stemopneming

80% van de gemeenten geeft aan dat centrale stemopneming het telproces betrouwbaarder maakt. Bijna 90% vindt dat het telproces transparanter wordt en iets meer dan 60% is van mening dat het telproces door het experiment efficiënter wordt. Een kwart geeft aan dat door centrale stemopneming het telproces juist minder efficiënt wordt.

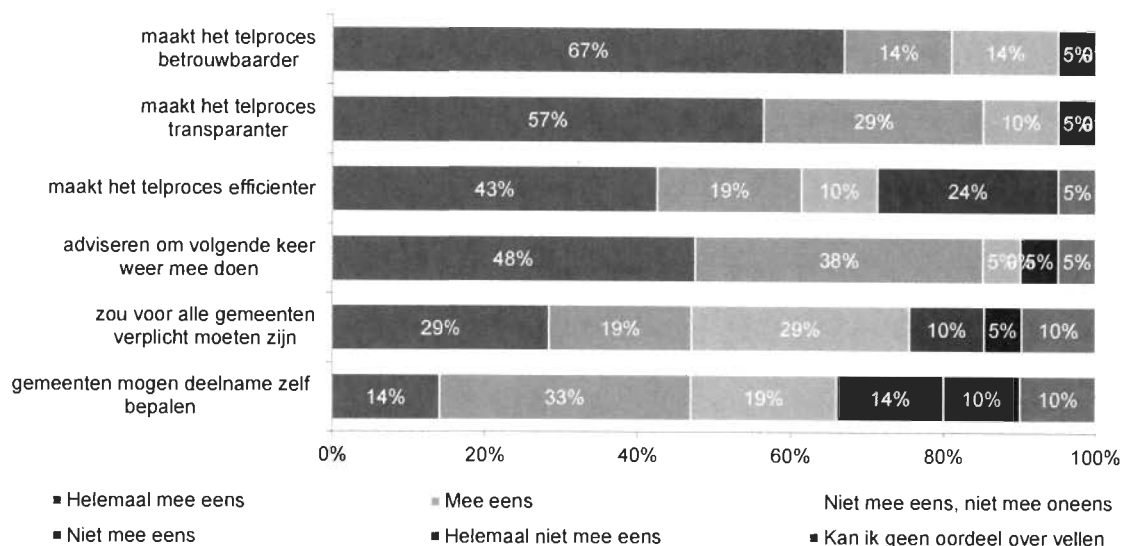
Dat het centraal tellen bij de meeste gemeenten goed is bevallen, blijkt uit het feit dat 85% van de verantwoordelijken voor de voorbereiding en uitvoering van de verkiezing, positief adviseren aan het gemeentebestuur om ook de volgende keer weer mee te doen met de centrale stemopneming.

Een verplichte deelname voor alle gemeenten aan het experiment gaat voor 15% van de gemeenten te ver. Bijna de helft geeft aan er voorstander van te zijn dat de gemeenten deelname aan het experiment zelf mogen bepalen.

Ervaringen met het experiment zijn over het algemeen positief. De verantwoordelijke in de gemeente Houten merkt op dat het risico bestaat dat de stembureaus op de woensdag iets makkelijker de uitslag vaststellen omdat de volgende dag toch wordt herteld¹.

¹ Mogelijk leeft bij meer personen het beeld van hertelling een dag later. Dit is echter feitelijk onjuist, er is geen spraken van hertelling.

11. In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen? ((Basis: n=21, gemeenten die hebben deelgenomen aan experiment met centrale stemopneming)

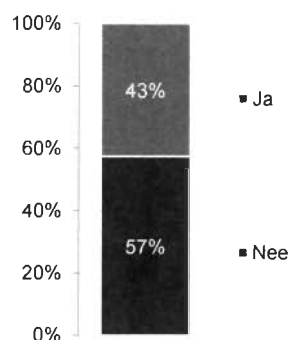
3.4 Ervaringen leden gemeentelijke stembureaus en tellers

Van de 22 gemeenten die hebben deelgenomen aan het experiment met de centrale stemopneming hebben 209 personen binnen 17 gemeenten deelgenomen aan het evaluatieonderzoek. In totaal hebben 19 voorzitters, 42 overige stembureauleden en 148 tellers aan het evaluatie onderzoek meegedaan.

3.4.1 Eerdere ervaring telwerkzaamheden bij verkiezingen

Van alle tellers heeft 43% weleens eerder telwerkzaamheden uitgevoerd bij verkiezingen.

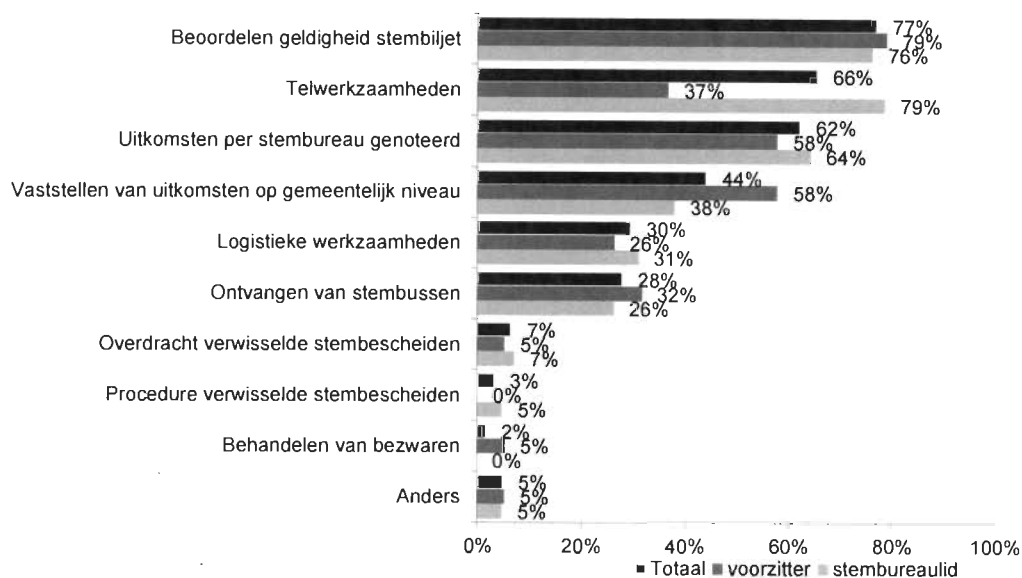
O3. Heeft u eens eerder telwerkzaamheden uitgevoerd bij verkiezingen? (Basis: n=148, alle tellers)

3.4.2 Werkzaamheden tijdens experiment

Ruim driekwart van de stembureauleden heeft de geldigheid van de stembiljetten beoordeeld. Twee op de drie stembureauleden zijn bezig geweest met het tellen van de stemmen en hebben de uitkomsten per stembureau genoteerd. De voorzitters hebben zich minder bezig gehouden met het tellen van de stemmen (37%). Bijna 60% van de voorzitters heeft de uitkomsten per stembureau genoteerd en heeft de uitkomsten op gemeentelijk niveau vastgesteld.

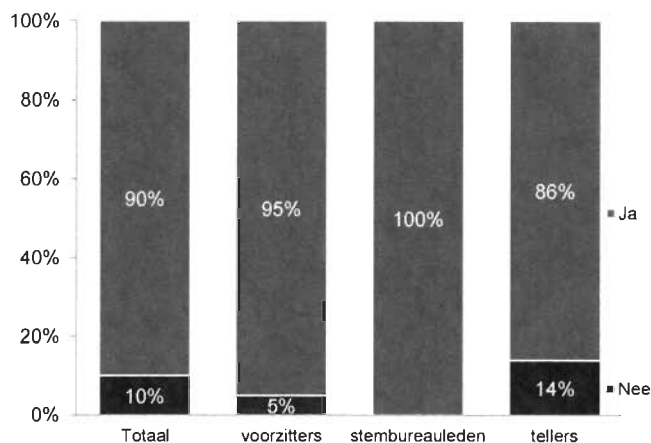
O2. *U heeft aangegeven lid te zijn geweest van het gemeentelijk stembureau. Welke werkzaamheden heeft u tijdens het experiment met de centrale stemopneming uitgevoerd? (Basis: n=61)*

3.4.3 Instructie

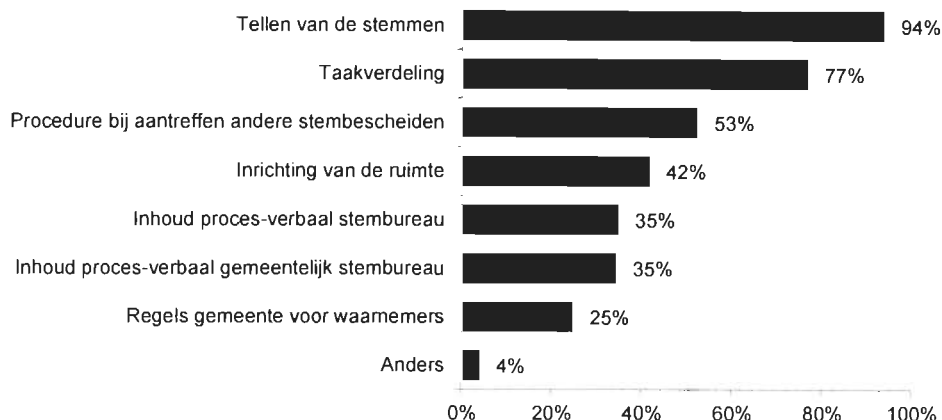
Alle stembureauleden geven aan voorafgaand aan de centrale stemopneming een instructie te hebben gehad van de gemeente. Bij de tellers ligt dit aandeel met 86% lager.

O4. *Heeft u voorafgaand aan het experiment met de centrale stemopneming een instructie gehad van de gemeente? (Basis: n=209)*

De overgrote meerderheid van de stembureauleden en tellers zijn geïnstrueerd over de te volgen telprocedure (94%). Ongeveer driekwart heeft een instructie gekregen over de taakverdeling. Bij de voorzitters ligt dit met 94% substantieel hoger dan bij de tellers (71%). De helft van de stembureauleden en tellers heeft uitleg gekregen over de te volgen procedure bij het aantreffen van andere stembescheiden.

O5. *Waarover ging de instructie (Basis: n=188)*

3.4.4 Aantal leden gemeentelijke stembureaus en tellers

Gemiddeld bestonden de gemeentelijke stembureaus uit 6 stembureauleden. In de gemeente Putten lag het aantal met 14 stembureauleden een stuk boven het gemiddelde. Bijna alle stembureauleden geven aan dat het aantal leden per stembureau voldoende was. Alleen in de gemeente Nijmegen heeft één stembureaulid aangegeven dat het aantal leden op het gemeentelijk stembureau te laag was; in plaats van de aanwezige 7 leden zou het stembureau uit 15 leden moeten bestaan. Eén stembureaulid van de gemeente Olst-Wijhe geeft aan dat het stembureau uit teveel leden bestond. Volgens dit stembureaulid zou het aantal van 5 leden voldoende zijn geweest in plaats van de 6 die er op zijn stembureau aanwezig waren.

3.4.5 Omvang van de telteams

Gemiddeld bestond een telteam in de deelnemende gemeenten uit 6 leden. 99% van de stembureauleden en tellers geeft aan dat dit voldoende was. Bij twee gemeenten werd aangegeven dat de telteams uit te weinig leden bestond. In de gemeente Hof van Twente gaf één teller aan dat het telteam uit 5 personen had kunnen bestaan in plaats van de huidige 6 personen. In de gemeente Heerlen bestond volgens één teller een telteam uit te weinig personen; een telteam zou moeten bestaan uit 6 personen in plaats van de aanwezige 4 personen. Ook in de gemeente Zuidplas was één stembureaulid van mening dat er te weinig personen in een telteam zaten; er zouden 9 personen nodig zijn geweest in plaats van de aanwezige 6 personen.

O6/O9. Uit hoeveel leden bestond het gemeentelijk stembureau? (Basis: n=61, stembureauleden).
 Uit hoeveel leden bestond het telteam? (Basis: n=209, tellers)

Gemeente	Gemiddeld aantal leden gemeentelijk stembureau	Gemiddeld aantal leden per telteam
Totaal	6	6
Borne	6	6
Deventer	5	7
Elburg	5	5
Enschede	5	4
Harlingen	8	6
Heerlen	5	5
Hof van Twente	nb	6
Kampen	7	6
Losser	5	4
Nijmegen	8	16
Olst-Wijhe	7	11
Ouder-Amstel	5	6
Putten	14	6
Raalte	5	15
Rhenen	7	8
Twenterand	9	5
Zuidplas	6	6

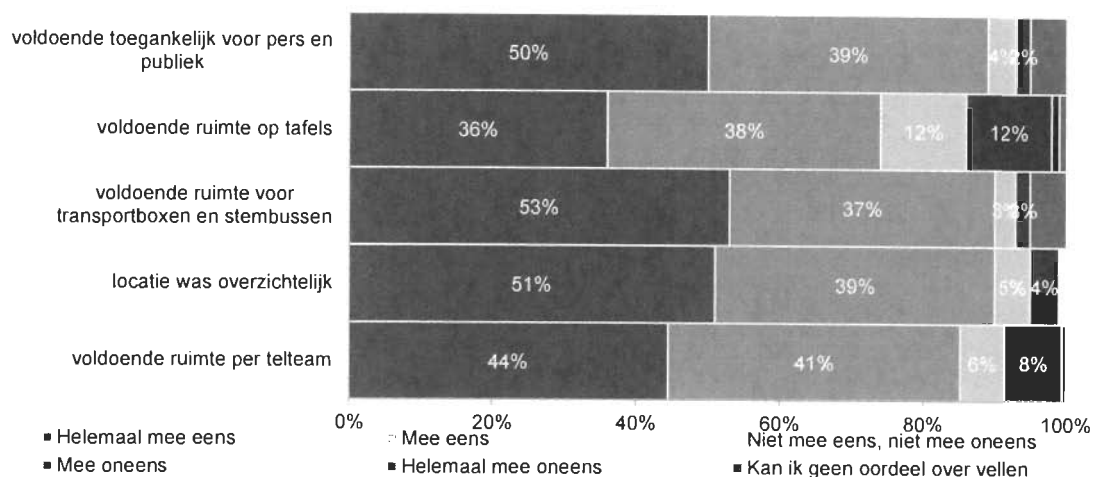
Enkele opmerkingen over de telteams:

3.4.6 Locatie experiment centrale stemopneming

Het grootste deel van de stembureauleden en tellers is tevreden met de ruimte die per telteam beschikbaar was (86%) en vond dat de locatie voldoende toegankelijk was voor publiek en pers (89%). Ook was er voldoende ruimte voor de transportboxen en stembussen (90%) en vond men de locatie overzichtelijk (90%). Driekwart van de stembureauleden en tellers vond dat er voldoende ruimte was op de tafels. 13% is die mening niet is toegedaan.

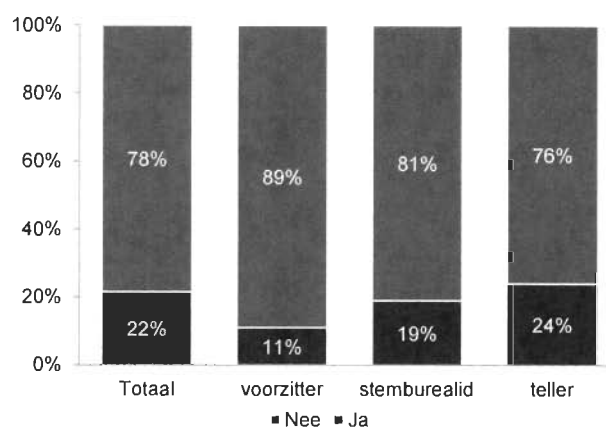
O12. In hoeverre bent u het eens met de volgende stellingen over de locatie waar het experiment voor de centrale stemopneming is gehouden? (Basis: n=209, tellers)

3.4.7 Grootte van de gebruikte tafels

Bijna vier op de vijf respondenten geeft aan dat de tafels groot genoeg waren (78%). Voorzitters zijn met 90% vaker positief over de grootte van de tafels, tellers met 76% iets minder vaak. Bij de gemeenten Rhenen (43%), Enschede (41%) en Heerlen (36%) ligt dit aandeel hoger. Met name de tellers in deze gemeenten geven vaak aan dat de tafels niet groot genoeg waren.

O13. Waren de tafels groot genoeg? (Basis: n=209, tellers)

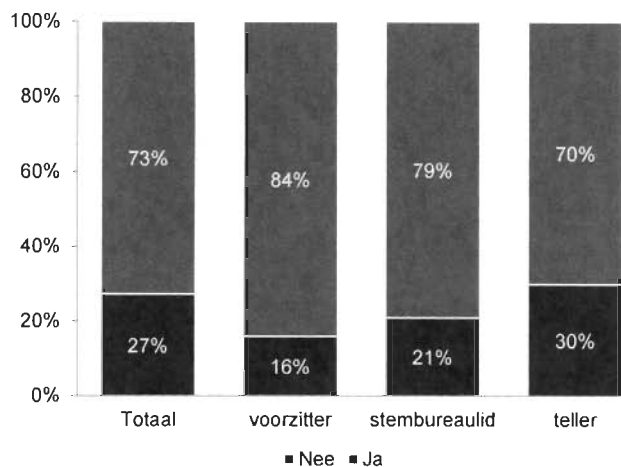

3.4.8 Stembiljetten op tafels

Volgens bijna drie kwart van de stembureauleden en tellers, konden alle stembiljetten tijdens het tellen op tafel worden gelegd. Onder voorzitters ligt dit aantal hoger met 84%, dit in tegenstelling tot de tellers waarvan 70% aangeeft dat de tafels groot genoeg waren.

O14. *Konden alle stembiljetten tijdens het tellen op tafel worden gelegd? (Basis: n=209, tellers)*

70% van de stembureauleden en tellers geeft aan dat het voor kwam dat er stembiljetten op de grond werden geteld.

3.4.9 Toezicht houden

Bijna alle voorzitters en leden van het gemeentelijk stembureau geven aan dat ze goed toezicht konden houden (95%). Alleen in de gemeente Heerlen en Rhenen werd door één lid van het gemeentelijk stembureau aangegeven dat er geen goed toezicht gehouden kon worden. Terwijl andere leden en de voorzitter van deze twee gemeenten deze mening niet waren toebedeeld.

3.4.10 Oordeel proces-verbaal

Met 93% zijn bijna alle voorzitters en leden van het gemeentelijk stembureau van mening dat het proces-verbaal duidelijk was. Voor leden van het gemeentelijk stembureau van de gemeenten Rhenen, Deventer, Raalte en Heerlen was het proces-verbaal niet duidelijk. Drie leden hadden het proces-verbaal niet gezien en één lid van de gemeente Raalte was van mening dat het uit te veel uit losse vellen bestond en dat het beter zou zijn als het ingebonden werd.

3.4.11 Verloop telling

De meeste leden van het gemeentelijk stembureau en de tellers (93%) zijn van oordeel dat de telling efficiënt is verlopen. De voorzitters zijn nauwelijks minder tevreden; 89% van hen oordeelt dat de telling (zeer) goed is verlopen. Personen die positief waren over de telling in het algemeen gaven onder andere aan:

Instructie van de gemeente was zeer duidelijk. Daarnaast was de sfeer bij mijn telteam heel goed en was iedereen bereid elkaar te helpen waar nodig

Alles was goed voorbereid en geregeld en er werd efficiënt geteld waardoor we snel klaar waren

Het tellen is zeer goed vertopen. Zeer gemotiveerde tellers

De locatie was perfect goed overzicht op alle telteams. Goede verdeling van werkzaamheden, waar door wij als leden van het Gemeentelijk Stembureau snel konden ondersteunen/ingrijpen als dit nodig was

De telling was na de verkiezing met een frisse, uitgeruste ploeg en daardoor verliep alles in een ontspannen sfeer

Alles prima geregeld! Goede instructies en duidelijkheid over hoe te werken. Ruimte goed. Pauze tussendoor, controle bleef

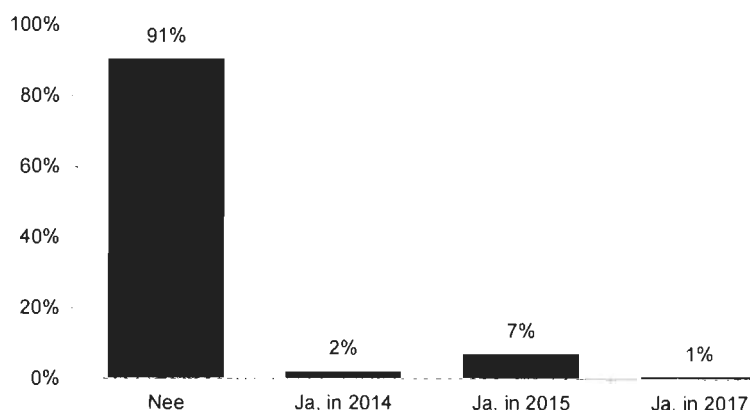
De leden (7%) die minder positief waren gaven onder andere aan dat het een lange, vermoeiende dag was. Ook gaven sommige leden aan dat de ruimte op de tafels beperkt was. Volgens een enkeling verliep de communicatie tussen de tellers en de toezichthouder niet altijd optimaal.

3.5 Deelname aan het experiment

3.5.1 Deelnemende gemeenten, nu en tijdens eerdere verkiezingen

Van alle 282 gemeenten die aan dit onderzoek hebben meegedaan, hebben 21 gemeenten daags na de verkiezingsdag deelgenomen aan het experiment centrale stemopneming. Slechts 1 van de 22 aan het experiment deelnemende gemeenten heeft de vragenlijst niet ingevuld. 12 van de 21 gemeenten geven aan dat dit de eerste keer was dat zij hebben deelgenomen aan een experiment met centrale stemopneming.

C2. Heeft uw gemeente deelgenomen aan het experiment met centraal tellen van de stembiljetten. Heeft uw gemeente eerder meegedaan aan een experiment (Basis: n=282 gemeenten)

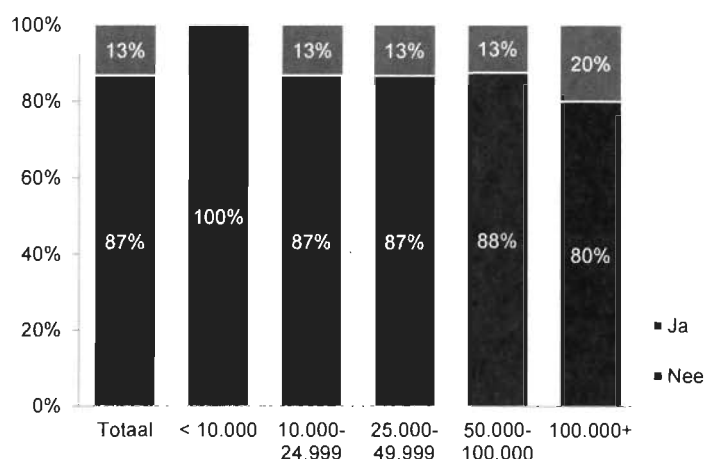
3.5.2 Afgehaakt na eerdere deelname experiment

26 gemeenten hebben tijdens eerdere verkiezingen meegedaan aan het experiment, waarvan 21 gemeenten in 2015. 17 van de 26 gemeenten die eerder aan het experiment hebben deelgenomen, hebben nu niet meer meegedaan. Een veel genoemde reden om niet meer deel te nemen aan het experiment in 2018, was dat het experiment te veel werk en tijd kostte.

3.5.3 Afgehaakt na overweging deelname experiment

13% van de gemeenten die niet hebben deelgenomen aan het experiment in 2018 en in het verleden ook niet aan het experiment centrale stemopneming hebben deelgenomen, hebben dat wel overwogen. Van de 100.000+ gemeenten heeft één op de vijf gemeenten overwogen om bij de gemeenteraadsverkiezingen afgelopen maart deel te nemen aan het experiment.

C4. Heeft uw gemeente overwogen om bij de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart 2018 mee te doen aan het experiment met het centraal tellen van de stembiljetten? (Basis: n=244)

De overweging om deel te nemen werd uiteindelijk onder andere omwille van logistieke redenen niet in deelname aan het experiment omgezet. Daarnaast vinden gemeenten het belangrijk om de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen op dezelfde dag bekend te maken. Ook vinden ze de gemeenteraadsverkiezingen niet het geschikte moment om te experimenteren.

3.5.4 Deelname experiment niet overwogen

Bijna 90% van de gemeenten die nooit aan het experiment centrale stemopneming hebben deelgenomen, hebben dit ook niet overwogen. Zij noemen als reden onder andere dat zij geen toegevoegde waarde zien in deelname aan het experiment en vinden dat het geen voordelen biedt. Omdat het gemeenteraadsverkiezingen zijn, willen ze op de verkiezingsdag zelf de resultaten kunnen presenteren. Kleine gemeenten geven aan dat ze maar enkele stembureaus hebben en het nut van het centraal tellen niet inzien. Ook het organiseren van de centrale stemopneming stuit op problemen. Zowel logistiek (zoeken van de juiste locatie) als het werven van tellers.

Bijlage 7

**Kantar, Gemeenteraadsverkiezingen 2018.
Eindrapportage campagne-effectonderzoek**

KANTAR PUBLIC

**Gemeenteraadsverkiezingen maart
2018 (S30)**

Eindrapportage campagne-effectonderzoek
20-04-2018

Ten behoeve van het ministerie van
Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Dienst Publiek en Communicatie
Ministerie van Algemene Zaken

Inhoud

1	Managementsamenvatting	4
2	Behaalde effecten	16
3	Communicatieve werking	31
4	Achtergronden doelgroep	38
5	Bijlagen	40

Voorwoord

Dit is de rapportage van het campagne-effectonderzoek naar de campagne 'Gemeenteraadsverkiezingen maart 2018'. Dit onderzoek is in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties uitgevoerd door Kantar Public onder begeleiding van de Dienst Publiek en Communicatie.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van het campagne-effectonderzoek voor campagnes met zendtijd van de Rijksoverheid. Dienst Publiek en Communicatie is verantwoordelijk voor deze methodiek en de benchmarks. Kantar Public draagt zorg voor de uitvoering en rapportage van dit onderzoek. Het bereik, de waardering en de boodschapoverdracht (als voorwaarden voor het realiseren van campagne-effecten) worden gemeten aan het einde van de looptijd van de campagne. De campagne-effecten worden gemeten door vergelijking van de situatie voorafgaand aan de campagne met de situatie na afloop van de campagne.

Voor meer gedetailleerde informatie over de achtergronden van het campagne-effectonderzoek voor campagnes met zendtijd van de Rijksoverheid, de benchmarks en het achterliggende communicatiemodel verwijzen wij u naar de bijlagen van dit onderzoeksrapport.

Rapporteur: Anne Tilanus

Campagneperiode: inspiratiefase: 26 februari t/m 11 maart 2018

facilitatiefase: 12 t/m 21 maart 2018

Veldwerkperiode: Voormeting: 12 t/m 18 februari 2018

Nameting: 12 t/m 20 maart 2018

Panelmeting: 12 t/m 20 maart 2018

1 Managementsumenvatting

Managementsamenvatting (1/5)

Inleiding

Op 21 maart 2018 vonden de Gemeenteraadsverkiezingen plaats. Nederlanders boven de 18 jaar konden stemmen voor leden van de Gemeenteraad. De campagne van de Gemeenteraadsverkiezingen heeft als doel om burgers te informeren over de belangrijkste procesmatige zaken die komen kijken bij het stemmen. Sinds 2017 ligt daarnaast de focus op het bevorderen van de opkomst. Aanleiding hiervoor is dat de opkomstcijfers al jaren op hetzelfde niveau blijven hangen.

Doelgroep

De primaire doelgroep van de campagne is 'stemgerechtigde Nederlanders'. Hiervoor is in het onderzoek een representatieve steekproef getrokken van het algemeen publiek van 18 jaar en ouder. Daarnaast zijn er drie secundaire doelgroepen: jongeren (18 t/m 25 jaar), situationele stemmers en nieuwe Nederlanders. Situationele stemmers zijn mensen die aangeven niet altijd of af en toe te stemmen.

Campagne en media-inzet

In 2017 is het concept voor verkiezingscampagnes vernieuwd. De campagne wil de drempels om te gaan stemmen wegnemen door informatie te versimpelen en middels metaforen op een heldere, duidelijke manier uit te leggen wat het effect is van een stem. De

hoofdboodschap van de campagne is: 'Elke stem telt'.

In de campagne wordt gebruik gemaakt van tv-spots, radiospots, online video's, social media en PR (buiten de scope van dit onderzoek). Daarnaast wordt ook digital out of home ingezet. De uitingen op tv en radio zijn ingezet om een breder publiek te bereiken, terwijl de online uitingen vooral bedoeld zijn om jongeren te bereiken.

De campagne liep van 26 februari t/m 21 maart 2018 (de dag van de verkiezingen). Het mediabudget bedroeg € 717.912,06.

Referendum Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten

Op 21 maart kon er ook gestemd worden over het referendum Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (ook wel 'Sleepwet' genoemd). Om mensen hierover te informeren zijn een radiocommercial en online middelen ingezet. Deze middelen communiceerden alleen praktische informatie en hebben dus een ander concept dan 'Elke stem telt'. Er zijn geen doelstellingen met betrekking tot deze middelen.

Deze campagne liep gelijktijdig met de reguliere campagne.

Managementsamenvatting (2/5)

Conclusies

Met betrekking tot het informeren over de praktische zaken zien we een aantal positieve ontwikkelingen. Zo weten na de campagne meer mensen welke verkiezingen eraan komen, wanneer deze zijn, hoe laat ze kunnen stemmen en wat ze hiervoor nodig hebben.

Als we kijken naar het doel om mensen te motiveren tot stemmen, zien we geen ontwikkelingen. Wel staat een meerderheid positief tegenover het stemrecht. Het valt op dat, net als bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2017, de secundaire doelgroepen (jongeren, situationele stemmers en Nieuwe Nederlanders) een minder positieve houding hebben tegenover stemmen.

Verder is er een toename zichtbaar in activiteit rondom de verkiezingen. Zo stijgt het aandeel van het algemeen publiek dat een online tool voor stemadvies gebruikt. Daarnaast wordt er vaker gesproken over de verkiezingen en spreekt men vaker af om te gaan stemmen.

Uit de panelanalyse blijkt dat de ontwikkelingen tijdens de campagneperiode niet toe te schrijven zijn aan de campagne. Mogelijk hebben de naderende verkiezingsdatum en de aandacht hiervoor in de nieuwsmedia, de sociale omgeving en het informatiezoekgedrag van de respondenten hier een rol in.

De campagne slaagt er wel goed in om de boodschappen over te brengen. De herkenning van de campagne is relatief laag. Ook ligt de waardering – net als voorgaande verkiezingscampagnes – wat lager dan de benchmark. Men vindt de campagne vooral minder aansprekend en opvallend.

Managementsamenvatting (3/5)

Resultaten

Kennis over de verkiezingen stijgt

Aan het einde van de campagneperiode, wanneer de verkiezingen naderen, weet een grote meerderheid van het algemeen publiek dat de volgende verkiezingen over de Gemeenteraad gaan en dat deze op 21 maart plaatsvinden. Deze kennis is toegenomen ten opzichte van vóór de campagne.

Wat betreft de praktische zaken zien we dat meer mensen na de campagne weten hoe laat de stemlokalen openen en sluiten en welke documenten ze bij zich moeten hebben (stempas en ID-bewijs). Ook zien we een toename in het aandeel dat weet dat je ID-bewijs maximaal 5 jaar verlopen mag zijn.

Men weet dat je iemand kunt machtigen, maar niet precies hoe

Vrijwel iedereen weet dat iemand anders hun stem kan uitbrengen. Slechts een klein deel is ook van plan dit te laten doen (7%). Voor het machtigen binnen de gemeente weet iets minder dan een tiende alle juiste stappen te noemen. Ruim de helft noemt het invullen van de achterkant van de stempas. Wat betreft het machtigen buiten de gemeente noemt ruim een kwart het invullen van een machtigingsformulier, minder dan vóór de campagne (27% versus 32%). Dat je iemand ook kan machtigen wanneer je geen geldig ID-bewijs hebt, is bekend bij een derde.

Behoeft aan informatie is bovengemiddeld

Hoewel de kennis over de praktische zaken over het algemeen hoog ligt, geeft bijna de helft van het algemeen publiek aan behoefte te hebben aan informatie (44%; BM: 34%), met name over de standpunten per partij. Een vergelijkbaar aandeel heeft al informatie opgezocht over de Gemeenteraadsverkiezingen; een stijging ten opzichte van vóór de campagne.

Stabiele meerderheid staat positief tegenover stemmen

Twee derde van het algemeen publiek vindt het belangrijk om te gaan stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen en driekwart vindt dat je moet stemmen omdat elke stem telt. Daarnaast vindt driekwart dat zij een bijdrage leveren aan de democratie door te stemmen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 vonden ruim acht op de tien mensen dat het belangrijk is om te gaan stemmen.

Ruim zes op de tien zijn zeker van plan om te gaan stemmen

De helft van het algemeen publiek denkt van te voren goed na of ze gaan stemmen of niet. Acht op de tien Nederlanders hebben de intentie om te gaan stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen, waarvan ruim zes op de tien zeggen dit zeker te gaan doen. Dit blijft stabiel tijdens de campagneperiode. De daadwerkelijke landelijke opkomst was circa 55%.

Managementsamenvatting (4/5)

Online stemhulp wordt minder vaak ingevuld dan gepland

Naarmate de verkiezingsdag nadert, neemt het aandeel dat een stemhulp invult toe (van 6% naar 21%). Wel zien we dat nog niet iedereen zijn voornemen om een stemhulp in te vullen heeft waargemaakt: vóór de campagne was de helft dit namelijk van plan.

Gemeenteraadsverkiezingen minder besproken dan voorheen

Tijdens de campagneperiode stijgt het aandeel dat de afgelopen maand over de Gemeenteraadsverkiezingen heeft gesproken (van 27% naar 56%). Vergeleken met de verkiezingen in 2014 (71%) en 2017 (82%) ligt dit een stuk lager.

Daarnaast zien we dat meer mensen hebben afgesproken om te gaan stemmen naarmate 21 maart dichterbij komt (31%).

Ontwikkelen zijn niet direct toe te schrijven aan de campagne

Tijdens de campagneperiode zijn er veel ontwikkelingen op het gebied van kennis en gedrag omtrent de Gemeenteraadsverkiezingen. Echter, uit de panelanalyse blijkt dat deze effecten niet direct toe te schrijven zijn aan de campagne. Het feit dat de verkiezingen in de nameting dichterbij komen en de toenemende media-aandacht spelen hier mogelijk een rol in.

Secundaire doelgroepen minder positief over stemmen

Het algemeen publiek weet vaker dat de Gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart 2018 plaatsvinden dan de secundaire doelgroepen. Ook op andere punten verschillen de primaire en secundaire doelgroepen van elkaar:

Situationele stemmers, nieuwe Nederlanders en jongeren hebben een minder positieve houding tegenover stemmen dan het algemeen publiek. Zo vinden zij het veel minder belangrijk om te gaan stemmen en denken ze minder vaak dat ze hiermee een bijdrage leveren aan de democratie.

Daarnaast vertonen situationele stemmers minder vaak het gewenste gedrag dan het algemeen publiek: zij spreken minder over de verkiezingen en maken minder vaak de afspraak om te gaan stemmen. Tot slot maken zij minder vaak gebruik van de stemhulp.

Jongeren van 18 t/m 25 jaar iets zijn minder goed op de hoogte van de praktische zaken. Zo weten zij iets minder vaak dat de eerstkomende verkiezingen voor de Gemeenteraad zijn en hoe laat de stemlokalen openen. Wel vullen jongeren vaker de stemhulp in.

Ook de nieuwe Nederlanders zijn minder bekend met de praktische zaken: zij weten minder vaak hoe laat de stemlokalen openen en welke documenten zij mee moeten nemen.

Managementsamenvatting (5/5)

Referendum

Ten opzichte van vóór de campagne stijgt het aandeel van het algemeen publiek dat ervan op de hoogte is dat er op 21 maart ook gestemd kon worden over het referendum "Wiv (2017)" van 37% naar 79%. De referendumcampagne draagt bij aan deze toename.

Ruim vier op de tien vinden het belangrijk om over het referendum te stemmen. Twee derde is ook van plan om dit te doen. Ook hier zien we een stijging ten opzichte van voorafgaand aan de campagne. De radiospot over het referendum draagt hieraan bij. De daadwerkelijke landelijke opkomst was circa 52%.

Communicatieve werking

Net als bij de verkiezingscampagne van 2017 kan men zich de campagne beter dan gemiddeld herinneren. Mogelijk draagt de aandacht in de media voor de verkiezingen hieraan bij.

De herkenning van de campagne-uitingen ligt met 66% onder de benchmark. Dit was bij de voorgaande verkiezingscampagnes ook het geval, al lag de herkenning bij de Gemeenteraadsverkiezingen in 2014 hoger dan in 2018 (75%). Met name de tv-spots en de buitenreclame worden minder goed herkend dan gemiddeld. De tv-spots worden ook minder goed herkend dan in 2017. Voor radio is de herkenning juist hoger dan in 2017 en conform de benchmark.

De waardering van de campagne is met een 6,5 beneden gemiddeld. Dit zien we ook terug bij de waarderingsaspecten; deze worden lager beoordeeld dan de benchmark. Met name de aspecten 'aansprekend' en 'opvallend' krijgen een wat lagere waardering. Bij onvoldoendes wordt het meest toegelicht dat de campagne saai en overbodig is. Ook geeft men aan weinig interesse in politiek te hebben, wat invloed kan hebben op de beoordeling.

Ondanks de lage waardering slaagt de campagne er wel in om de boodschappen beter dan of conform de benchmark over te brengen.

Vergeleken met het algemeen publiek herkennen jongeren de buitenreclame en uitingen op social media vaker. Ook nieuwe Nederlanders herkennen de social video's vaker. Bij situationele stemmers worden vier van de vijf campagneboodschappen minder goed overgebracht.

Managementsamenvatting – Kerncijfers (1/6)

Communicatieve werking	Algemeen publiek 18+			Jongeren 18 t/m 25 jaar	Situatiele stemmers	Nieuwe Nederlanders	Benchmark
	GR*-2014	TK*-2017	GR-2018				
Herkenning	75%	70%	66%	67%	68%	61%	83%
Tv-spots	60%	59%	49%	44%	52%	40%	72%
Radiospots	42%	33%	47%	51%	42%	49%	46%
Buitenreclame	-	12%	13%	22%	11%	16%	32%
Online social (video)	-	12%	11%	17%	12%	23%	15%
Herinnering	44%	52%	54%	50%	47%	52%	44%
Waardering	6,6	6,9	6,5	6,4	6,3	6,7	7,3

* GR-2014: Gemeenteraadsverkiezingen in 2014, TK-2017: Tweede Kamerverkiezingen in 2017
 Verschillen ten opzichte van het algemeen publiek in 2018 zijn aangegeven in groen (hoger) of rood (lager).

Managementsamenvatting – Kerncijfers (2/6)

Communicatieve werking	Algemeen publiek 18+			Jongeren 18 t/m 25 jaar	Situatiele stemmers	Nieuwe Nederlanders	Benchmark
	GR-2014	TK-2017	GR-2018				
Boodschapoverdracht							
...dat u op 21 maart kunt gaan stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen	88%	95%	92%	93%	85%	94%	
...dat u uw stempas en ID-bewijs moet meenemen	87%	93%	91%	90%	86%	92%	
...dat het belangrijk is om te stemmen, omdat elke stem telt*	-	92%	89%	91%	77%	85%	86%
...dat u kunt stemmen van 7:30 tot 21:00 uur	-	86%	86%	82%	77%	87%	
...dat u iemand anders voor u kunt laten stemmen	73%	91%	83%	82%	75%	83%	

* In 2017: "dat het belangrijk is om te stemmen"
 Verschillen ten opzichte van het algemeen publiek in 2018 zijn aangegeven in groen (hoger) of rood (lager).

Managementsamenvatting – Kerncijfers (3/6)

Doelstellingen kennis	Algemeen publiek 18+			
	GR-2014	TK-2017	GR 2018	
	NM (n=532)	NM (n=655)	VM (n=847)	NM (n=698)

Meer stemgerechtigden weten dat de verkiezingen eraan komen. (stijging)

Wat zijn de eerstkomende verkiezingen? (% Gemeenteraad)

Op welke datum worden de eerstvolgende verkiezingen voor de Gemeenteraad volgens u gehouden? (open vraag, % 21 maart)

Meer stemgerechtigden weten dat ze gevraagd worden te kiezen voor de Gemeenteraadsverkiezingen. Oftewel, mensen zijn zich ervan bewust dat ze stemrecht hebben en denken goed na of ze er gebruik van willen maken. (stijging)

Ik denk van te voren goed na of ik ga stemmen of niet (% (helemaal) eens)

95%

93%

87%

95% +

82%

89%

40%

88% +

-

42%

48%

48%

Significante verschillen ten opzichte van de voormeting zijn aangegeven met een + (stijging) of een - (daling). Campagne-effecten worden **drukgedrukt** weergegeven. Verschillen ten opzichte van de nameting in 2018 zijn aangegeven in groen (hoger) of **rood** (lager).

Managementsamenvatting – Kerncijfers (4/6)

Doelstellingen kennis (vervolg)	Algemeen publiek 18+			
	GR-2014	TK-2017	GR 2018	
	NM (n=532)	NM (n=655)	VM (n=847)	NM (n=698)

Stemgerechtigden kennen de praktische zaken omtrent de verkiezingen. (behoud)

Hoe laat gaan de stemlokalen open, denkt u? (open vraag, % 7:30)

Hoe laat sluiten de stemlokalen, denkt u? (open vraag, % 21:00)

Welke documenten bent u volgens u verplicht om bij u te hebben om te mogen stemmen in een stemlokaal? (open vraag, % stempas en ID-bewijs*)

Het is mogelijk om iemand anders voor u te laten stemmen (% juist)

Indien u geen geldig ID-bewijs heeft, kunt u een schriftelijke volmacht aanvragen bij de gemeente, zodat iemand anders uw stem kan uitbrengen. (% juist)

* Een deel van de respondenten noemde 'stembiljet' in plaats van 'stempas'; dat is hier goed gerekend (17% in de VM en 18% in de nameting).
Significante verschillen ten opzichte van de voormeting zijn aangegeven met een + (stijging) of een - (daling). Campagne-effecten worden **dikgedrukt** weergegeven. Verschillen ten opzichte van de nameting in 2018 zijn aangegeven in **groen** (hoger) of **rood** (lager).

Managementsamenvatting – Kerncijfers (5/6)

Doelstellingen houding	Algemeen publiek 18+			
	GR-2014	TK-2017	GR 2018	
	NM (n=532)	NM (n=655)	VM (n=847)	NM (n=698)

De doelgroep staat positief tegenover stemrecht. (stijging)

Hoe belangrijk vindt u het om te gaan stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen? (% (zeer belangrijk))

66%

85%

66%

66%

Je moet gaan stemmen want elke stem telt. (% (helemaal) mee eens)

-

78%

75%

73%

Meer stemgerechtigden vinden dat je middels een stem je actieve bijdrage aan de democratie levert. (stijging)

Door te stemmen lever ik een bijdrage aan de democratie. (% (helemaal) mee eens)

-

78%

77%

75%

Significante verschillen ten opzichte van de voormeting zijn aangegeven met een + (stijging) of een - (daling). Campagne-effecten worden dikgedrukt weergegeven. Verschillen ten opzichte van de nameting in 2018 zijn aangegeven in groen (hoger) of rood (lager).

Managementsamenvatting – Kerncijfers (6/6)

Doelstellingen gedrag	Algemeen publiek 18+			
	GR-2014	TK-2017	GR 2018	
	NM (n=532)	NM (n=655)	VM (n=849)	NM (n=698)

Meer stemgerechtigden vertonen activiteit rondom en na de verkiezingen. (stijging)

Heeft u een online tool voor stemadvies (ook wel stemhulp genoemd) gebruikt? (% ja, ik heb een stemhulp ingevuld)	-	-	6%	21% +
Heeft u de afgelopen maand weleens met anderen gesproken over de verkiezingen voor de gemeenteraad? (% ja, een enkele keer + ja, meerdere keren)	71%	82%	27%	56% +
Heeft u met iemand in uw omgeving afgesproken om te gaan stemmen? (% ja)	-	-	21%	31% +

Significante verschillen ten opzichte van de voormeting zijn aangegeven met een + (stijging) of een - (daling). Campagne-effecten worden **dikgedrukt** weergegeven. Verschillen ten opzichte van de nameting in 2018 zijn aangegeven in groen (hoger) of **rood** (lager).

2

Behaalde effecten

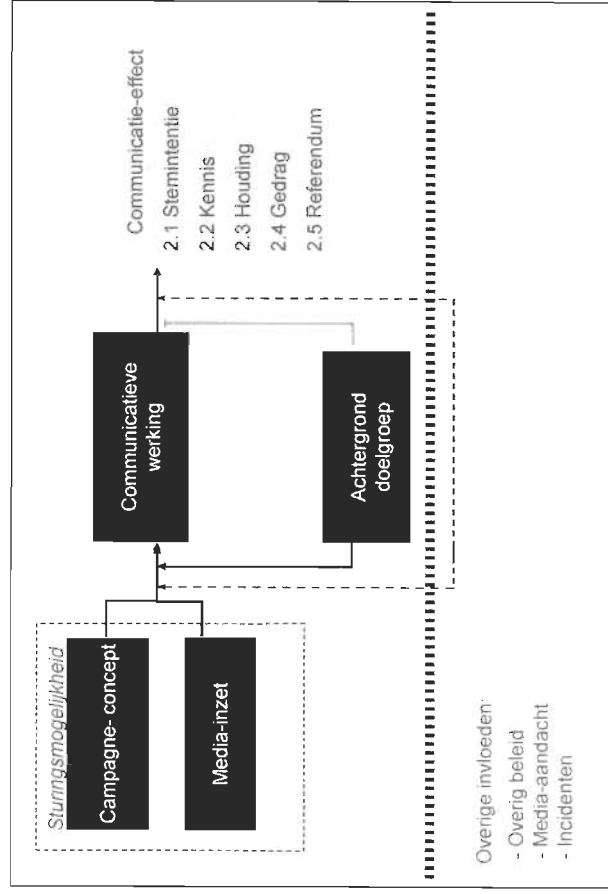
2. Behaalde effecten

Campagnes worden gevoerd om communicatie-effecten bij de doelgroep te realiseren. Men kan hierbij denken aan het vergroten van kennis over een specifiek onderwerp, het positief beïnvloeden van houding of het stimuleren van bepaald gedrag.

In het campagne-effectonderzoek worden communicatie-effecten vastgesteld door de kennis, houding en/of gedrag(sintentie) na afloop van de campagneperiode te vergelijken met die voorafgaand aan de campagneperiode.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de effecten die met de campagne zijn gerealiseerd. De resultaten worden weergegeven en beschreven voor de doelgroep algemeen publiek van 18 jaar en ouder. De secundaire doelgroepen worden in tekst beschreven indien er significante verschillen zijn met het algemeen publiek.

In sommige gevallen kunnen de percentages in tekst en grafiek 1% van elkaar afwijken. Dit heeft te maken met afrondingsverschillen wanneer gerapporteerd wordt op basis van twee categorieën samen ('top 2').

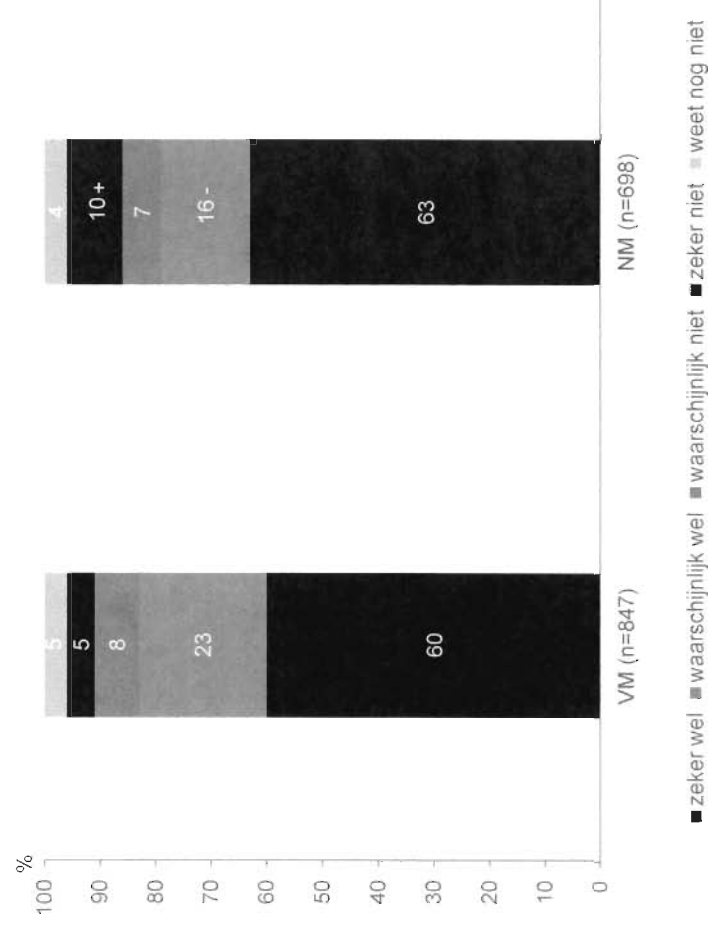

2.1 Stemintentie – Circa zes op de tien zijn zeker van plan om te gaan stemmen

- Circa acht op de tien van het algemeen publiek zijn zeker of waarschijnlijk wel van plan om te gaan stemmen op 21 maart. De intentie ligt fors hoger dan de daadwerkelijke opkomst (circa 55%).
- Jongeren van 18 t/m 25 jaar (67%) en situationele stemmers (52%) zijn minder vaak van plan om te gaan stemmen dan het algemeen publiek (78%).

Motivaties voor (niet) stemmen lopen uiteen (niet in grafiek)

- Er worden uiteenlopende redenen genoemd om niet te gaan stemmen, bijvoorbeeld dat het ze weinig interesseert (21%), dat ze er te weinig over weten (22%) en dat ze er weinig vertrouwen in hebben (19%).
- Jongeren noemen vaker dat stemmen ze weinig interesseert (36%).
- Mensen die wel gaan stemmen, geven hiervoor als reden dat je gebruik moet maken van je stemrecht (56%) en dat je niets te vertellen hebt als je niet stemt (41%).

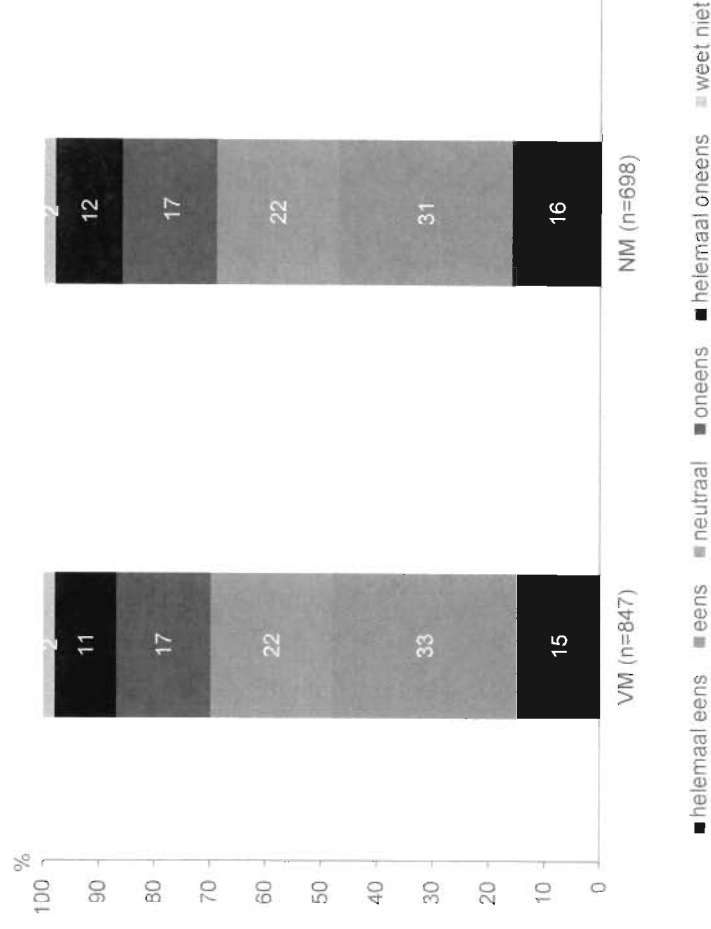

Bent u van plan om te gaan stemmen? (F03INT01)

2.2 Kennis – De helft denkt goed van te voren na of ze gaan stemmen of niet

Kennisdoelstelling: Meer stemgerechtigden weten dat ze gevraagd worden te kiezen voor de Gemeenteraadsverkiezingen. Oftewel, mensen zijn zich ervan bewust dat ze stemrecht hebben en denken goed na of ze er gebruik van willen maken. (stijging)

- Circa de helft (48%) van het algemeen publiek denkt van te voren goed na of ze gaan stemmen; drie tiende (28%) doet dit niet. Dit blijft stabiel tijdens de campagneperiode, maar ligt wel hoger dan in 2017 (42%).
- Situationele stemmers geven minder vaak aan niet goed na te denken of ze gaan stemmen (11%).

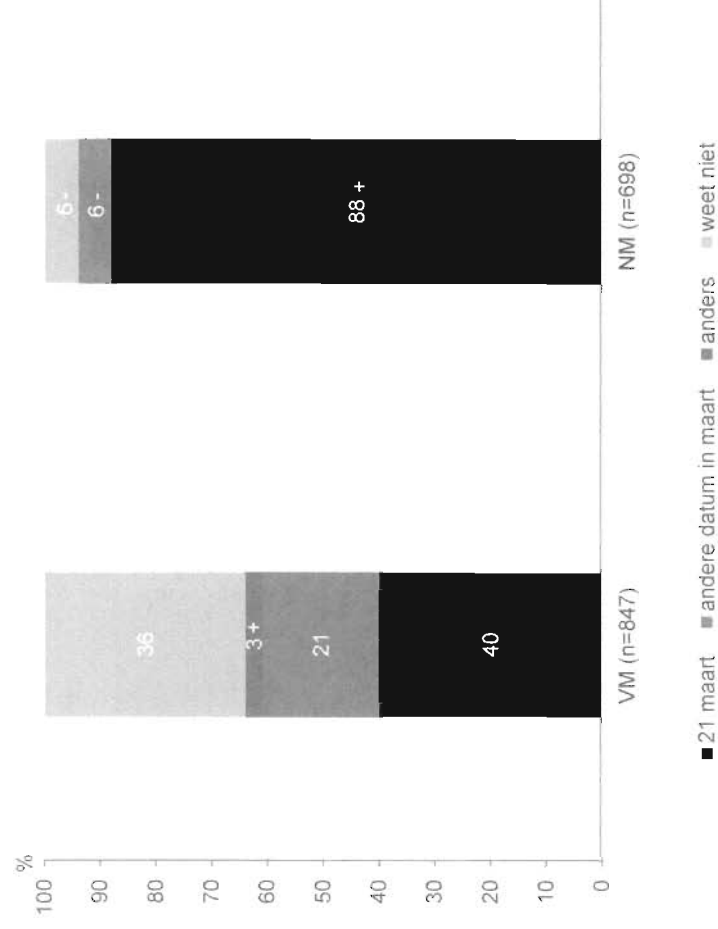
In hoeverre bent u het eens of oneens met onderstaande stellingen? Ik denk van te voren goed na of ik ga stemmen of niet. (I02AT04)

2.2 Kennis – Meer mensen weten dat de Gemeenteraadsverkiezingen eraan komen en dat deze op 21 maart plaatsvinden

Kennisdoelstelling: Meer stemgerechtigden weten dat de verkiezingen eraan komen. (stijging)

- Een grote meerderheid van het algemeen publiek weet dat de aankomende verkiezingen over de Gemeenteraad gaan (87%). Tijdens de campagne neemt deze kennis toe naar 95%. Ook bij de andere doelgroepen stijgt deze kennis naar ruim negen tiende. Bij jongeren ligt de kennis wat lager (91%) dan bij het algemeen publiek (niet in grafiek).
- Hetzelfde geldt voor de kennis over de datum: tijdens de campagneperiode neemt het aandeel dat weet dat de Gemeenteraadsverkiezingen op 21 maart plaatsvinden toe. De secundaire doelgroepen weten de precieze datum minder vaak te noemen dan het algemeen publiek (jongeren: 82%, situationele stemmers: 79%, nieuwe Nederlanders: 74%).

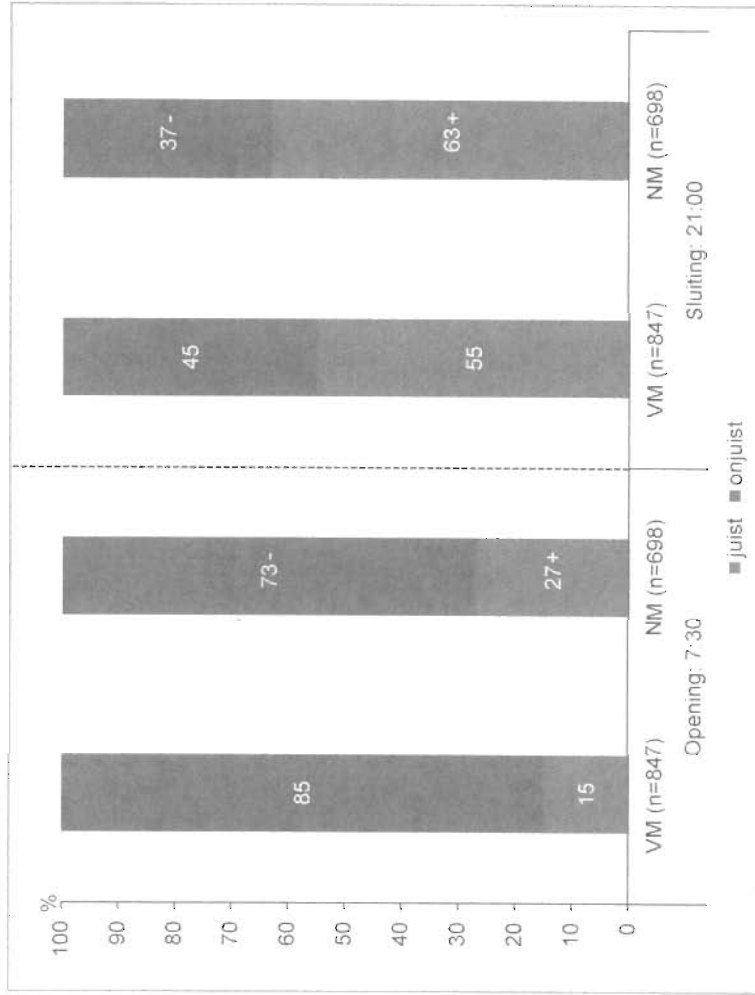

Op welke datum worden de eerstvolgende verkiezingen voor de Gemeenteraad volgens u gehouden? Open vraag: antwoorden zijn gecodeerd. (S30KE01)

2.2 Kennis – Kennis over openings- en sluitingstijd stemlokalen stijgt

Kennisdoelstelling: Stemgerechtigden kennen de praktische zaken omtrent de verkiezingen. (behoud)

- De respondenten is gevraagd of zij spontaan weten wanneer de stemlokalen openen en sluiten. Tijdens de campagneperiode is de kennis over zowel de openings- als sluitingstijd toegenomen.
- De sluitingstijd is beter bekend dan de openingstijd.
- Bij jongeren van 18 t/m 25 jaar neemt de kennis over de openingstijd toe ten opzichte van vóór de campagne (van 10% naar 17%).
- Vergeleken met het algemeen publiek weten jongeren (17%) en nieuwe Nederlanders (15%) minder vaak hoe laat de stemlokalen open gaan. Situationele stemmers weten minder vaak hoe laat de stemlokalen sluiten (56%).

Hoe laat gaan de stemlokalen open, denkt u? Open vraag: antwoorden zijn gecodeerd. (S30KE03)
 Hoe laat sluiten de stemlokalen, denkt u? Open vraag: antwoorden zijn gecodeerd. (S30KE05)

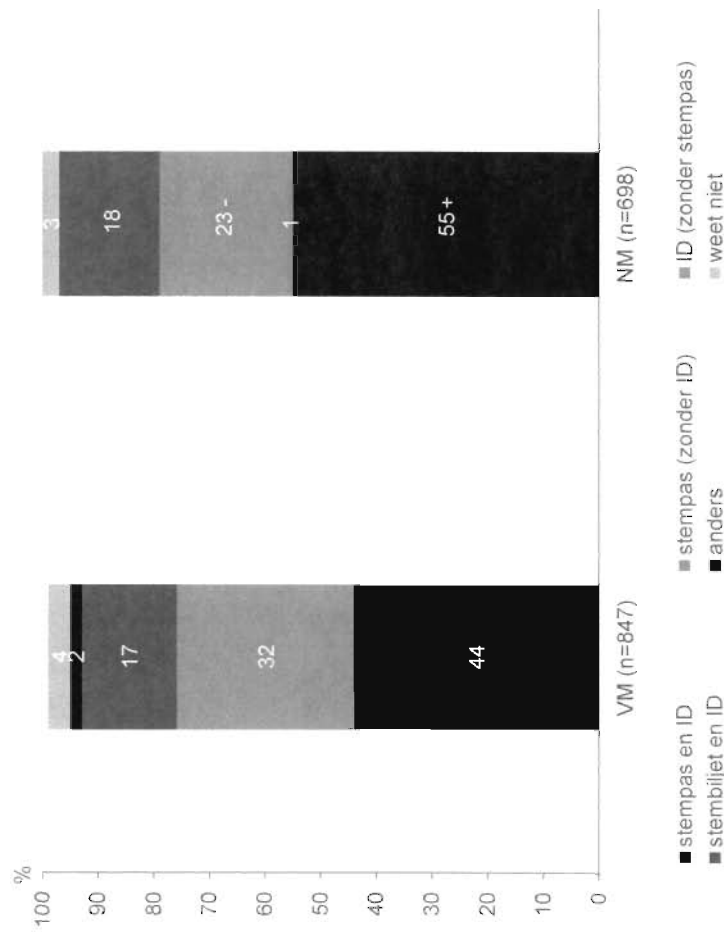
2.2 Kennis – Toename aandeel dat spontaan weet dat je stempas en ID mee moet nemen

Kennisdoelstelling: Stemgerechtigden kennen de praktische zaken omtrent de verkiezingen. (behoud)

- Ruim de helft van het algemeen publiek weet spontaan dat zij hun stempas en ID mee moeten nemen om te mogen stemmen. Wanneer we aannemen dat men met 'stembiljet' eigenlijk 'stempas' bedoelde, ligt het kennisniveau op 73%. Dit is een stijging ten opzichte van vóór de campagne (62%).
- Deze kennis neemt ook toe bij jongeren (van 63% naar 72%) en situationele stemmers (van 50% naar 68%).
- Nieuwe Nederlanders weten minder vaak de juiste documenten te noemen (58%).

Kennis over geldigheid ID-bewijs stijgt (niet in grafiek)

- Tijdens de campagne stijgt de kennis onder het algemeen publiek dat je ID maximaal 5 jaar verlopen mag zijn van 43% naar 50%. Situationele stemmers weten dit minder vaak (39%).

Welke documenten bent u volgens u verplicht om bij u te hebben om te mogen stemmen in een stembokaal?
Open vraag: antwoorden zijn gecodeerd. (N60KE01)

2.2 Kennis – Kennis over hoe je moet machtigen neemt op een aantal aspecten toe

Kennisdoelstelling: Stemgerechtigden kennen de praktische zaken omtrent de verkiezingen. (behoud)

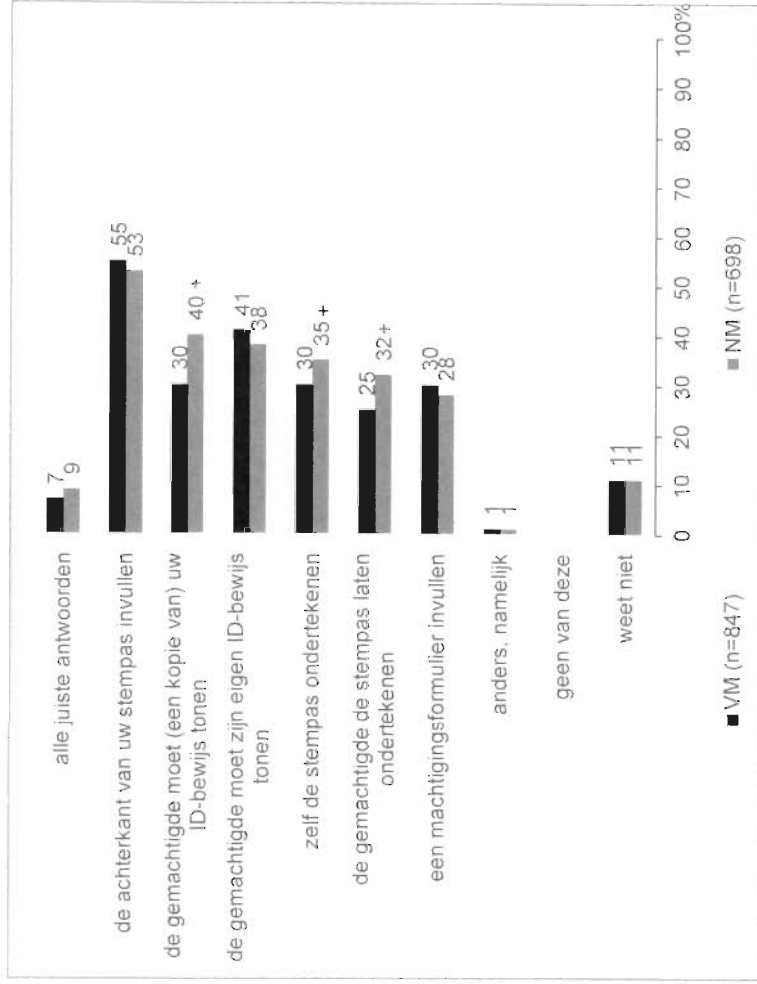
- Vrijwel iedereen weet dat het mogelijk is om iemand anders voor je te laten stemmen (97%). Dit blijft stabiel tijdens de campagne (niet in grafiek).

Machtigen binnen de gemeente

- Ruim de helft van het algemeen publiek weet dat je de achterkant van je stempas moet invullen om iemand binnen de gemeente te machtigen. Men is iets minder bekend met de andere stappen, al zien we wel stijgingen bij het tonen van (een kopie van) uw ID-bewijs en de stempas zelf en door de ander te laten ondertekenen. Circa een tiende weet alle juiste handelingen te noemen.

Machtigen buiten de gemeente (niet in grafiek)

- Ruim een kwart van het algemeen publiek weet dat je een machtigingsformulier moet invullen om iemand buiten gemeente te machtigen (27%). Dit is minder dan voorafgaand aan de campagne (32%). Vier op de tien geven aan niet te weten hoe ze dit kunnen doen (40%).

Weet u hoe u iemand binnen uw gemeente kunt machtigen om voor u te stemmen? (A_S30_06)

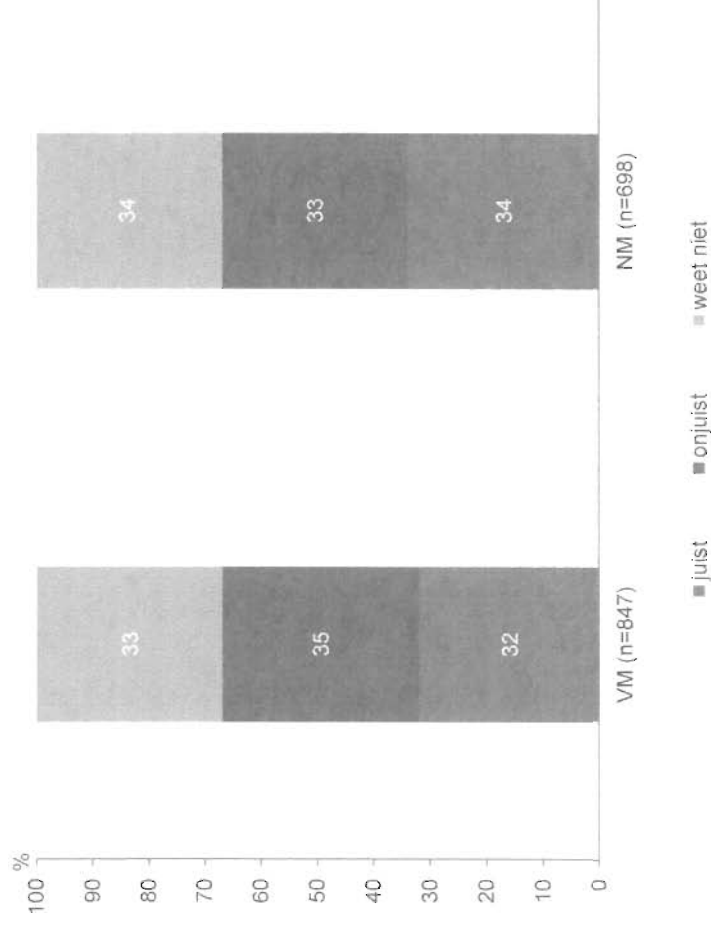
2.2 Kennis – Kennis over machtigen indien je geen geldig ID-bewijs hebt blijft stabiel

Kennisdoelstelling: Stemgerechtigden kennen de praktische zaken omtrent de verkiezingen. (behoud)

- Circa een derde van het algemeen publiek weet dat je een schriftelijke volmacht kunt aanvragen bij de gemeente zodat iemand anders voor je kan stemmen indien je geen geldig identiteitsbewijs hebt. Gelijke aandelen denken dat dit niet mogelijk is of weten het niet. De kennis blijft stabiel tijdens de campagne.
- Vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 is deze kennis gedaald (41%).
- Nieuwe Nederlanders weten dit vaker (42%) dan het algemeen publiek.

Minder dan een tiende machtigt anderen (niet in grafiek)

- Een klein aandeel is van plan om iemand te machtigen (7%). In de meeste gevallen is dit iemand binnen de gemeente.
- Nieuwe Nederlanders laten vaker iemand anders voor ze stemmen (16%).

Indien u geen geldig identiteitsbewijs heeft, kunt u een schriftelijke volmacht aanvragen bij de gemeente, zodat iemand anders uw stem kan uitbrengen. Is deze stelling juist of onjuist? (M06KE02)

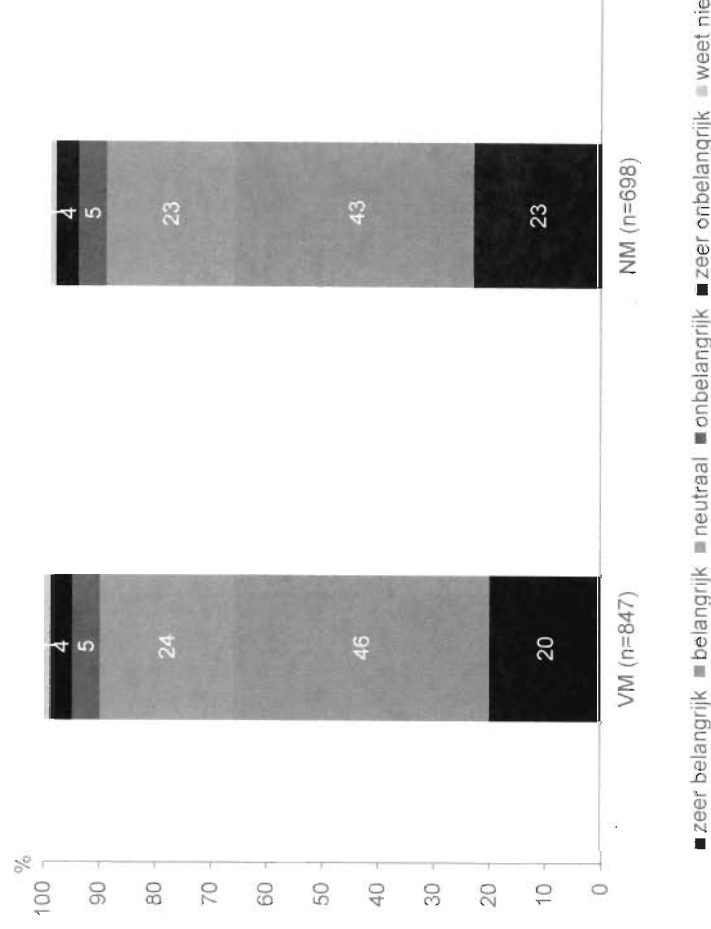
2.3 Houding – Twee derde vindt het belangrijk om te gaan stemmen

Houdingsdoelstelling: De doelgroep staat positief tegenover stemrecht. (stijging)

- Een stabiel aandeel van twee derde vindt het belangrijk om te gaan stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen. Eén op de tien vindt dit onbelangrijk.
- Men vindt stemmen minder belangrijk dan bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 (85%), maar even belangrijk als bij de Gemeenteraadsverkiezingen in 2014 (66%).
- Alle secundaire doelgroepen vinden het minder belangrijk dan het algemeen publiek om te gaan stemmen (jongeren: 53%, situationele stemmers: 27%, nieuwe Nederlanders: 57%). Dit was ook in 2014 het geval (jongeren 18 t/m 25: 49%)

Meerderheid vindt het belangrijk dat Nederlanders mogen stemmen (niet in grafiek)

- Acht op de tien vinden het belangrijk dat *Nederlanders* mogen stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen (80%). Onder situationele stemmers ligt het belang lager (61%).

Hoe belangrijk vindt u het om te gaan stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen? (S30AT01)

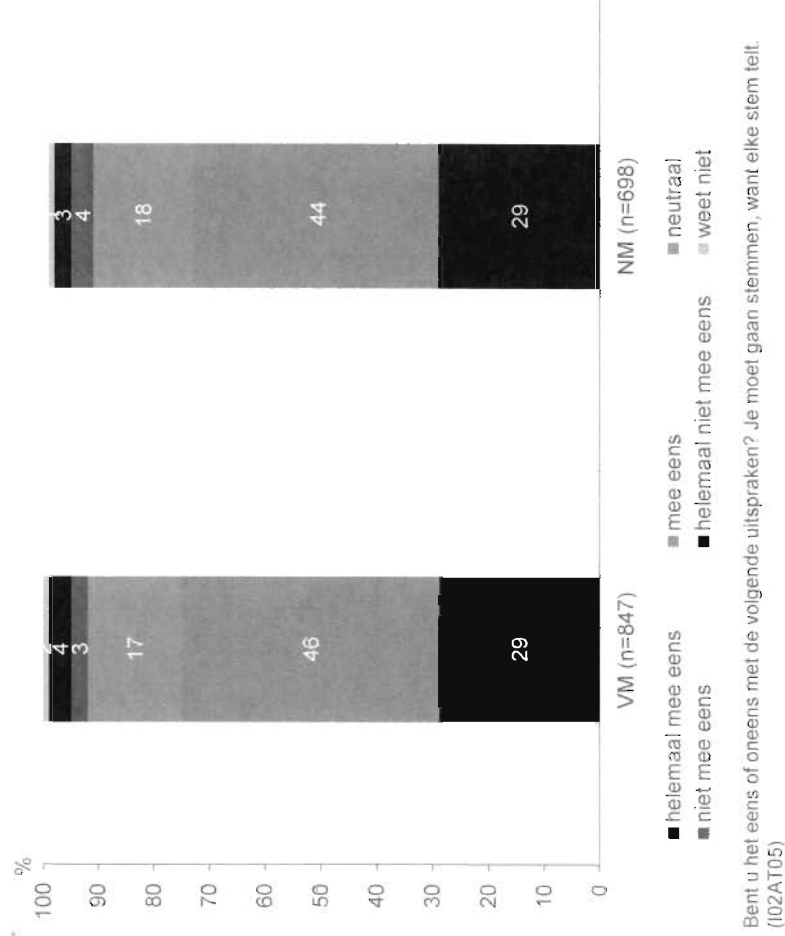
2.3 Houding – Meerderheid staat positief tegenover het stemrecht

Houdingsdoelstelling: De doelgroep staat positief tegenover stemrecht. (stijging)

- Driekwart van het algemeen publiek vindt dat je moet gaan stemmen omdat elke stem telt (73%). Dit ligt iets lager dan tijdens de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 (78%).
- Jongeren (59%) en situationele stemmers (48%) zijn het minder vaak eens met deze stelling.

Stemmen voor de Gemeenteraad is volgens driekwart normaal (niet in grafiek)

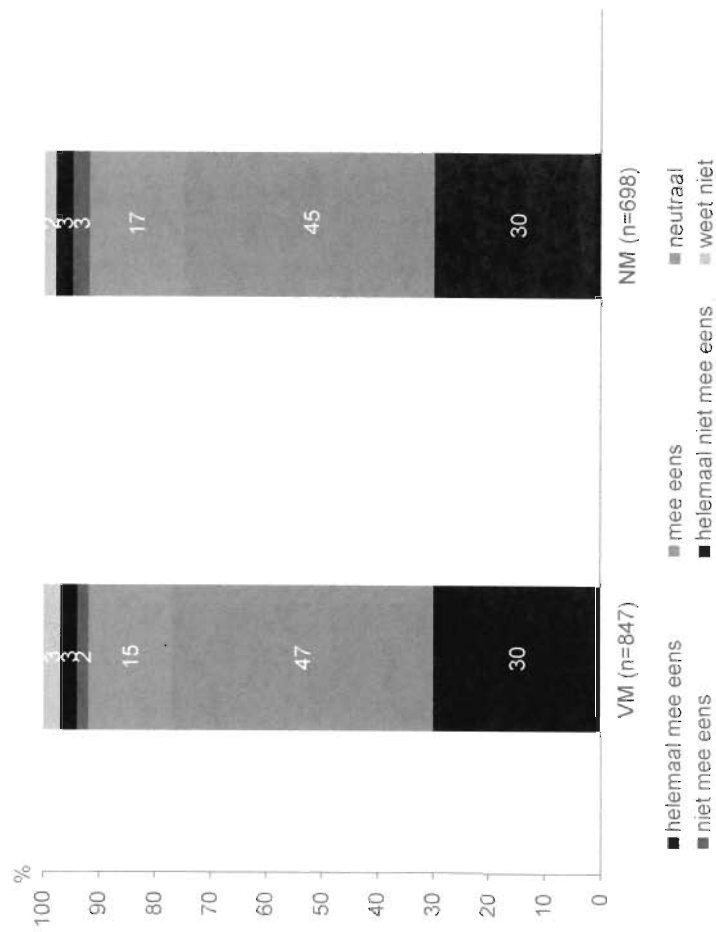
- Hoewel zes op de tien zeker van plan zijn om te gaan stemmen, vindt driekwart (74%) het normaal om te gaan stemmen voor de Gemeenteraad. De secundaire doelgroepen vinden dit minder vaak normaal (jongeren: 59%, situationele stemmers: 47%, nieuwe Nederlanders: 65%).
- Circa twee op de vijf voelen zich schuldig als ze niet gaan stemmen (38%). Voor jongeren (23%) en situationele stemmers (15%) is dit minder vaak het geval.

2.3 Houding – Driekwart vindt dat je een bijdrage levert aan de democratie door te stemmen

Houdingsdoelstelling: Meer stemgerechtigden vinden dat je middels een stem je actieve bijdrage aan de democratie levert. (stijging)

- Een stabiel aandeel van driekwart (75%) is van mening dat zij door te stemmen een bijdrage leveren aan de democratie. Het algemeen publiek vindt dit vaker dan jongeren (62%), situationele stemmers (57%) en nieuwe Nederlanders (64%).

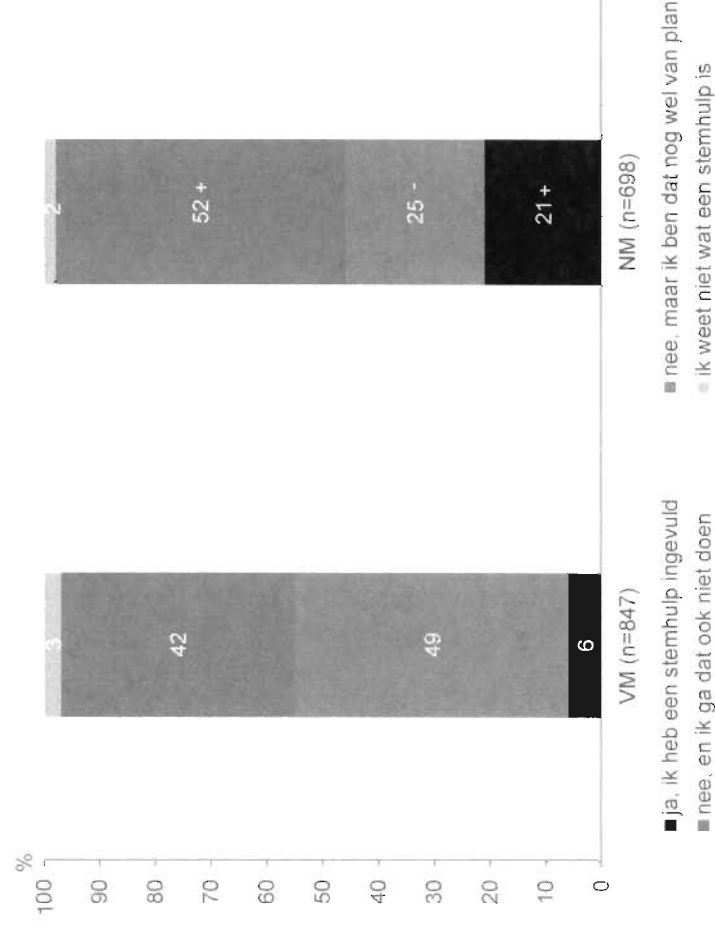
Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken? Door te stemmen lever ik een bijdrage aan de democratie. (102AT03)

2.4 Gedrag – Voornemens om de stemhulp in te vullen worden niet altijd waargemaakt

Gedragsdoelstelling: Meer stemgerechtigden vertonen activiteit rondom en na de verkiezingen. (stijging)

- Gedurende de campagneperiode (en naarmate de verkiezingen dichterbij komen) neemt het aandeel van het algemeen publiek dat een stemhulp heeft gebruikt toe. Wat opvalt is dat niet iedereen die van te voren van plan was om de stemhulp in te vullen dit ook heeft gedaan.
- Kort voor de verkiezingen hebben de situationele stemmers de stemhulp minder vaak ingevuld (11%). Het algemeen publiek is vaker niet van plan om de stemhulp in te vullen dan jongeren (40%).

Heeft u een online tool voor stemadvies (ook wel stemhulp genoemd) gebruikt? (S30GDD01)

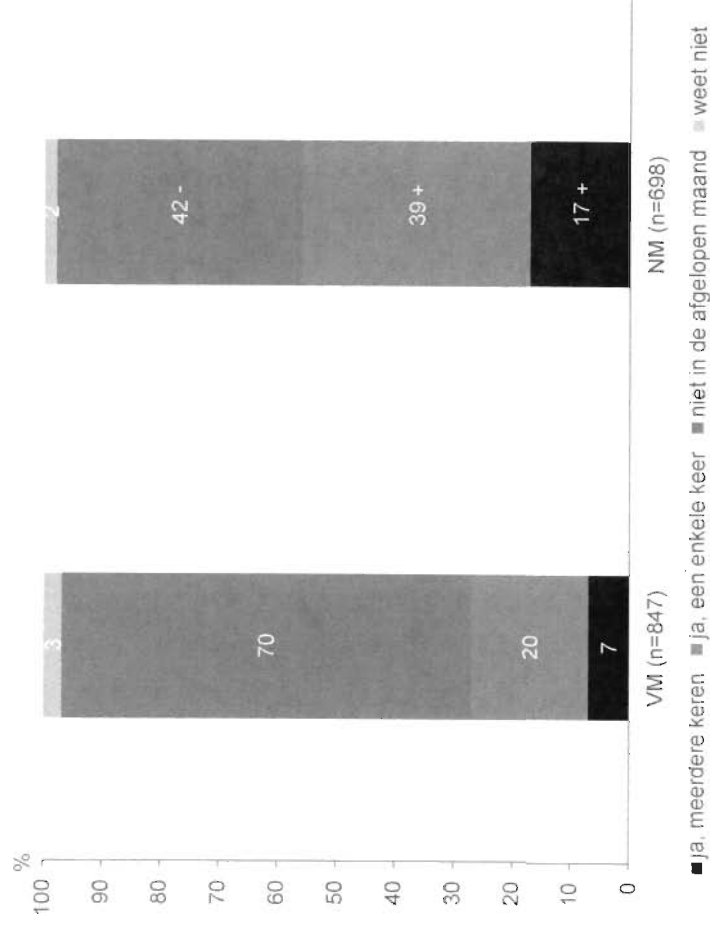
2.4 Gedrag – Gemeenteraadsverkiezingen minder vaak onderwerp van gesprek dan vorige jaren

Gedragsdoelstelling: Meer stemgerechtigden vertonen activiteit rondom en na de verkiezingen. (stijging)

- Na afloop van de campagne heeft het aandeel dat gesproken heeft over de Gemeenteraadsverkiezingen zich verdubbeld van 27% naar 56%.
- Vergeleken met de Tweede Kamerverkiezingen in 2017 (82%) en de Gemeenteraadsverkiezingen in 2014 (71%) heeft men er in 2018 minder over gesproken.
- Situationele stemmers (35%) hebben er minder vaak over gesproken dan het algemeen publiek.

Drie op de tien spreken af om te gaan stemmen (niet in grafiek)

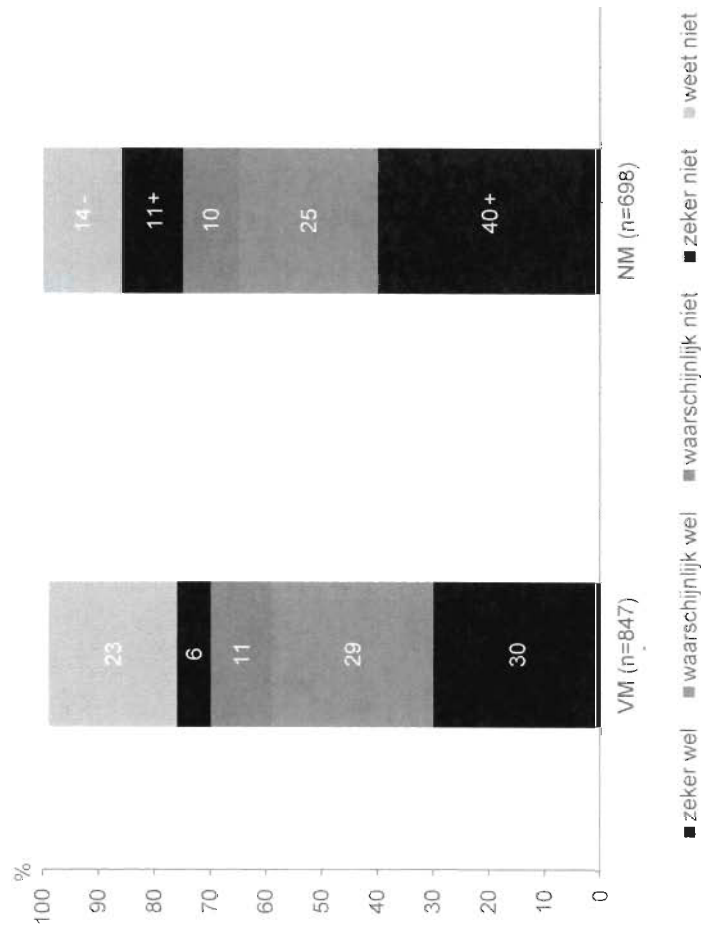
- In de aanloop van de verkiezingen spreken meer mensen af om te gaan stemmen (stijging van 21% naar 31%). Situationele stemmers hebben minder vaak een afspraak gemaakt (17%).

Heeft u de afgelopen maand wel eens met anderen gesproken over de verkiezingen voor de Gemeenteraad? (ND6WWM01)

2.5 Referendum – Kennis dat je kunt stemmen over het referendum over de Wiv 2017 neemt toe

- Tijdens de campagne stijgt het aandeel dat weet dat er op 21 maart ook gestemd kan worden over het referendum over de Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 37% naar 79%. De referendumcampagne draagt bij aan deze toename.
- Ruim vier op de tien van het algemeen publiek vinden het belangrijk om over het referendum te stemmen (43%).
- Tijdens de campagne neemt de intentie om te gaan stemmen over het referendum toe naar twee derde (65%). De radiospot over het referendum draagt hieraan bij.
- De secundaire doelgroepen zijn er na de campagne minder vaak van op de hoogte dat er ook gestemd kan worden over het referendum en hebben ook minder vaak de intentie om hierover te stemmen. Daarnaast vinden situationele stemmers het minder belangrijk om hierover te stemmen.
- Van het algemeen publiek heeft 23% de radiospot over het referendum herkend. De post op social media wordt minder vaak herkend (7%). De uitingen worden gewaardeerd met respectievelijk een 6,7 en een 6,2. De campagne slaagt er volgens 77% in om over te brengen dat men op 21 maart over het referendum kan stemmen.

Bent u van plan te gaan stemmen over het referendum over de Wiv 2017? (A_S30_03)

3 Communicatieve werking

3. Communicatieve werking

Om met een campagne daadwerkelijk communicatie-effecten te kunnen behalen, is een goede communicatieve werking van de campagne essentieel.

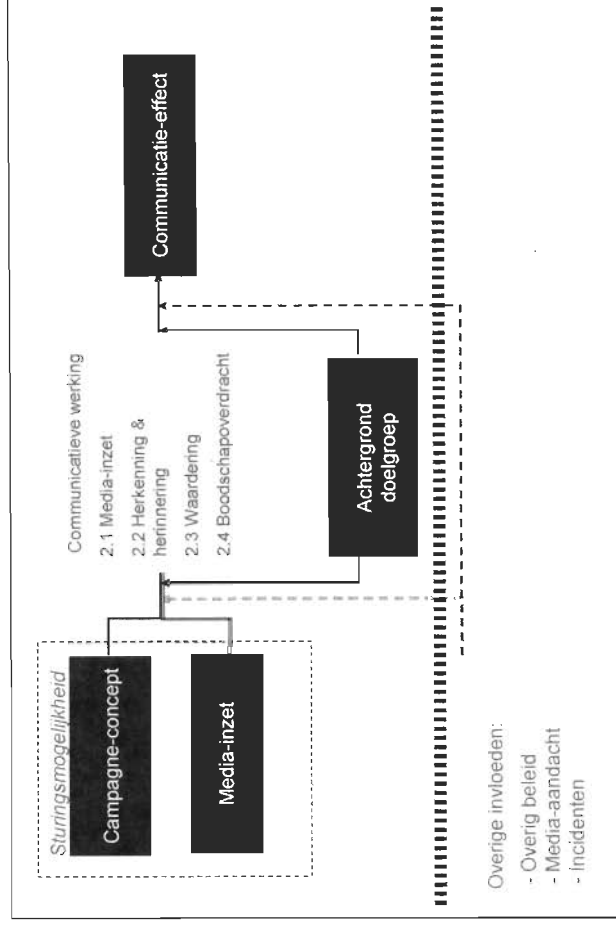
In het campagne-effectonderzoek wordt de communicatieve werking van de campagne gemeten tijdens en na de looptijd van de campagne.

In dit hoofdstuk wordt achtereenvolgens beschreven in hoeverre de doelgroep de campagne herkent en zich de campagne herinnert. Tevens wordt gekeken in hoeverre de campagne de 'juiste' reacties heeft opgeroepen door te beschrijven hoe de campagne scoort op een aantal waarderingsitems. Tot slot wordt weergegeven in hoeverre men de boodschap van de campagne heeft begrepen.

Er wordt gerapporteerd over de doelgroep algemeen publiek van 18 jaar en ouder. De verschillen tussen het algemeen publiek en de secundaire doelgroepen worden in tekst beschreven.

Om de communicatieve werking van de campagne af te kunnen zetten tegen andere campagnes zijn benchmarks gebruikt.

In sommige gevallen kunnen de percentages in tekst en grafiek 1% van elkaar afwijken. Dit heeft te maken met afrondingsverschillen wanneer gerapporteerd wordt op basis van twee categorieën samen ('top 2').

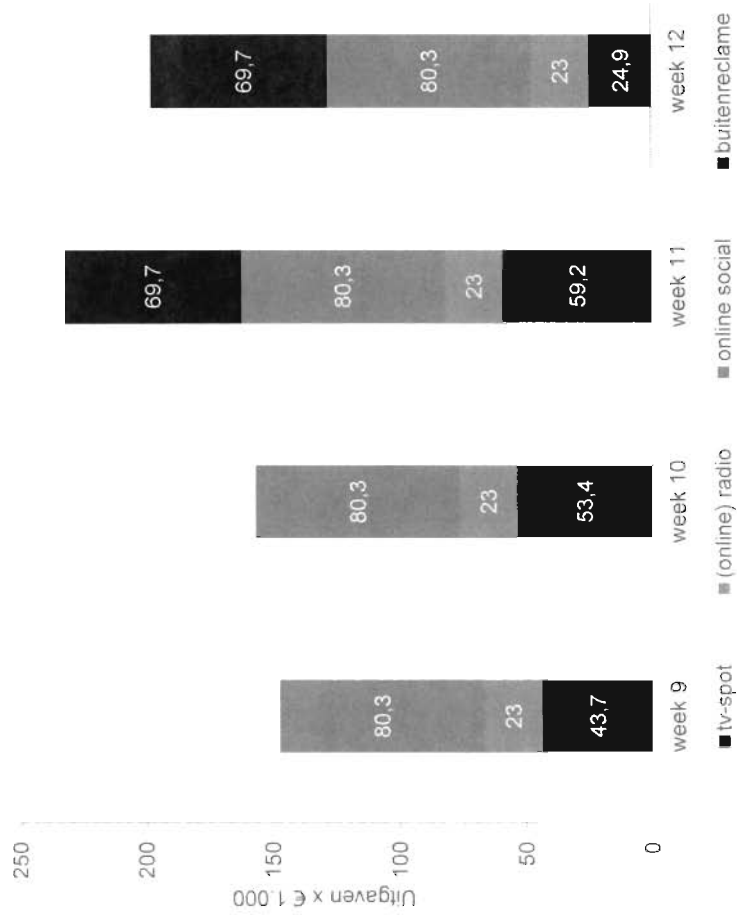

3.1 Media-inzet

In de grafiek hiernaast staat weergegeven hoe het mediabudget verdeeld is over de vier weken waarin de campagne liep.

De media-inzet van tv, radio en online was continu. In de laatste twee weken is er ook buitenreclame ingezet.

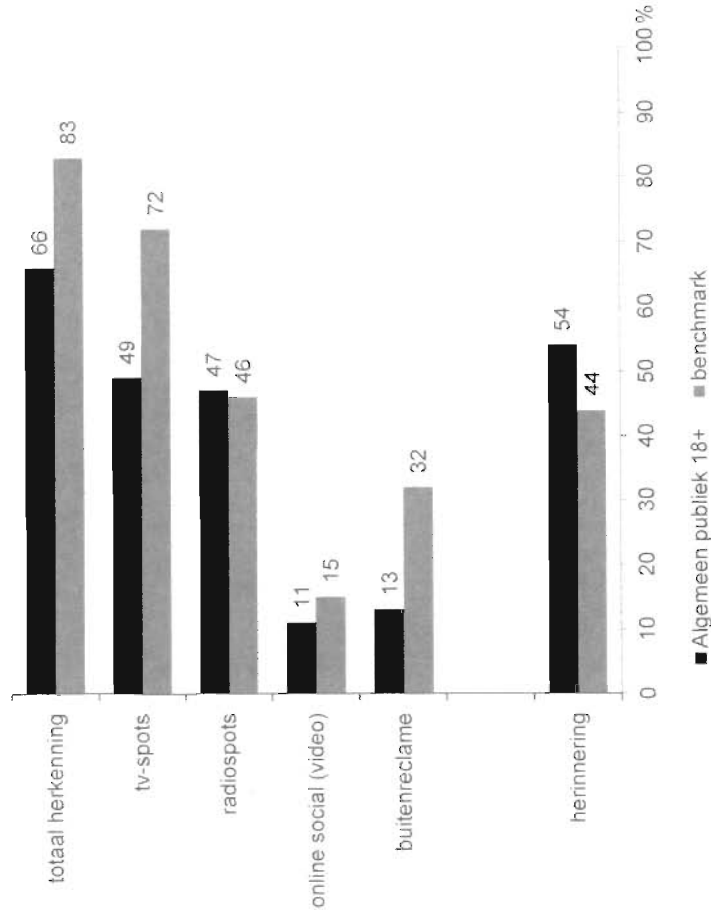
Het totale budget voor de media-inzet bedraagt bijna € 718.000,-. De benchmarks zijn gebaseerd op campagnes met een gemiddeld budget van € 436.451,-.

3.2 Herkenning en herinnering – Herkenning campagne ligt onder de benchmark

- Twee derde van het algemeen publiek herkent de campagne. De herkenning ligt hiermee onder de benchmark. Ook bij de voorgaande twee verkiezingscampagnes was dit het geval, al lag de herkenning bij de Gemeenteraadsverkiezingscampagne in 2014 met 75% hoger dan nu.
- De tv-spots en de buitenreclame worden veel minder goed herkend dan gemiddeld. De herkenning van de radiospots is daarentegen conform de benchmark.
- Net als bij de verkiezingscampagne van 2017 (52%) kan men zich de campagne beter dan gemiddeld herinneren.
- Ten opzichte van het algemeen publiek hebben jongeren van 18 t/m 25 jaar de buitenreclame vaker herkend (22%). Nieuwe Nederlanders hebben de video's op social media vaker gezien dan het algemeen publiek (23%).
- Uit een aanvullende analyse blijkt dat alle uitingen aan de hoge mate van herinnering hebben bijgedragen, maar dat de herinnering het sterkst is onder mensen die de buitenreclame hebben herkend (niet in grafiek).

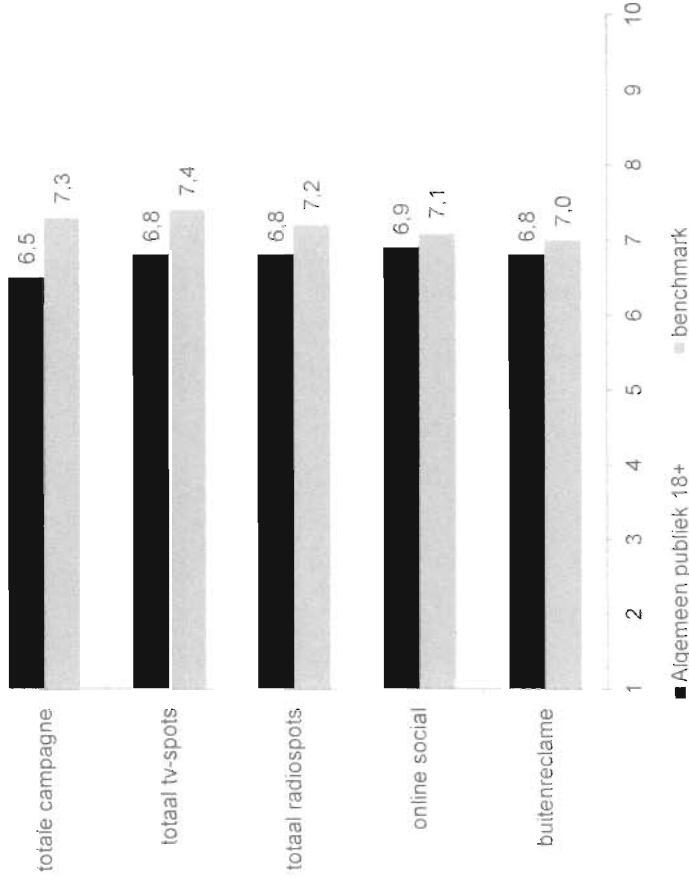
% bereikt per medium HERKT1b t/m 3b, HERKR1b t/m 5b, HERKSM1b, HERKB1b
Heeft u de afgelopen weken een campagne van Rijksoverheid gezien of gehoord over ...? HERIN

3.3 Waardering – Campagne wordt met een 6,5 gewaardeerd

- De campagne scoort met een 6,5 als rapportcijfer beneden de benchmark. Wat opvalt is dat de rapportcijfers per mediumtype hoger zijn dan het rapportcijfer voor de totale campagne, al zijn ook deze beneden gemiddeld.

Toelichting bij rapportcijfer (niet in grafiek)

- Mensen die een 6 of lager geven voor de campagne, lichten toe dat ze de campagne overbodig, weinig informatief en saai vinden. Daarnaast geven veel mensen aan geen interesse te hebben in politiek en daardoor de campagne niet aansprekend te vinden.
- Mensen die een 7 of hoger geven, vinden de campagne duidelijk, informatief en zonder "poespas".

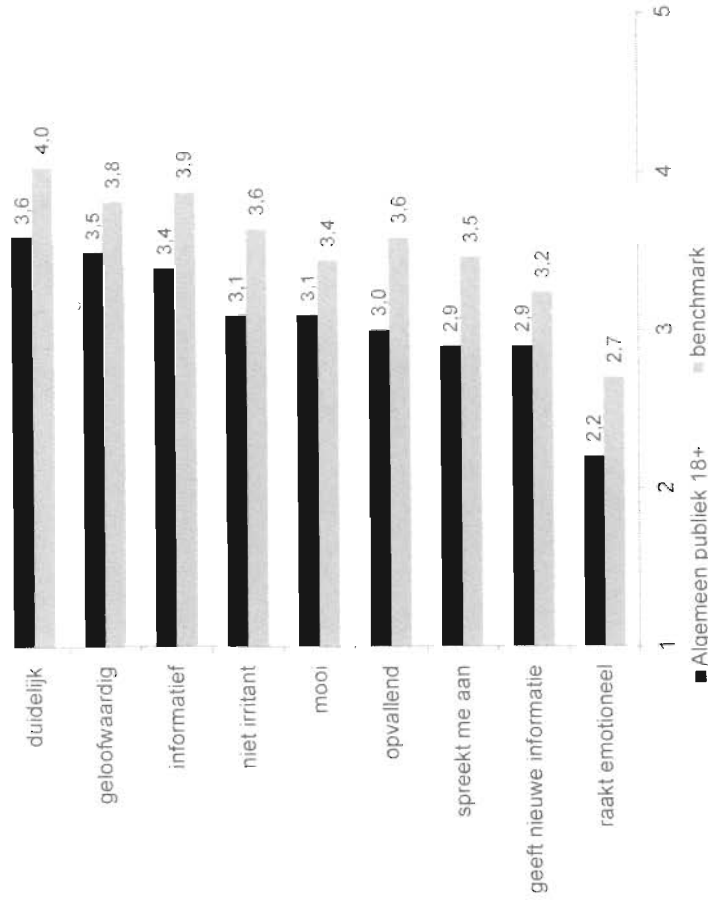

Rapportcijfer per mediumtype, gemiddelde op een schaal van 1-10 (RAP_CIJF, RAP_TV, RAP_R, RAP_AT, RAP_WB).

3.3 Waardering – Alle aspecten worden relatief laag gewaardeerd

- De campagne scoort op alle aspecten ruim lager dan de benchmark. In relatieve zin scoort de campagne het laagst op opvallend en aansprekend.
- Situationele stemmers vinden de campagne minder duidelijk (3,4), informatief (3,3), aansprekend (2,7) dan het algemeen publiek. Bovendien vinden zij de campagne irritanter (2,9) en raakt het ze minder emotioneel (1,9).

Wat vindt u van de campagne? (WD_DUID, WD_INFOR, WD_GELOOF, WD_IRRI, WD_NIEUW, WD_MOOI, WD_OPVAL, WD_AANSP, WD_EMO)

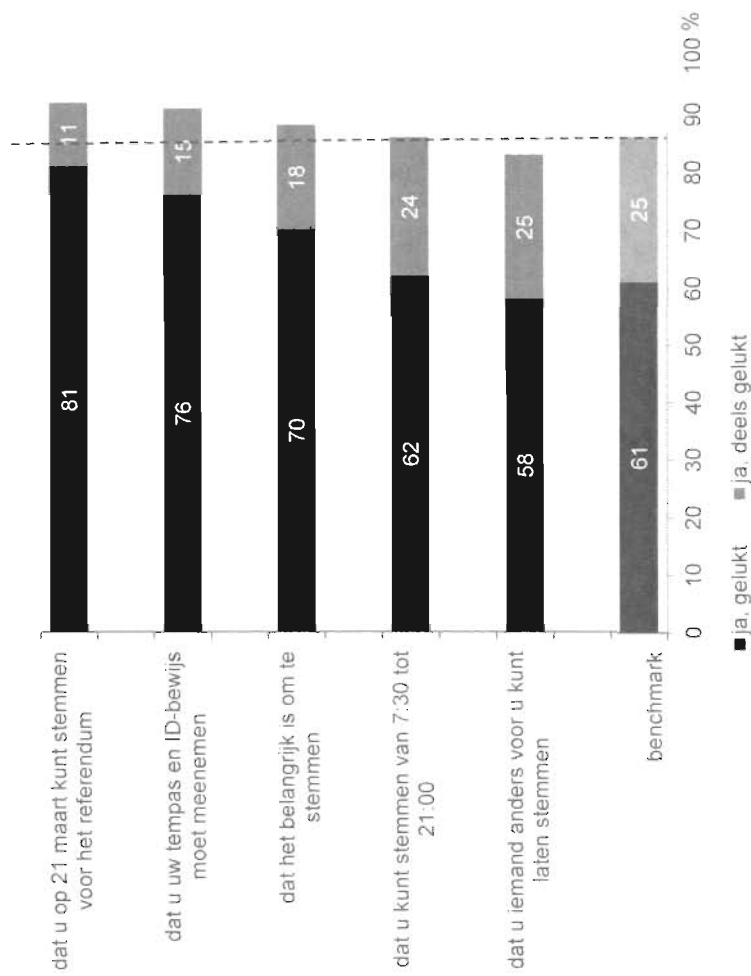
3.4 Boodschapoverdracht – Boodschappen worden conform of hoger dan de benchmark overgebracht

Spontane boodschapoverdracht (niet in grafiek)

- Spontaan noemen de meeste mensen als belangrijkste boodschap "ga stemmen (op 21 maart)" (46%). Daarnaast wordt vaak genoemd "dat het belangrijk is om te stemmen / dat elke stem telt" (30%). Circa een vijfde (18%) weet geen boodschap te noemen.

Geholpen boodschapoverdracht

- De campagne brengt de belangrijkste boodschappen conform of hoger dan de benchmark over. De boodschap "dat u iemand anders voor u kunt laten stemmen" wordt minder goed overgebracht dan in 2017 (91%), maar beter dan in 2014 (73%).
- Met uitzondering van de boodschap "dat u uw stempas en ID-bewijs moet meenemen" zijn alle boodschappen minder goed overgebracht bij de situationele stemmers.

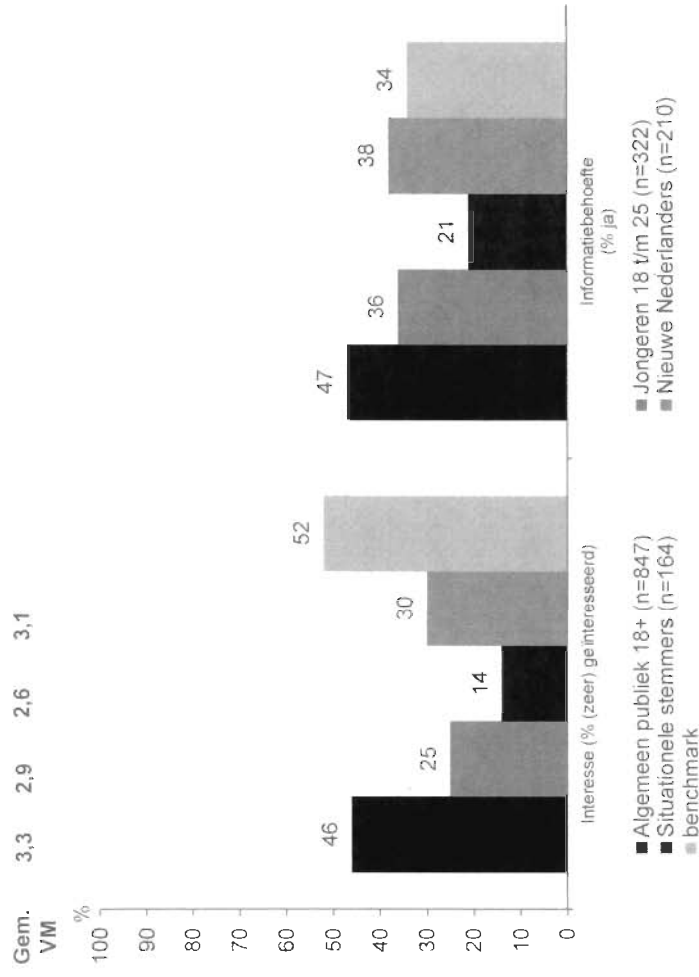

Met de campagne wil men aan u duidelijk maken dat... is dat gelukt? (BDGEH_P1 t/m P5) n = 447

4 Achtergronden doelgroep

4.1 Achtergronden doelgroep – Weinig interesse voor Gemeenteraadsverkiezingen; wel behoefte aan informatie

- Bijna de helft van het algemeen publiek is geïnteresseerd in de Gemeenteraadsverkiezingen. Voor alle doelgroepen geldt dat de interesse beneden de benchmark ligt.
- Bij het algemeen publiek is de behoefte aan informatie bovengemiddeld. Daarentegen ligt de informatiebehoefte bij situationele stemmers een stuk lager dan de benchmark.
- Men heeft vooral behoefte aan informatie over de partijprogramma's in de eigen gemeente. Jongeren hebben daarnaast ook behoefte aan algemene informatie over de verkiezingen en de Gemeenteraad (niet in grafiek).
- Voorafgaand aan de campagne heeft circa een vijfde van het algemeen publiek informatie opgezocht (18%). Tijdens de campagne stijgt dit aandeel naar 45%. Jongeren (37%) en situationele stemmers (18%) hebben minder vaak naar informatie gezocht (niet in grafiek).
- De meest gebruikte informatiekanalen zijn de krant, een online tool voor stemadvies en websites van politieke partijen. Ten opzichte van het algemeen publiek hebben jongeren vaker informatie gezocht bij hun sociale omgeving. Nieuwe Nederlanders zochten vaker informatie op de website van de Rijksoverheid en op de Facebookpagina "Eike stem telt".

Hoe geïnteresseerd bent u in de verkiezing voor de Gemeenteraad? (INVOLV)

5
Bijlagen

5.1 Onderzoeksverantwoording (1/3)

Onderzoeksofzet

Het campagne-effectonderzoek kent een duale opzet en bestaat uit een **trackingdeel** en een **paneldeel**. In het trackingdeel wordt de voormeting vergeleken met een nameting bij een onafhankelijke ('verse') steekproef. Bij het paneldeel wordt de nameting uitgevoerd onder dezelfde respondenten als bij de voormeting. We noemen de nameting dan 'panelmeting'. De panelmeting is enkel uitgevoerd onder de doelgroep algemeen publiek van 18 jaar en ouder.

De reden om voor deze duale opzet te kiezen, is dat in geval van twee onafhankelijke steekproeven er geen sprake kan zijn van enig 'paneleffect' (d.w.z. dat het invullen van de voormeting het invullen van de nameting beïnvloedt). Bij een panelopzet worden daarentegen verschillen eerder zichtbaar (significant) en kunnen we controleren of waargenomen verschuivingen toe te rekenen zijn aan de campagne, of het gevolg zijn van externe factoren. Doordat we de antwoorden van precies dezelfde respondenten vergelijken, kunnen we achterhalen of veranderingen ook optreden bij respondenten die niet zijn bereikt door de campagne. In dat laatste geval kan het bijvoorbeeld om een maatschappelijke trend gaan.

In de rapportage zijn met name de resultaten op basis van het trackingdesign gebruikt. De resultaten van de panelmeting staan in

een verdiepend hoofdstuk, waarin de toegevoegde waarde van de campagne wordt geanalyseerd.

Het trackingdeel en paneldeel zijn hieronder schematisch weergegeven.

Week	7	8	9	10	11	12	13	14
Campagne								
Trackingdesign	VM				NM	NM		
Paneldesign	VM				PM	PM		

Methode

De respondenten ondervraagd door middel van CAWI - Computer Assisted Web Interviewing. Er is sprake van een onderzoeksofzet met een voormeting en nameting bestaande uit twee onafhankelijke steekproeven om effecten op communicatiedoelstellingen vast te stellen. Parallel aan de nameting is er een panelmeting uitgevoerd, dit om effecten direct of indirect aan een campagne toe te kunnen schrijven. De respondenten zijn geselecteerd uit NIPObase, het online access panel van Kantar Nederland met zo'n 150.000 leden.

5.1 Onderzoeksverantwoording (2/3)

Veldwerk

De voormeting liep gedurende de week (7) voorafgaand aan de campagne in 2018. De nameting liep gedurende anderhalve week in de laatste weken van de media-inzet (week 11 en 12). Er zijn reminders uitgezeten. De vragenlijst duurde gemiddeld 8 minuten in de voormeting en 12 minuten in de nameting.

Steekproef

Het onderzoek is gehouden onder de volgende doelgroepen.

- *Algemeen publiek van 18 jaar en ouder*
Representatief naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, regio, huishoudgrootte en internetgebruik.
- *Jongeren van 18 t/m 25 jaar*
Representatief naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, regio en huishoudgrootte.
- *Situationele stemmers* (selectie uit algemeen publiek: stemt niet altijd / af en toe)
- *Nederlanders met een niet-westerse migratieachtergrond* (ook wel "nieuwe Nederlanders") die minstens 5 jaar in Nederland wonen.
Representatief naar geslacht, leeftijd, opleidingsniveau, regio en afkomst.

Significantie

Significantietoetsen zijn uitgevoerd tussen voor- en nameting en tussen de doelgroepen in de nameting, tenzij anders aangegeven. Een verschil met een overschrijdingskans $p < 0,05$ (95% betrouwbaarheidsniveau) wordt als significant beschouwd. Verschillen met een overschrijdingskans $p < 0,10$ zijn als indicatief gerapporteerd.

Benchmarks

Benchmarks zijn gemiddelde waarden die berekend zijn over meerdere campagnes heen. De benchmarks maken het mogelijk om de resultaten van een specifieke campagne af te zetten tegen andere campagnes. Vergelijkingen met de benchmark zijn altijd indicatief. Voor deze campagne is gebruik gemaakt van de benchmark voor campagnes met zendtijd van de Rijksoverheid. De benchmark is gebaseerd op de primaire doelgroep van een campagne.

5.1 Onderzoeksverantwoording (3/3)

Respons en weging

In het overzicht hieronder ziet u de belangrijkste kenmerken met betrekking tot de steekproef, respons en weging. De data van beide steekproeven zijn herwogen op de kenmerken waarop de (bruto) steekproeven getrokken zijn.

	Algemeen publiek 18+		Jongeren 18 t/m 25*		Nieuwe Nederlanders	
	VM	NM	VM	NM	VM	NM
Bruto steekproef	1.230	1.000	400	240	400	400
Netto steekproef	847	698	256	125	210	211
Netto respons	69%	70%	64%	52%	53%	53%
Weeg-efficiëntie	0,950	0,946	0,920	0,957	0,801	0,766

* Exclusief de jongeren van 18 t/m 25 jaar uit de steekproef algemeen publiek

Bijlage 8

**Kiesraad, Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen en
raadgevend referendum 21 maart 2018**

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

KIESRAAD

Datum
17 mei 2018

Ons kenmerk
2018-0000269111

Inlichtingen
mr. M. Bakker
T 070-4266266

Uw kenmerk

Onderwerp
Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen en raadgevend
referendum 21 maart 2018

Blad
1 van 20

Bezoekadres
Zurichtoren, 14 etage
Muzenstraat 85
2511 WB Den Haag

Postadres
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Internetadres
www.kiesraad.nl

E-mailadres
kiesraad@kiesraad.nl

1. Inleiding

Op 21 maart 2018 vonden in 335 gemeenten raadsverkiezingen plaats in combinatie met een raadgevend referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 2017 (verder te noemen Wiv). In de 45 overige gemeenten was enkel sprake van het raadgevend referendum, samenhangend met een (per 1 januari 2019) op handen zijnde of (per 1 januari 2018) reeds gerealiseerde gemeentelijke herindeling.

Zoals te doen gebruikelijk, heeft de Kiesraad beide stemmingen geëvalueerd. De bevindingen doet de Raad u hierbij toekomen. Bijzonder in relatie tot de evaluatie van het raadgevend referendum is dat op dit moment bij de Eerste Kamer der Staten-Generaal een wetsvoorstel aanhangig is dat strekt tot intrekking van de Wet raadgevend referendum.¹ Dat gegeven is van invloed op aard en inhoud van de onderhavige evaluatie van het referendum over de Wiv. In zijn evaluatie van het Oekraïne-referendum in 2016 heeft de Raad op een aantal belangrijke punten wijziging van de Wet raadgevend referendum bepleit.² Die wijzigingen zijn er niet gekomen. De Kiesraad betreurt dit, omdat enkele van deze punten ook nu, in het kader van het referendum over de Wiv, weer ten volle aan het licht kwamen en deels zelfs leidden tot een viertal beroepszaken bij de Afdeling rechtspraak van de Raad van State.³ Er kwamen daarnaast nieuwe verbeterpunten naar voren, vooral samenhangend met de combinatie van stemmingen. Gegeven de realiteit dat de

¹ Kamerstukken I 2018-2019, 34 854.

² Advies van 24 mei 2016, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2016/05/24/advies-kiesraad-evaluatie-referendum>.

³ Vgl. uitspraken van 25 april 2018, ECLI:NL:RVS:2018:1376 | 201802799/1/A2, ECLI:NL:RVS:2018:1381 | 201802734/1/A2, ECLI:NL:RVS:2018:1382 | 201802700/1/A2, ECLI:NL:RVS:2018:1383 | 201802638/1/A2, https://www.raadvanstate.nl/uitspraken/zoeken-in-uitspraken/tekst-uitspraak.htm?id=94914&summary_only=&q=raadgevend+referendum.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
2 van 20

regering voornemens is de Wet raadgevend referendum in te trekken en dat het hiertoe strekkende wetsvoorstel reeds bij de Eerste Kamer der aanhangig is, heeft de Kiesraad er vanaf gezien om de hier bedoelde punten in dit advies naar voren te brengen. Dit te meer, daar bedoelde punten vrijwel zonder uitzondering wetswijziging zouden behoeven. Mocht het wetsvoorstel tot intrekking van de Wet raadgevend referendum evenwel niet de eindstreep halen en tot wet worden verheven, dan zal de Kiesraad zich opnieuw tot de regering wenden met voorstellen tot verbetering van de wet.

Als bijlage bij dit advies is gevoegd de eindrapportage van het Informatiepunt Verkiezingen – een samenwerking tussen de Kiesraad en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (verder te noemen: BZK) – dat in de periode 1 oktober 2017 tot 1 mei in functie was. Het Informatiepunt werd in deze periode 4.541 keer bevroegd. Wederom was het grootste deel van de vragen afkomstig van de gemeenten.

Dit advies wordt tevens aangeboden aan de voorzitter van de Tweede Kamer en ter kennisneming gezonden naar de voorzitter van de Eerste Kamer.

2. Samenvatting

In dit advies worden op diverse punten beleidsaanbevelingen dan wel concrete voorstellen tot aanpassing van wet- en regelgeving gedaan:

Het stembiljet en het tellen ervan

Geadviseerd wordt om op zo kort mogelijke termijn in Nederland te gaan experimenteren met het reeds door kiezers in het buitenland beproefde nieuwe, kleinere stembiljet en het elektronisch tellen ervan, zodra is voorzien in een gedegen wettelijke basis hiervoor.

Sluitingstijdstip stembureaus

Geadviseerd wordt het sluitingstijdstip van de stembureaus in ons land te vervroegen van 21.00 uur naar 20.00 uur, zolang stembiljetten in ons land nog op de dag van stemming handmatig dienen te worden geteld.

Instructie stembureauleden

De Kiesraad adviseert om in overleg met de VNG en de NVVB te komen tot verdere verbetering van de instructie van stembureauleden en in het bijzonder van de voorzitters van de stembureaus.

Stemfie

De Kiesraad adviseert opnieuw om het maken van een stemfie in het stemlokaal te verbieden.

Kiezers met een verstandelijke beperking

Kiezers met een verstandelijke beperking kan de mogelijkheid worden geboden om zich bij het uitbrengen van hun stem in het stemhokje te laten bijstaan door een lid van het stembureau.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
3 van 20

Geadviseerd wordt voor kiezers met een lichamelijke beperking dezelfde regeling te laten gelden.

Onderhandse volmachtverlening

Geadviseerd wordt:

1. het maximum aantal volmachten per persoon te verlagen van twee naar één;
2. de strafbepaling inzake het ronselen van onderhandse volmachten te verduidelijken en aan te scherpen en
3. in de Kieswet te bepalen dat de tenaamstelling van een eenmaal verleende onderhandse volmacht niet kan worden gewijzigd.

Verkiezingssoftware OSV en stembureau-app

Medio 2020 zal er nieuwe software moeten zijn. Dit vergt een multidisciplinaire aanpak van de rijksoverheid, met een bijdrage van de Kiesraad, en mogelijk nog van andere instanties. Spoedige totstandkoming van nieuwe (wettelijke) vereisten (qua beveiliging, beheer en verantwoordelijkheden) is geboden. Niet alleen ten behoeve van de ontwikkeling van verkiezingssoftware, maar ook voor verder gebruik en ontwikkeling van de stembureau-app.

Mobiele stembureaus

De Kiesraad staat afwijzend tegenover de inzet van mobiele stembureaus in dorpskernen met een behoorlijke omvang, als alternatief voor de instelling van een gewoon stembureau.

De minister van BZK wordt geadviseerd bij gemeenten onder de aandacht te brengen dat in relatie tot mobiele stembureaus voldoende aandacht moet worden besteed belangen die de Kieswet centraal stelt en garandeert in relatie tot de inrichting van 'gewone' stembureaus, zoals bijvoorbeeld de aspecten privacy en stemgeheim.

Strafbaarstelling van kopen en te koop aanbieden van de stempas

Geadviseerd wordt in het Wetboek van Strafrecht de strafbaarheid van het kopen en te koop aanbieden van stempassen buiten twijfel te stellen.

Controle stemmenaantallen processen-verbaal

De Kiesraad adviseert voor de volgende verkiezingen te garanderen dat de centraal stembureaus tijdig voorafgaand aan de vaststelling van de verkiezingsuitslag de beschikking krijgen over de digitale bestanden met stemgegevens van de stembureaus.

Wet raadgevend referendum

Gegeven de voorgenomen intrekking van de Wet raadgevend referendum en het stadium waarin het hiertoe strekkende wetsvoorstel zich bevindt, worden in het advies geen concrete voorstellen tot wijziging van de wet gedaan. Mocht dit wetsvoorstel de eindstreep niet halen, dan zal de Kiesraad zich opnieuw tot de regering wenden met voorstellen tot verbetering van de wet.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
4 van 20

Hertellingen

In het licht van recente voorstellen van de minister van BZK voor een nieuw proces van uitslagvaststelling bij verkiezingen worden thans – in aanvulling op eerdere voorstellen van de Kiesraad – geen nieuwe voorstellen gedaan tot wijziging van de wettelijke regeling inzake hertellingen.

Algehele modernisering Kieswet

De Kiesraad pleit opnieuw voor een algehele modernisering van de Kieswet. Voorstellen hiertoe dienen wel in samenhang te worden gezien met de besluitvorming omtrent de eind 2018 verwachte voorstellen van de staatscommissie parlementair stelsel.

3. Combinatie raadsverkiezingen – referendum

Combinatie van stemmingen behoort in ons land tot de uitzonderingen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de combinatie van provinciale statenverkiezingen en waterschapsverkiezingen, die in 2015 voor het eerst plaatsvond. Op lokaal niveau hebben gecombineerde stemmingen in een aantal gemeenten overigens al een wat langere bestaansgeschiedenis. Zo worden gemeenteraadsverkiezingen soms gecombineerd met verkiezingen voor bestuurscommissies en stads- en wijkraden dan wel met stemmingen voor lokale referenda.

Combinatie van stemmingen heeft onmiskenbaar voordelen, vooral in praktisch-organisatorische zin, maar ook in financieel opzicht. Het is ook om deze reden dat in de Wet raadgevend referendum (art. 56) nadrukkelijk is gekozen voor het zo mogelijk combineren van raadgevende referenda met een reguliere verkiezing voor een vertegenwoordigend orgaan. Op 21 maart 2018 vonden aldus in veruit de meeste gemeenten twee stemmingen gelijktijdig plaats: een voor de verkiezing van de gemeenteraad en een voor het raadgevend referendum over de Wiv.

Er zit evenwel ook een andere kant aan een dergelijke combinatie van stemmingen. Reeds in zijn evaluatie-advies met betrekking tot de gecombineerde provinciale staten- en waterschapsverkiezingen in 2015⁴ wees de Kiesraad op mogelijke effecten die gecombineerde stemmingen kunnen hebben op het stemgedrag van kiezers. Ook bij de stemmingen op 21 maart jl. is volgens de Kiesraad sprake geweest van bijkomende effecten, met name in relatie tot de opkomst bij het raadgevend referendum over de Wiv. Wil in het kader van de Wet raadgevend referendum sprake kunnen zijn van een geldige raadgevende uitspraak over een wet dan wel verdrag, dan is een opkomstpercentage vereist van ten minste 30 procent van het totale aantal kiesgerechtigden. Dat percentage – deze drempel voor het verkrijgen van een geldige referendumuitspraak – werd bij het referendum over de Wiv ruimschoots gehaald, mede vanwege de combinatie met de gemeenteraadsverkiezing. Ter vergelijking: gemeenten waar enkel werd gestemd voor het referendum kenden gemiddeld een veel lagere

⁴ Advies Kiesraad van 18 mei 2015, vgl. <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2015/05/21/evaluatie-van-de-eerste-gecombineerde-verkiezingen>.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
5 van 20

opkomst. Deze bedroeg in die gemeenten 30,5 procent tegenover 53,5 procent gemiddeld in gemeenten met ook een raadsverkiezing.⁵

Er was nog een ander effect van de gecombineerde stemmingen van 21 maart jl., namelijk de verlate beschikbaarheid van de beide uitslagen. Waar het handmatig tellen van de stembiljetten (en soms nog een tweede keer of nog vaker) en het vervolgens invullen van een proces-verbaal voor één verkiezing in de praktijk vaak al leidt tot late uitkomsten, moest dat nu voor twee stemmingen gebeuren. Hierdoor konden in nogal wat gevallen de werkzaamheden niet vóór middernacht worden afgerond.

4. Processen-verbaal raadgevend referendum

Conform het bepaalde in de Wet raadgevend referendum (artikel 74) worden de processen-verbaal (modelformulier N 10) van de stembureaus, tezamen met de gemeentelijke totaalstellingen (modelformulier N 11), door de gemeenten overgebracht naar de (20) hoofdstembureaus. Vervolgens vinden deze, vergezeld van de processen-verbaal van de zittingen van de hoofdstembureaus waarin de kieskringstellingen zijn vastgesteld (modelformulier O 3), hun weg naar het centraal stembureau voor het referendum, de Kiesraad.

De Kiesraad heeft de processen-verbaal van de stembureaus op twee manieren onderzocht. Handmatig vond onderzoek plaats naar klachten, bezwaren en opmerkingen van kiezers, en daarnaast zijn de van de gemeenten ontvangen elektronische uitslagenbestanden⁶ geanalyseerd. Helaas werden wat dat aangaat, ondanks een daartoe strekkend verzoek, niet van alle gemeenten tijdig, d.w.z. voorafgaand aan de vaststelling van de uitslag van het referendum, de elektronische bestanden ontvangen. Hierdoor was een effectieve controle van de in de processen-verbaal ingevulde stemmenaantallen niet mogelijk in de korte tijd die de Kiesraad daarvoor had. Geadviseerd wordt daarom voor toekomstige verkiezingen te garanderen dat de centraal stembureaus tijdig de beschikking krijgen over de digitale stemgegevens van de stembureaus. Inmiddels zijn deze overigens wel voor een ieder te raadplegen op de open data website van de overheid (<https://www.data.overheid.nl>).

Bij de controle van de processen-verbaal van de stembureaus is de Kiesraad gebleken dat in nogal wat gevallen sprake was van opmerkelijke cijfers, duidend op mogelijke, waarschijnlijke of zelfs zekere fouten. Zo kenden vier stembureaus een percentage vóór stemmers groter dan 95 procent. Navraag bij die gemeenten leerde dat in drie gevallen sprake was van verschrijvingen bij het invullen van het proces-verbaal. In één geval waren getallen ingevuld die betrekking hadden op de gemeenteraadsverkiezing. 110 stembureaus telden 0 volmachtstemmen, twee stembureaus kenden een percentage volmachtstemmen van tegen de 40 procent

⁵ Opkomst in alle gemeenten: gemiddeld 51,5%.

⁶ Stemgegevens van stembureaus, vervaardigd met behulp van OSV (= Ondersteunende Software Verkiezingen).

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
6 van 20

en één gemeente zelfs van ruim 85 procent.⁷ Voorts trof de Kiesraad nog 84 stembureaus aan met 0 ongeldige en blanco stemmen. Bij het referendum van 21 maart jl. heeft de Kiesraad, evenals bij het vorige raadgevend referendum en bij eerdere verkiezingen, telverschillen geconstateerd tussen enerzijds de aantallen stembiljetten die in de stembus zijn aangetroffen en anderzijds de aantallen ingeleverde stempassen, kiezerspassen en volmachtbewijzen. Idealiter zou daar geen verschil tussen moeten zijn, maar de praktijk wijst uit dat verschillen er gedurende de verkiezingsdag toch in kunnen sluipen.

De controle van de processen-verbaal van de stembureaus met betrekking tot het referendum leert ook dat in totaal 10.481 telverschillen zijn geconstateerd tussen enerzijds de in de stembus aangetroffen aantallen stembiljetten en anderzijds de aantallen toegelaten kiezers. Er waren stembureaus waar meer stembiljetten in de stembus werden aangetroffen dan toegelaten kiezers – in totaal 2.820 – en er waren stembureaus waar juist minder stembiljetten in de bus werden aangetroffen dan er kiezers waren toegelaten, te weten in totaal 7.661. Op een totaal van 9.623 stembureaus betekent dit ongeveer 1 telverschil per stembureau. Er waren 5.512 stembureaus zonder telverschillen, maar er waren ook 119 stembureaus met een telverschil van 10 of meer.

De Kiesraad benadrukt dat telverschillen niet noodzakelijkerwijs impliceren dat door de stembureaus fouten zijn gemaakt bij het tellen van de stembiljetten. Telverschillen kunnen namelijk door tal van omstandigheden ontstaan. Kiezers kunnen besluiten om een stembiljet niet in de stembus te deponeren. Ook kunnen fouten zijn gemaakt bij de administratie van ingenomen stempassen, kiezerspassen en volmachtbewijzen en bij de uitgifte van stembiljetten. In het proces-verbaal wordt van de stembureaus gevraagd een verklaring te geven voor eventuele telverschillen. In 4.726 gevallen is aangegeven dat geen verklaring kon worden gegeven voor het geconstateerde telverschil. Gesteld kan worden dat telverschillen en de daarvoor in het proces-verbaal aangekruiste verklaringen hooguit een indicatie kunnen vormen van de nauwgezetheid waarmee in een concreet stembureau is gehandeld gedurende de dag van stemming. Op gemeentelijk niveau kunnen gegevens hieromtrent waardevol zijn met het oog op opleiding, instructie en (her)benoeming van stembureauleden ten behoeve van toekomstige verkiezingen.

Uit de controles van de processen-verbaal van de stembureaus is voorts gebleken dat de meeste opmerkingen, klachten en bezwaren van kiezers betrekking hadden op de navolgende onderwerpen:

- opening stembureaus (verlaat in verband met ontbreken sleutel), toegankelijkheid en inrichting stemlokalen (onvoldoende bewegwijzering, verlichting en waarborging stemgeheim);
- soort stemming (onduidelijkheid over het in sommige gemeenten enkel kunnen stemmen voor het referendum);
- stempas (niet ontvangen);

⁷ Waar een percentage van tegen de 40 procent in theorie nog mogelijk zou kunnen zijn – maar vermoedelijk eerder ook een verschrijving betreft – is laatstgenoemd percentage onmogelijk (het maximaal mogelijke percentage ligt rond de 66 procent, nl. op 2/3).

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
7 van 20

- stemmen bij volmacht (niet volledig ingevulde stempassen) en
- vormgeving en papier referendum (afwijkend van gebruikelijk stembiljet en papier was erg dun.

5. Hertellingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart lieten, evenals in 2014, weer zo'n 25 gevallen van hertelling van stembiljetten zien.⁸ Soms na een daartoe strekkend besluit van de centraal stembureaus en in andere gevallen na besluitvorming door de gemeenteraad.

Hertelling van stembiljetten in een of meer stembureaus/gemeenten bij het raadgevend referendum heeft zich niet voorgedaan. De enige instantie die hiertoe de wettelijke bevoegdheid heeft, is de Kiesraad in zijn hoedanigheid van centraal stembureau voor het raadgevend referendum. Hoewel in nogal wat processen-verbaal van stembureaus cijfers voorkwamen waarbij op zijn minst vraagtekens waren te stellen, heeft de Raad er vanaf gezien om voor die betreffende stembureaus tot een hertelling te besluiten. De belangrijkste overwegingen daarbij waren (1) het ontbreken van een objectief criterium in de Wet raadgevend referendum (vergelijkbaar met bijv. artikel P 21 Kieswet) aan de hand waarvan de Kiesraad had kunnen besluiten om wel of niet te gaan hertellen en (2) het feitelijk gegeven dat hertellingen in bedoelde stembureaus geen doorslaggevend effect zouden kunnen hebben op de uitslag van het referendum. Daarvoor was het verschil tussen voor- en tegenstemmers van de Wiv (194.868 stemmen) eenvoudigweg te groot.

De hertellingen die hebben plaatsgevonden, zijn, voor zover de Kiesraad dat heeft kunnen nagaan, in praktisch-organisatorische zin over het algemeen goed verlopen. Een punt van aandacht vormde wel de wettelijk (artikel 17 Besluit raadgevend referendum) voorgeschreven aanwezigheid van het centraal stembureau voor het referendum (de Kiesraad) bij een hertelling van de stembiljetten voor de gemeenteraadsverkiezingen. Hoewel gemeenten hierop in de aanloop naar 21 maart door het ministerie van BZK waren gewezen, bleken zij hiervan veelal niet of niet goed op de hoogte te zijn. De Kiesraad moest goeddeels uit de media opmaken in welke gemeenten werd besloten tot een hertelling. De Kiesraad is uiteindelijk bij nagenoeg alle hertellingen aanwezig geweest in de persoon van een vertegenwoordiger. Deze vertegenwoordigers dienden erop toe te zien dat zorgvuldig werd omgegaan met eventueel bij de hertelling aangetroffen stembiljetten voor het referendum.

De uitkomst van de hertellingen onderstreept in de ogen van de Kiesraad de noodzaak te komen tot verbetering van het telproces (zie hiervoor par. 6).⁹

⁸ De gemeenten Amersfoort, Almelo, Beek, Bergen op Zoom, Bernheze, Berkelland, Dalfsen, Deurne, Hoogeveen, Loon op Zand, Maastricht, Medemblik, Oost Gelre, Ouder Amstel, Rijswijk, Stein, Veenendaal, Venray, Velsen, Wageningen, Westvoorne, Zaanstad, Zaltbommel, Zeewolde en Zoeterwoude.

⁹ De NOS maakte bekend dat ca. 80% van de politieke partijen na hertelling een ander stemaantal had,

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
8 van 20

Aandacht verdient voorts het volgende. Bij gelegenheid van de algehele herziening van de Kieswet van 1989 is in de wet een artikel opgenomen (artikel P 21), waarmee de wetgever beoogde een drempel op te werpen tegen lichtvaardige hertellingen, enkel vanwege kleine verschillen. Dit artikel bepaalt dat voor een besluit van het centraal stembureau tot hertelling slechts reden is 'indien een ernstig vermoeden bestaat dat door een of meer stembureaus bij de stemopneming zodanige fouten zijn gemaakt dat zij van invloed op de zetelverdeling kunnen zijn'. De reden om dit criterium in de Kieswet op te nemen was gelegen in vele hertellingen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986, goeddeels enkel vanwege het bestaan van kleine verschillen tussen de stemmenaantallen van de partijen.¹⁰

Bij gemeenteraadsverkiezingen heeft ook de gemeenteraad de wettelijke bevoegdheid om te besluiten tot een hertelling. Van belang is op te merken dat deze bevoegdheid niet door de wetgever is geclausuleerd. Het staat de raad vrij om hierin eenzelfde lijn te volgen als geldt voor het centraal stembureau, maar een verplichting daartoe kent de wet niet.¹¹

Geconstateerd moet worden dat net als in 2014 ook dit jaar weer in een aantal gevallen door centraal stembureaus is besloten tot een hertelling zonder dat was voldaan aan de daarvoor in artikel P 21 gestelde cumulatieve voorwaarden. Het vereiste 'ernstig vermoeden van fouten bij de stemopneming' werd soms gezocht in de geconstateerde telverschillen tussen aantal toegelaten kiezers en het in de stembus aangetroffen aantal stembiljetten. Dit is echter niet overeenkomstig de Kieswet. De hier bedoelde telverschillen zijn namelijk niet noodzakelijkerwijs te bestempelen als fouten gemaakt bij het tellen van de stembiljetten. Als in relatie tot telverschillen al gesproken kan worden van fouten die zijn toe te rekenen aan de leden van de stembureaus, dan zijn dat naar alle waarschijnlijkheid administratieve fouten bij de inname van stempassen en volmachtbewijzen enerzijds en bij de uitgifte van stembiljetten anderzijds. Dat zijn evenwel niet de fouten waarop in artikel P 21 van de Kieswet wordt gedoeld.

De Kiesraad heeft ook geconstateerd dat in een enkel geval door een centraal stembureau werd besloten tot een hertelling 'omdat anders de raad daartoe zeker zal besluiten; we kunnen dat beter nu doen want anders zitten we straks vlak voor het moment van aantreden van de nieuwe raad'. Het behoeft geen betoog dat ook dat een oneigenlijke argumentatie is, die de wettelijke verantwoordelijkheidsverdeling tussen centraal stembureau en gemeenteraad onvoldoende onderkent.

De vraag is of de aldus geschetste praktijk reden zou moeten vormen voor aanpassing van de Kieswet. In zijn evaluatieadvies betreffende de gemeenteraadsverkiezingen en Tweede Kamerverkiezing van 2010 toonde de Kiesraad zich een voorstander van een meer verplichtend karakter aan de tekst

---

<https://nos.nl/artikel/2224941-na-hertelling-krijgt-80-procent-van-de-partijen-een-ander-stemaantal.html>. Zie in dit verband ook de beantwoording door de minister van BZK van de schriftelijke vragen van het Tweede Kamerlid Arissen, d.d. 15 mei 2018, Kamerstukken II 2017-2018, Aanhangsel Handelingen nr. 2075.

¹⁰ Vgl. Kamerstukken II 1988-1989, 20 264, nr. 8, p. 69-70.

¹¹ Vgl. uitspraak Afd. rechtspraak RvS 26 april 1990, no. R03.90.2406/Sp133).

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
9 van 20

van het eerste lid van artikel P 21 van de Kieswet.¹² Dit advies is door de toenmalige minister van BZK niet overgenomen. De Raad heeft overwogen het voorstel opnieuw te doen, maar ziet hiervan af in het licht van het volgende.

Recent heeft de minister van BZK de Kiesraad ter advisering voorstellen voorgelegd voor een nieuw proces van uitslagvaststelling bij verkiezingen.¹³ Een van de elementen daarin is een verruiming van de termijn tussen de dag van stemming en de eerste samenkomst van de nieuw gekozen vertegenwoordigende organen. Daardoor zal meer tijd ontstaan voor controle van de processen-verbaal van de stembureaus en gemeentelijke totaaltellingen. In combinatie daarmee wordt voorzien in de mogelijkheid voor centraal stembureaus om in geval van twijfel te vragen om een nieuwe beoordeling van de juistheid van de aangeleverde cijfers. De Kiesraad heeft met dit voorstel ingestemd.¹⁴ In het verleden heeft de Raad al vaker aangegeven het van belang te achten dat eventuele fouten in de tellingen in een zo vroeg mogelijk stadium dienen te worden opgespoord en hersteld.¹⁵ Het middel van de hertelling achteraf – op een laat moment in het proces van uitslagvaststelling – is daartoe minder geschikt. De Kiesraad verwacht dat, wanneer bedoeld voorstel in de Kieswet wordt opgenomen, hertellingen, zoals wij die nu nog kennen, minder zullen voorkomen.

6. Lastenverlichting

De Kiesraad heeft de overtuiging dat de belasting van met name de stembureauleden in de praktijk fouten in de hand werkt. Fouten bij de (administratie van de) inname van stempassen, kiezerspassen en volmachtbewijzen en de uitgifte van stembiljetten. Fouten ook bij het tellen van de stembiljetten en bij de administratie van de uiteindelijke resultaten in de processen-verbaal.

Willen wij naar de toekomst toe gebruik kunnen blijven maken van vrijwilligers als lid van het stembureau en willen wij tegelijkertijd bij verkiezingen (en referenda) betrouwbare uitslagen kunnen blijven garanderen, dan is het in de ogen van de Kiesraad noodzakelijk om een aantal maatregelen te nemen die gericht zijn op lastenverlichting van met name stembureauleden.

Een eerste maatregel zou kunnen zijn de inzet van technische hulpmiddelen – elektronische scanapparatuur – bij het tellen van de stemmen. Enkele jaren geleden was sprake van voorzichtige initiatieven in deze richting (in combinatie met een nieuw te ontwikkelen stembiljet). Zo verklaarde de toenmalige minister van BZK bereid te zijn te willen nadenken over een mogelijk gebruik van

¹² Advies van 22 september 2010. <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2010/09/22/advies-verkiezingen-gemeenteraden-en-tweede-kamer-2010>.

¹³ Vgl. internetconsultatie wetsvoorstel Aanpassing procedure vaststelling verkiezingsuitslag. <https://www.internetconsultatie.nl/verkiezingsuitslag>.

¹⁴ Advies van 1 februari 2018. <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2018/2/1/advies-over-het-conceptwetsvoorstel-aanpassing-procedure-vaststelling-verkiezingsuitslag>.

¹⁵ Zie voetnoot 12.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
10 van 20

elektronische hulpapparatuur (scanapparatuur) bij het tellen van stembiljetten.¹⁶ Van daadwerkelijke stappen in die richting is evenwel afgezien toen een mogelijke herinvoering van het elektronisch stemmen in discussie kwam.

De Kiesraad heeft verschillende keren aangedrongen op de totstandkoming van een nieuw stembiljet voor kiezers binnen Nederland – voor Nederlanders in het buitenland is dat er al, zij het tot nu toe enkel als experiment – dat bij voorkeur ook elektronisch te tellen is.¹⁷ De Kiesraad herhaalt thans dit pleidooi en adviseert hiermee te gaan experimenteren, nadat hiervoor een wettelijke basis is gecreëerd. De Raad heeft er in dit verband met instemming kennis van genomen dat ook de VNG en de NVVB in hun op 11 april 2018 gepresenteerde Verkiezingsagenda 2021 zich hiervan voorstander tonen.¹⁸

Een tweede maatregel in dezen zou een bekorting van de openingstijden van de stembureaus kunnen zijn. De openingstijden zijn in de loop der jaren geleidelijk uitgebreid. Het huidige openingstijdstip en sluitingstijdstip dateert van eind 2001, een tijd waarin in meer dan 80 procent van de gemeenten met stemcomputers werd gestemd en geteld. Nadat de stemcomputers in 2007 werden afgeschaft, heeft de Kiesraad in 2010 geadviseerd om het sluitingstijdstip van de stembureaus weer terug te brengen tot acht uur 's avonds¹⁹, maar dat advies is niet opgevolgd.

Zolang in ons land op de dag van stemming stembiljetten nog handmatig dienen te worden geteld, blijft de Raad voorstander van vervroeging van het sluitingstijdstip van stembureaus tot 20.00 uur. Een sluitingstijdstip van acht uur 's avonds biedt, in combinatie met de in de loop der jaren verruimde mogelijkheden voor kiezers om hun stem uit te brengen (denk aan het stemmen in een willekeurig stembureau, stembureaus op bijzondere plaatsen met afwijkende openingstijden en mobiele stembureaus), voldoende mogelijkheden tot het tijdig uitbrengen van een stem. Een vervroeging van het sluitingstijdstip met een uur zal minder belastend zijn voor de leden van de stembureaus en daarmee de totstandkoming van meer betrouwbare uitslagen bevorderen, zo verwacht de Raad.

De Kiesraad wijst er tot slot op dat ook een keuze voor de mogelijkheid van centraal tellen als een substantiële lastenverlichting kan worden gezien voor de leden van de stembureaus. Bij de recente stemmingen hebben 22 gemeenten er voor gekozen om de dag na de dag van stemming, op een centrale locatie in de gemeente, de stembiljetten officieel te gaan tellen. Stembureauleden in deze gemeenten behoeven de stembiljetten op de dag van stemming nog enkel op partijniveau te tellen ten behoeve van een eerste, voorlopige uitslag. Centrale

¹⁶ Zie verslag overleg met de Vaste commissie voor BZK van de Tweede Kamer op 13 april 2010.

¹⁷ Vgl. de adviezen van 22 september 2010, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2010/09/22/advies-verkiezingen-gemeenteraden-en-tweede-kamer-2010>, van 22 juli 2011, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties?refwoord=&periode-van=01-07-2011&periode-tot=01-08-2011&type=Advies>, van 30 mei 2017, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2017/06/02/evaluatieadvies-tweede-kamerverkiezing-2017> en van 5 februari 2018, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2018/2/5/advies-wijziging-kieswet-ter-vereenvoudiging-stemmen-vanuit-het-buitenland>

¹⁸ Verkiezingsagenda 2021:

https://vng.nl/files/vng/nieuws_attachments/2018/verkiezingsagenda_2021_20180410.pdf.

¹⁹ Zie voetnoot 12.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
11 van 20

telling is mogelijk gemaakt in specifieke experimenteerwetgeving.²⁰ De Kiesraad adviseert om in de evaluatie richting Tweede Kamer de gemeentelijke ervaringen met deze wijze van tellen mee te nemen.

De geschetste maatregelen – al dan niet in combinatie – zouden de werkzaamheden van de stembureauleden kunnen verlichten en verdienen daarom in de ogen van de Kiesraad overweging. Dit, naast – uiteraard – voortgezette en bij voorkeur nog verbeterde instructie van stembureauleden en in het bijzonder de voorzitters van de stembureaus. De Kiesraad adviseert hiertoe in overleg met de NVVB en VNG verdere stappen te zetten.

7. Onderhandse volmachtverlening

De Kiesraad heeft er kennis van genomen dat de VNG en de NVVB in hun Verkiezingsagenda 2021 bepleiten om de mogelijkheid van onderhandse volmachtverlening te schrappen.²¹

Het totale percentage volmachtstemmen bij verkiezingen schommelt al vele jaren zo rond de 10. Veruit het grootste deel daarvan wordt gevormd door de onderhandse volmacht, door middel van overdracht van de stempas. Afschaffing van de onderhandse volmacht zou weliswaar ten dele tegemoet komen aan de internationale kritiek op het bestaan van de volmachtregeling²², maar toch ziet de Kiesraad dit niet als een wenselijke optie. De onderhandse volmacht voorziet in een duidelijke behoefte en is voor sommige mensen zelfs de enige mogelijkheid om deel te nemen aan de verkiezingen.²³ Wel moet de inzet er naar het oordeel van de Raad op zijn gericht om misbruik zoveel mogelijk te voorkomen c.q. tegen te gaan.

Naar aanleiding van geconstateerde misstanden is de volmachtregeling in het verleden enkele keren aangescherpt (thans: maximaal twee volmachten per gemachtigde, stemuitbrenging tegelijk met het uitbrengen van de eigen stem door de gemachtigde en strafbaarstelling van het ronselen van volmachten). Desondanks steken in de praktijk met name bij gemeenteraadsverkiezingen nog met enige regelmaat geruchten over vermeend ronselen van onderhandse volmachten de kop op. In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart is het Informatiepunt Verkiezingen hier ook een enkele maal over benaderd. De repressieve mogelijkheden in dezen zijn, kijkend naar de strafrechtpraktijk tot op heden, veelal van beperkte aard gebleken. Dit, vooral doordat een aantal begrippen uit de delictomschrijving van artikel Z 8 van de Kieswet – de huidige strafbepaling inzake het ronselen van onderhandse volmachten – vragen oproepen omtrent, en beperkingen stellen aan, de reikwijdte van het ronselen van volmachten. De huidige delictomschrijving is zo ruim dat het mogelijk is om

²⁰ Tijdelijke experimentenwet stembiljetten en centrale stemopneming (Wet van 19 juni 2013, Stb. 240) en Tijdelijk experimentenbesluit stembiljetten en centrale stemopneming (Besluit van 23 september 2013, Stb. 368).

²¹ Zie voetnoot 18.

²² Vgl. het rapport van de OVSE-waarnemingsmissie bij de Tweede Kamerverkiezing van 12 september 2012, gevoegd als bijlage vijf Kamerstukken II 2012-2013, 31 142, 34.

²³ Zie ook advies Kiesraad van 15 oktober 2007, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2007/10/15/advies-ronselen-volmachtstemmen-en-ondersteuningsverklaringen>

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
12 van 20

stempassen in te zamelen op een manier die niet overeenkomstig de bedoeling van de wetgever was. In de delictomschrijving van dit artikel komt voorts onvoldoende tot uiting dat het initiatief tot volmachtverlening bij de volmachtgever dient te liggen.²⁴ Reden voor de Kiesraad om eerder aan te dringen op aanpassing van de delictomschrijving van dit artikel.²⁵ Tot op heden is deze aanpassing er niet gekomen. De Kiesraad blijft evenwel onverminderd voorstander hiervan.²⁶ Ook adviseert de Raad u in dezen om het maximum aantal te verlenen volmachten per persoon te beperken van twee tot één. Met een dergelijke maatregel zal het ronnselen van volmachten verder worden bemoeilijkt.

In de aanloop naar de beide stemmingen van 21 maart is de vraag opgekomen of de tenaamstelling van een verleende ondershandse volmacht mag worden gewijzigd. Ten einde fraude tegen te gaan, stelt de Kiesraad zich op het standpunt dat dit niet mogelijk zou moeten zijn. Voorkomen moet worden dat de volmachtgever (A) volmacht verleent aan de gemachtigde (B), hem vervolgens zijn in een volmachtbewijs omgezette stempas meegeeft, waarna die gemachtigde zijn eigen gegevens op de stempas doorhaalt en vervangt door die van een nieuwe gemachtigde (C). Ondershandse volmachtverlening gaat uit van een persoonlijk contact tussen volmachtgever en gemachtigde en in de geschetste casus is dat contact tussen A en C niet gegarandeerd.

Tot slot van deze paragraaf merkt de Kiesraad nog op dat hij de door VNG en NVVB aangedragen mogelijkheid van 'early voting' niet ziet als een eventueel realistisch alternatief voor de onderhandse volmacht. In het meest gunstige geval zal een dergelijke mogelijkheid kiezers aanzetten tot het uitbrengen van een stem, die anders verloren zou zijn geweest, maar ervaringen uit andere landen laten toch vooral een verschuiving zien in het moment van stemmen van de dag van stemming naar een eerdere dag.²⁷

8. Opkomstbevordering

In een aantal gemeenten vonden in de aanloop naar 21 maart activiteiten plaats gericht op opkomstbevordering in relatie tot de gemeenteraadsverkiezingen. Het initiatief hiertoe werd soms genomen door gemeenten zelf, vaker door politieke partijen en in een enkel geval door derden. Opkomstbevordering bij verkiezingen acht de Kiesraad een goede zaak, ook al is stemmen een recht en geen plicht. In een circulaire d.d. 5 januari 2006 wees de toenmalige minister van BZK de gemeentebesturen en de VNG erop dat terughoudendheid geboden is wat betreft

²⁴ Ron de Jong (red.), *Strafbepalingen in het verkiezingsproces, Ontstaan, functioneren en toekomst*, (Kiesraad, Den Haag 2015) p. 5, 27-33, 71-74, 81-82, 84, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2015/06/12/effectievere-bestrijding-misbruik-volmachtregeling>.

²⁵ Advies van 12 juni 2015, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2015/06/12/effectievere-bestrijding-misbruik-volmachtregeling>.

²⁶ Advies van 12 juni 2015, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2015/06/12/effectievere-bestrijding-misbruik-volmachtregeling>.

²⁷ 'Early Voting and Turnout', Paul Gronke, Eva Galanes-Rosenbaum en Peter A. Miller, *Political Science and Politics*, vol. 40, no. 4 (oct. 2007), p. 639-645, 'Early voting: Do More Sites Lead to Higher Turnout?', Fullmer Elliott B., *Election Law Journal*, vol. 14, no. 2, 2015, en 'The dynamic Election: Patterns of Early Voting Across Time, State, Party, and Age', Vivekinan Ashok, Daniel Feder, Mary McGrath en Eitan Hersh, *Election Law Journal*, vol. 15, no. 2, 2016.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
13 van 20

het toepassen van (innovatieve) methodes om de opkomst te bevorderen. Kiezers moeten zelf besluiten om wel of niet te gaan stemmen. Het onevenredig bevoordelen van stemmers ten opzichte van niet-stemmers door de overheid is om die reden ongewenst, aldus de minister. Dit standpunt geldt naar de mening van de Kiesraad in algemene zin en derhalve ook in relatie tot opkomst bevorderende initiatieven van anderen dan de overheid. Recente voorbeelden van door politieke partijen georganiseerde verlotingen onder stemmers – met soms fraaie prijzen – roepen wat dit aangaat wel vragen op, met name wanneer die gepaard gaan met het aan kiezers vragen van een bewijs aangaande het concrete stemgedrag in de vorm van bijvoorbeeld een stemfie, een foto van de kiezer met daarop tevens zichtbaar zijn stemkeuze.

De Kiesraad heeft eerder geadviseerd om te komen tot een verbod op het maken van een stemfie, 'omdat de waarborgen stemvrijheid en stemgeheim vereisen dat iedere mogelijkheid dat kiezers onder druk worden gezet of zich onder druk gezet voelen om op een bepaalde partij en/of kandidaat te stemmen en daarvan ook het bewijs te moeten leveren, dient te worden voorkomen.'²⁸ De toenmalige minister van BZK nam dit advies niet over, ook al oordeelde de Haagse rechter in kort geding in een hem voorgelegde zaak aan het maken van een stemfie meer nadelen dan voordelen te zien. Wel gaf de minister aan dat hij het maken van stemfies bij volgende verkiezingen nadrukkelijk zou volgen en daar in de evaluaties van die verkiezingen aandacht aan zou besteden: 'Zouden ongewenste ontwikkelingen worden geconstateerd, dan kunnen wettelijke maatregelen alsnog worden overwogen'.²⁹

In het licht van bedoelde voorvallen rond de gemeenteraadsverkiezingen van 21 maart jl. adviseert de Kiesraad opnieuw te komen tot een verbod op het maken van stemfies. Bescherming van de ook internationaal erkende waarborgen van 'stemvrijheid' en 'stemgeheim' vraagt hierom.³⁰ Wat betreft de handhaafbaarheid van een dergelijk verbod merkt de Raad nog het volgende op. In de eerste plaats zal van een verbod een preventieve werking uitgaan. Wanneer een kiezer toch initiatieven neemt tot het maken van een stemfie, dan kan een lid van het stembureau wijzen op het strafwaardig karakter daarvan. Mocht desondanks een stemfie wordt gemaakt, dan kan daarvan aantekening worden gemaakt in het proces-verbaal van het stembureau. De identiteit van de persoon is te bepalen aan de hand van de ingeleverde stempas of kiezerspas dan wel het ingeleverde volmachtbewijs. Hiermee acht de Kiesraad de handhaafbaarheid in voldoende mate gewaarborgd. Ongeldigverklaring van de desbetreffende stem, zoals bepleit

²⁸ Advies van 24 juli 2014, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2014/07/24/aanbevelingen-kiesraad-na-verkiezingen-gemeenteraden-en-europees-parlement-2014>.

²⁹ Brief van de minister van BZK aan de Tweede Kamer d.d. 12 september 2014, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/kamerstukken/2016/5/kamerbrieven/kamerbrief-evaluatie-gemeenteraads-en-ep-verkiezingen-2014>.

³⁰ Vgl. ook de 'Code of Good Practice in Electoral Matters. Explanatory Remarks', Venice Commission, 2002, p. 52: 'Secrecy of the ballot is one aspect of voter freedom, its purpose being to shield voters from pressures they might face if others learned how they had voted. Secrecy must apply to the entire procedure – and particularly the casting and counting of votes. Voters are entitled to it, but must also respect it themselves, and non-compliance must be punished by disqualifying any ballot paper whose content has been disclosed.' En OSCE/ODIHR, 'Guidelines for reviewing a legal framework for elections', p. 28: 'The principle of secrecy of the vote requires that election regulations underline that secret voting is not only a right of the voter, but an absolute obligation.'

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
14 van 20

in de 'Explanatory Remarks' van de 'Code of Good Practice in Electoral Matters' van de Venice Commission³¹, gaat de Kiesraad te ver.

9. Verkiezingssoftware

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezing van 2017 werd kritiek geuit op de Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV), die al vele jaren wordt gebruikt door gemeenten, hoofdstembureaus en centraal stembureaus. Mede naar aanleiding hiervan verbood de toenmalige minister van BZK aanvankelijk het gebruik van de software bij de vaststelling van de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing, maar uiteindelijk mocht de software toch gebruikt worden, zij het onder een aantal condities. Bij de gemeenteraadsverkiezingen en het raadgevend referendum over de Wiv is OSV opnieuw gebruikt. Wel was de software op een aantal punten aangepast naar aanleiding van onder meer advisering door de bedrijven Fox-it.³² De Kiesraad zal blijven investeren in verdere verbetering van de huidige verkiezingssoftware. Voor de toekomst – vanaf medio 2020 – zal evenwel nieuwe software moeten worden ontwikkeld, zoals de Raad ook al eerder heeft aangegeven.³³ Nieuwe software, op basis van aangescherpte (wettelijke) vereisten, die niet enkel betrekking hebben op de veiligheid van de software, maar die ook duidelijkheid moeten bieden wat betreft verantwoordelijkheden voor ontwikkeling, gebruik en beheer. De Kiesraad is van oordeel dat de ontwikkeling en het beheer van verkiezingssoftware een breed opgezette multidisciplinaire aanpak vergen. Een visie, die in lijn is met de op 27 juni 2017 door de Tweede Kamer Kamerbreed aanvaarde motie Bruins Slot en Van Engelshoven³⁴ en die inmiddels ook door verschillende internationale gremia wordt bevestigd.³⁵ De Kiesraad acht het van belang dat de nieuwe software medio 2020 operationeel is en de haalbaarheid hiervan dwingt tot een spoedige start en een strakke tijdplanning van dit traject. Gegeven het grote aantal bestuurlijke actoren, de complexiteit van het traject en het noodzakelijke politieke draagvlak ervoor, komt het de Kiesraad wenselijk voor dat het ministerie van BZK in dezen het voortouw neemt.

10. Stembureau-app

Evenals in 2017 bij de Tweede Kamerverkiezing het geval was, hebben op 21 maart de gemeenten Rotterdam, Den Haag, Groningen, Utrecht en Zoetermeer de stembureau-app gebruikt.

In 2012 deed de stembureau-app zijn intrede in de gemeente Rotterdam. Deze app stelt de stembureaus in staat om met behulp van een iPad op een eenvoudige wijze de geldigheid van de stempassen te kunnen vaststellen. Voorts biedt de app

³¹ Zie voetnoot 33.

³² Vgl. <https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/rapporten/2017/12/15/follow-up-bevindingen-fox-it-en-aanpassingen-osv-gemeenteraadsverkiezingen-en-raadgevend-referendum2018>.

³³ Advies van 30 mei 2017, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2017/06/02/evaluatieadvies-tweede-kamerverkiezing-2017>.

³⁴ Kamerstukken II, 2016-2017, 31 142, nr. 64.

³⁵ Zie bijvoorbeeld de door de Venice Commission van de Raad van Europa ongestelde conclusies en aanbevelingen van in april 2018 in Oslo gehouden 15^e EMB conferentie: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL\(2018\)001syn-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-EL(2018)001syn-e).

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
15 van 20

de centrale verkiezingsorganisatie op het stadhuis de mogelijkheid om snel een goed en actueel beeld te hebben van de stand van zaken in de stemlokalen wat betreft opening en sluiting, aanwezigheid stembureauleden, opkomst, voorraad stembiljetten en eventuele ordeverstoringen.

In zijn evaluatie-advies met betrekking tot de Tweede Kamerverkiezing van 2017 oordeelde de Kiesraad positief over deze ontwikkeling.³⁶ De Kiesraad wees er wel op het wenselijk te vinden dat de rijksoverheid zich over deze techniek zou uitlaten 'gegeven ook het uitgangspunt dat besluitvorming aangaande belangrijke aspecten van ons verkiezingsproces feitelijk op het niveau van de wetgever behoort plaats te vinden.'³⁷ De toenmalige minister van BZK deelde dat standpunt. Hij onderstreepte dat de app transparant en controleerbaar dient te zijn, dat de documentatie over de app, en waar mogelijk ook de broncode, openbaar moeten zijn en dat de aan de app te stellen eisen een basis moeten vinden in wet- en regelgeving.³⁸

Voorstellen tot aanpassing van de wet- en regelgeving – in welk verband een link is te leggen met de in de vorige paragraaf beschreven ontwikkeling van nieuwe verkiezingssoftware – hebben de Kiesraad tot dusver niet bereikt. De Raad betreurt dit, in het licht van enerzijds de goede ervaringen die zijn opgedaan met het gebruik van de app en anderzijds de mogelijkheden tot doorontwikkeling ervan.

11. Hulp aan kiezers met een beperking

Ingevolge artikel J 28 van de Kieswet kunnen kiezers met een fysieke beperking zich bij het uitbrengen van hun stem laten bijstaan. De Kieswet van 1918 kende reeds een dergelijke voorziening. In de loop der jaren is voor deze groep kiezers af en toe op ad hoc basis sprake geweest van initiatieven die erop gericht waren het zelfstandig uitbrengen van de stem te vergemakkelijken. Bij de recente stemmingen van 21 maart was dat ook het geval. In Den Haag, Veldhoven, Zeist en Utrechtse Heuvelrug waren stembureaus ingericht waar visueel gehandicapte kiezers met een mal en met een soundbox zelfstandig hun stem konden uitbrengen. De Kiesraad juicht dit initiatief toe en bij positieve evaluatie in de betreffende gemeenten zou de Raad graag zien dat deze voorziening bij toekomstige verkiezingen in meer gemeenten wordt beproefd. Zeker zo lang in ons land niet elektronisch kan worden gestemd, want voor een groot deel van de hier bedoelde kiezers – kiezers met een visuele beperking – is elektronisch stemmen met audio-ondersteuning toch de meest aantrekkelijke optie.

De situatie met betrekking tot kiezers met een verstandelijke beperking is een andere. Tot aan de grondwetsherziening van 2008 en de uitvoeringswetgeving ter zake³⁹ waren kiezers met een geestelijke stoornis van rechtswege uitgesloten van het kiesrecht. Sindsdien komt ook aan hen kiesrecht toe, maar de Kieswet staat

³⁶ Advies van 14 november 2012. <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2012/11/14/advies-tweede-kamerverkiezing-2012>.

³⁷ Zie voetnoot 36.

³⁸ Evaluatiebrief van de minister van BZK aan de Tweede Kamer d.d. 19 juni 2017. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2017/06/19/kamerbrief-evaluatie-verkiezingen-tweede-kamer-2017>.

³⁹ Wet van 25 september 2008, Stb. 405.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
16 van 20

niet toe dat zij zich bij het uitbrengen van hun stem in het stemhokje kunnen laten bijstaan door een ander. De wetgever gaat ervan uit dat kiezers tot zelfstandige oordeelsvorming in staat moeten zijn. Bij kiezers met enkel een fysieke beperking is geen reden om eraan te twijfelen of zij wel in staat zijn om hun wil zelfstandig te bepalen. Bij kiezers met een verstandelijke beperking ligt dit anders en bestaat er een kans op ongewenste beïnvloeding van de stemkeuze, waardoor niet gegarandeerd is dat de stem ook daadwerkelijk overeenkomstig de wil van de kiezer wordt uitgebracht.

Op grond van het VN-verdrag 'Rechten voor personen met een handicap' dienen de lidstaten ervoor te zorgen dat kiezers met een handicap bij het (in vrijheid) uitbrengen van hun stem kunnen worden bijgestaan door een persoon van hun eigen keuze. Het verdrag maakt hierbij geen onderscheid tussen kiezers met een fysieke beperking en kiezers met een verstandelijke beperking. De regering heeft de huidige praktijk, waarin dit onderscheid wel wordt gemaakt, overeind gehouden door middel van een 'interpretatieve verklaring' inzake artikel 29a, onder iii, van het verdrag. In een aan de Tweede Kamer (vaste Commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport) uitgebracht 'position paper' inzake ratificatie van het VN-verdrag⁴⁰ verklaarde de Kiesraad van oordeel te zijn dat in het verleden op goede gronden is besloten om slechts kiezers met een fysieke beperking de mogelijkheid van ondersteuning te bieden, op de gronden hiervoor reeds genoemd.⁴¹

In de aanloop naar 21 maart trad de burgemeester van de gemeente Woerden in het nieuws met de mededeling dat hij van oordeel was dat de Kieswet op dit punt sedert de totstandkoming van het VN-Gehandicaptenverdrag als verouderd mocht worden beschouwd. Hij maakte om die reden afspraken met een zorgorganisatie in zijn gemeente op grond waarvan kiezers met een verstandelijke beperking zich toch mochten laten bijstaan tot in het stemhokje. Nadat de Kiesraad en later ook het ministerie van BZK de burgemeester hadden gewezen op het geldend wettelijk regime in dezen, maakte hij bedoelde afspraken ongedaan.

De Kiesraad heeft het oordeel van de burgemeester en van tal van organisaties die zich inzetten voor de belangen van mensen met een verstandelijke beperking⁴² gezien als een belangrijk signaal dat serieuze overweging verdient. Ook de rapportage van de verkiezingswaarnemingsmissie van de OVSE/ODIHR naar aanleiding van de in 2017 gehouden Tweede Kamerverkiezing dient in deze afweging te worden betrokken.⁴³ Dat geldt evenzeer voor de brief van 16 april jl. die de Kiesraad ontving van het College voor de rechten van de Mens. In deze brief wordt melding gemaakt van de bevindingen van het tijdelijk door het College ingestelde Meldpunt toegankelijkheid verkiezingen 21 maart 2018. Het College merkt in zijn brief op dat in totaal 148 meldingen zijn binnengekomen, waarvan 40

⁴⁰ Brief van 27 januari 2015. Zie ook de brief van minister van BZK aan de Tweede Kamer van 20 maart 2018, inzake toegankelijkheid verkiezingsproces.

⁴¹ De Kiesraad had dit standpunt in het verleden al eerder ingenomen, vgl. advies van 22 januari 2008, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2008/01/22/advies-hulp-aan-kiezers-in-het-stemlokaal>.

⁴² Onder meer de koepelorganisatie Ieder(in), de vereniging MEE NL, die zich inzet voor een inclusieve samenleving, de Vereniging Gehandicaptenzorg Nederland, de belangenvereniging Siën, voor mensen met een verstandelijke beperking, en de landelijke belangenorganisatie LFB, door en voor mensen met een verstandelijke beperking.

⁴³ Rapport van 7 juni 2017.

<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2017D17902&did=2017D17902>.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
17 van 20

betrekking hadden op hulp in het stemhokje. De brief maakt duidelijk dat de groep kiezers met een verstandelijke beperking ook kiezers omvat die op zich wel in staat zijn om zelfstandig hun wil te bepalen, maar die vanwege uiteenlopende redenen er toch niet in kunnen slagen hun stem geheel en al zonder hulp uit te brengen. De Kiesraad wil deze groep kiezers tegemoet komen.

De Raad wijst er tot slot nog op dat voor het stemmen in het stemlokaal een nieuw type stembiljet in discussie is, waarop naar verwachting – en voor zover geregistreerd – ook logo's van politieke partijen zullen worden afgedrukt. Dat zal kunnen bijdragen aan de toegankelijkheid van het stemmen door kiezers met een licht verstandelijke beperking. Mogelijk in een aantal gevallen zelfs in die mate, dat sommigen van de hier bedoelde kiezers geen hulp meer behoeven bij het uitbrengen van hun stem.

Het vorenstaande brengt de Kiesraad tot het standpunt dat hulp bij het uitbrengen van de stem in het stemhokje kan worden toegestaan aan kiezers met een verstandelijke beperking. De Raad zou daaraan wel de voorwaarde willen verbinden dat die hulp geboden dient te worden door leden van de stembureaus. De Raad ziet dit als een waarborg tegen ongewenste beïnvloeding. Immers, stembureauleden dienen absolute neutraliteit en onpartijdigheid te betrachten bij het uitoefenen van hun taken en er mag van worden uitgegaan dat zij mede hierop zijn geselecteerd door de colleges van burgemeester en wethouders. De Kiesraad wijst erop dat de in dezen gewenste neutraliteit en onafhankelijkheid nog verder kunnen worden versterkt door wettelijk uit te sluiten dat kandidaten en zittende leden van vertegenwoordigende organen kunnen worden benoemd tot lid van het stembureau. In het recent aan de Kiesraad ter advisering voorgelegde wetsvoorstel betreffende een nieuwe procedure van vaststelling van verkiezingsuitslagen⁴⁴ wordt een dergelijk verbod voorgesteld voor kandidaten. In zijn advies over dit wetsvoorstel heeft de Kiesraad voorgesteld dit verbod uit te breiden tot ook zittende leden van het vertegenwoordigend orgaan waarvoor de verkiezing wordt georganiseerd.⁴⁵ Wanneer deze beide voorstellen worden gerealiseerd, zal dat zeker ook in de ogen van kiezers de in dezen gewenste neutraliteit en onafhankelijkheid van stembureauleden ten goede komen. De Kiesraad is er voorstander van om deze wijze van hulpverlening bij het uitbrengen van de stem in het stemhokje ook te laten gelden voor kiezers met een lichamelijke beperking. Gelijke behandeling van kiezers met een beperking, ongeacht de aard daarvan, weegt voor de Raad zwaarder dan de keuzevrijheid die artikel J 28 van de Kieswet kiezers met een lichamelijke beperking thans nog geeft.

De Kiesraad tekent hierbij nog het volgende aan. Waar het stembureauleden over het algemeen weinig tot geen moeite zal kosten om objectief te kunnen vaststellen dat sprake is van een lichamelijke handicap – waarna de betreffende kiezer hulp bij het uitbrengen van zijn stem kan worden toegestaan – , zal een verstandelijke beperking veelal niet zo eenvoudig zijn vast te stellen. Dat zo zijnde, komt het voorstel van de Raad om aan kiezers met een verstandelijke beperking hulp toe te staan bij het uitbrengen van de stem in het stemhokje, in de praktijk neer op het

⁴⁴ Zie voetnoot 13.

⁴⁵ Zie voetnoot 14.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
18 van 20

geheel vrijgeven van deze mogelijkheid van hulpverlening aan iedere kiezer die daarom verzoekt. De Kiesraad acht dit aanvaardbaar, waarbij de Raad erop wijst dat het ten principale gaat om de afweging tussen enerzijds het belang van kiezers om zoveel mogelijk zelf in persoon met een beetje hulp in het stemhokje te stemmen, en anderzijds het belang van het waarborgen van de stemvrijheid en het stemgeheim. De Kiesraad is van oordeel dat deze afweging slechts de kiezer toekomt en niemand anders. Verwacht mag worden dat een kiezer niet zonder reden aan de leden van een stembureau kenbaar zal maken dat hij vanwege een beperking – lichamenlijk dan wel verstandelijk – hulp nodig heeft bij het uitbrengen van zijn stem. Indien een kiezer vanuit vorenbedoelde afweging daarom verzoekt, zal een lid van het stembureau die hulp moeten bieden.

12. Diverse onderwerpen

Waarnemingsmissies

De gemeenteraadsverkiezingen en het raadgevend referendum zijn bijgewoond door een tweetal waarnemingsmissies, te weten delegaties van het 'Congress of Local and Regional Authorities', van de Raad van Europa, en van 'Democracy Volunteers', een in het Verenigd Koninkrijk gevestigde organisatie die zich onder meer bezighoudt met verkiezingswaarneming. De Kiesraad is voorstander van waarnemingsmissies en een delegatie van de Raad heeft met beide delegaties gesproken. Op het moment van verzenden van dit advies waren de rapportages van de missies nog niet beschikbaar. De Raad gaat ervan uit dat u bij uw evaluatie van de beide stemmingen deze rapportages zal betrekken. Op uitnodiging van de Kiesraad waren voorts vertegenwoordigers van zusterorganisaties uit Aruba, Curaçao en Sint Maarten rond de dag van stemming aanwezig, met als primaire doel uitwisseling van kennis en ervaring met betrekking tot verkiezingen.

Kiezers buitenland

Aan het raadgevend referendum over de Wiv kon ook worden deelgenomen door in het buitenland woonachtige kiesgerechtigde Nederlanders. Waar die zich in het verleden voor iedere Tweede Kamerverkiezing en Europese Parlementsverkiezing separaat moesten laten registreren, is dat niet meer nodig sinds de invoering van het systeem van permanente registratie. Het voor verkiezingen en raadgevende referenda ingevolge de Wrr geregistreerde aantal kiezers in het buitenland bedroeg op 21 maart 57.290. Van dit aantal hebben 25.857 per brief gestemd. Dit aantal correspondeert met een percentage van 45,13. Het percentage ongeldige stemmen vanuit het buitenland was zeer gering, namelijk 0,14.

Het aantal van 57.290 geregistreerde kiezers is opmerkelijk veel lager dan het aantal geregistreerde kiezers ten tijde van de Tweede Kamerverkiezing van maart 2017, te weten 80.660. In 2017 was nog geen sprake van een systeem van permanente registratie. Kennelijk heeft van laatstgenoemd aantal een substantieel deel zich nog niet permanent als kiezer laten registreren. De Kiesraad adviseert u om in de aanloop naar de Europees Parlementsverkiezing in samenspraak met de gemeente Den Haag de communicatie richting kiezers in het buitenland te intensiveren.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
19 van 20

Inzet mobiele stembureaus

Bij de recente stemmingen hebben meer gemeenten dan te voren gekozen voor een inzet van mobiele stembureaus. In bepaalde situaties kan de inzet van mobiele stembureaus voordelen hebben, bijvoorbeeld om een kleine groep kiezers met een beperkte mobiliteit in de gelegenheid te stellen om te stemmen. Ook bij gebeurtenissen van tijdelijke duur valt inzet van mobiele stembureaus te overwegen. Het is de Kiesraad gebleken dat op 21 maart in een enkel geval ook is besloten tot inzet van een mobiel stembureau in dorpskernen met een behoorlijke omvang, als alternatief voor de instelling van een gewoon stembureau.⁴⁶ De Raad staat afwijzend tegenover een dergelijke inzet van een mobiel stembureau, omdat inwoners van die kernen daarmee de facto worden beperkt in hun mogelijkheden om een stem uit te brengen.

De Raad adviseert voorts bij gemeenten onder de aandacht te brengen dat in relatie tot mobiele stembureaus voldoende aandacht dient te worden besteed aan belangen die de Kieswet centraal stelt en garandeert in relatie tot de inrichting van 'gewone' stembureaus, zoals bijvoorbeeld de aspecten privacy en stemgeheim.

Strafbaarstelling van kopen en te koop aanbieden stempas

In de aanloop naar de stemmingen van 21 maart heeft zich wederom de casus voorgedaan dat een kiezer zijn stempas op Marktplaats te koop aanbood. Over de huidige strafbaarheid van een dergelijk handelen – genoemd wordt in dit verband art. 126, tweede lid, Wetboek van Strafrecht – is twijfel mogelijk, terwijl de strafwaardigheid ervan buiten kijf staat.⁴⁷ Dat geldt naar het oordeel van de Kiesraad evenzeer voor het kopen van een stempas. De Raad adviseert het strafbare karakter van het hier bedoelde handelen buiten twijfel te stellen in het Wetboek van Strafrecht en adviseert ter zake contact op te nemen met de minister van Justitie en Veiligheid.

Algehele modernisering Kieswet

De Kiesraad heeft in het verleden meerdere malen gepleit voor een algehele modernisering van de Kieswet.⁴⁸ De laatste algehele herziening van de wet vond plaats in 1989 en sindsdien is de wet bijna 50 keer incidenteel gewijzigd. Soms gebeurde dit op voorstel van de Kiesraad. Ook thans doet de Raad wederom voorstellen om te komen tot wetswijziging. Tegelijkertijd werkt het ministerie van BZK aan een wetsvoorstel tot wijziging van een essentieel onderdeel van de Kieswet, namelijk het proces van uitslagvaststelling. De Raad zou het betreuren wanneer het beleid van alsmaar incidentele wijzigingen van de Kieswet ook naar

⁴⁶ Zo bijvoorbeeld in de dorpskernen Hei- en Boeicop, Nieuwland en Leerbroek in de gemeente Zederik. De opkomst in deze drie kernen bedroeg 18,67 procent.

⁴⁷ Artikel 126 Wetboek van Strafrecht 1. Hij die bij gelegenheid van een krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezing door gift of belofte iemand omkoopt om zijn of eens anders kiesrecht hetzij niet, hetzij op bepaalde wijze uit te oefenen, wordt gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste zes maanden of geldboete van de derde categorie. 2. Dezelfde straf wordt toegepast op de kiezer of de gemachtigde van een kiezer die zich door gift of belofte tot een of ander laat omkopen.

⁴⁸ Vgl. bijv. het advies van 14 oktober 2011, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2011/10/14/advies-wetsvoorstel-wijzigingen-kieswet> en het advies van 18 april 2014, <https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2014/04/18/kiesraad-bepleit-modernisering-kieswet>.

Datum
17 mei 2018

Kenmerk
2018-0000269111

Onderdeel
Kiesraad

Blad
20 van 20

de toekomst toe zou worden voortgezet. De Kieswet heeft reeds nu het karakter van een lappendeken, waarbij de interne samenhang steeds problematischer wordt. Daar komt bij dat de verouderde Kieswet weinig ruimte biedt voor het toepassen van moderne technieken in het verkiezingsproces, dat thans nog altijd vooral een papieren proces is. Een proces, waarmee politieke partijen en verkiezingsinstanties in toenemende mate moeite hebben. Het is om deze redenen dat de Kiesraad opnieuw aandringt om te komen tot een algehele modernisering van de Kieswet.

Zoals bekend, komt de staatscommissie parlementair stelsel tegen het eind van het jaar met zijn adviezen. In het regeerakkoord is de staatscommissie gevraagd ook te rapporteren over het kiesstelsel.⁴⁹ Afhankelijk van advisering en besluitvorming hieromtrent ligt het voor de hand om voorstellen tot modernisering van de kieswetgeving in samenhang hiermee in beschouwing te nemen.

DE KIESRAAD,

voor deze,

J.G.C. Wiebenga,
Voorzitter

M. Bakker,
Secretaris-directeur

⁴⁹ Regeerakkoord 'Vertrouwen in de toekomst' 2017-2021, par. 1.2. Bestuur en Koninkrijksrelaties, onderdeel Kiesstelsel:

'De Staatscommissie Parlementair stelsel adviseert over de toekomstbestendigheid van het parlementair stelsel. De Staatscommissie wordt ook gevraagd om advies uit te brengen over opties voor een wijziging van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer, mede in het licht van de regionale functie van kiesstelsels in de omliggende landen en over het initiatiefvoorstel tot grondwetsherziening in tweede lezing inzake artikel 120 Grondwet, mede in relatie tot de positie van de Eerste Kamer.'; vgl. <https://www.parlement.com/9291000/d/pdfs/Regeerakkoord20172021.pdf>.

Bijlage bij het advies van de Kiesraad van 17 mei 2018

**Eindrapportage Informatiepunt Verkiezingen
Gemeenteraadsverkiezingen en Raadgevend Referendum
2018**

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3
2. Organisatie en werkwijze Informatiepunt Verkiezingen	4
3. Totaaloverzicht	5
4. Gemeenteraadsverkiezingen 2018	8
4.1 Totaal aantal vragen	8
4.2 Onderwerpen	9
5. Raadgevend Referendum 2018	13
5.1 Totaal aantal vragen	
5.2 Onderwerpen	13
6. Conclusies en aanbevelingen	15

1. Inleiding

Deze eindrapportage van het Informatiepunt Verkiezingen heeft betrekking op de vragen die door het Informatiepunt Verkiezingen zijn beantwoord in de periode voorafgaand aan en rondom de gemeenteraadsverkiezingen 2018 en de stemming van het raadgevend referendum over de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van 2017 (hierna: Wiv 2017). Dit is het tweede raadgevend referendum dat onder de Wet raadgevend referendum is gehouden. De referendumcommissie maakte op 14 november 2017 bekend dat het raadgevend referendum over de Wiv 2017 op woensdag 21 maart 2018 zou worden gehouden. Hierdoor kon er op 21 maart 2018 in de meeste gemeenten (335 van de 380) zowel gestemd worden voor het referendum als voor de gemeenteraad.

Het Informatiepunt Verkiezingen was operationeel van 31 oktober 2017 tot en met 30 april 2018. Dit verslag betreft de periode van 31 oktober 2017 tot en met 31 maart 2018. In deze periode zijn door het Informatiepunt in totaal 4.541 vragen beantwoord. In deze eindrapportage wordt verslag gedaan over deze periode.

Eerst wordt de organisatie van het Informatiepunt belicht (Hoofdstuk 2). Daarna wordt een totaalbeeld gegeven van de gestelde vragen (Hoofdstuk 3). Vervolgens worden afzonderlijk de onderwerpen en categorieën uitgewerkt (Hoofdstuk 4 en 5). Hoofdstuk 6, tenslotte, bevat de conclusies en aanbevelingen.

2. Organisatie en werkwijze van het Informatiepunt Verkiezingen

Sinds 2006 wordt voor elke verkiezing een Informatiepunt Verkiezingen ingesteld. Het Informatiepunt Verkiezingen is een gezamenlijk initiatief van de Kiesraad en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). In de praktijk vallen de personele bezetting, de organisatie en de inrichting van het Informatiepunt onder de verantwoordelijkheid van de Kiesraad. Over de beantwoording van meer beleidsmatige vragen vond afstemming plaats met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Het Informatiepunt was in de periode van 31 oktober 2017 tot en met 30 april 2018 telefonisch bereikbaar op maandag tot en met vrijdag van 09:00 uur tot 17:00 uur. Tevens bestond de mogelijkheid om schriftelijk vragen te stellen door het sturen van een e-mail. Op de dag van stemming, 21 maart 2018, zijn ruimere openingstijden gehanteerd. Het Informatiepunt was die dag bereikbaar van 07:00 uur tot 22:00 uur. Voor dringende zaken kon daarna nog tot uiterlijk 01:00 uur worden gebeld.

Nadat een vraag was beantwoord, werd deze ingevoerd in het programma FileMaker Pro (FMP). Dit programma is vervolgens gebruikt bij het verzamelen van de statistische gegevens van alle vragen. De statistische gegevens zijn gebruikt voor het maken van maandelijkse rapportages en deze eindrapportage.

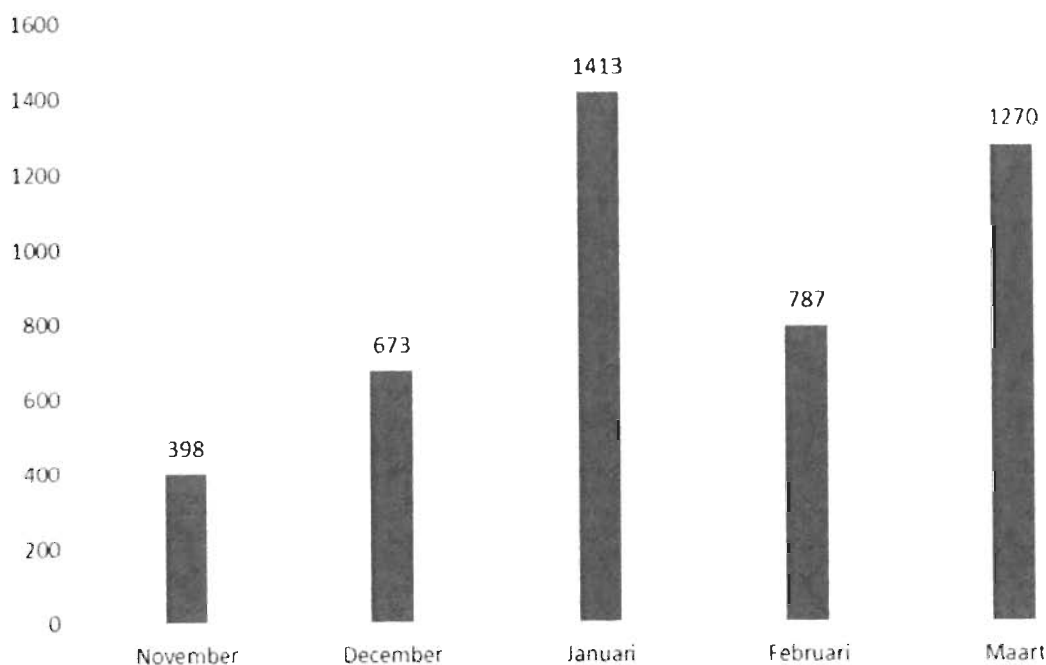
3. Totaaloverzicht

In het verkiezingsproces zijn in de Kieswet een aantal belangrijke momenten te onderscheiden. Allereerst is dat de laatste dag voor het laten registreren van een aanduiding (naam) van een politieke partij. Voor de gemeenteraadsverkiezingen 2018 was dat 27 december 2017. Daarnaast is dat de dag van kandidaatstelling. Op deze dag worden door politieke partijen de kandidatenlijsten ingeleverd bij het centraal stembureau voor de betreffende verkiezing. 5 februari 2018 was de dag van kandidaatstelling. Dan is er natuurlijk de dag van stemming. De dag van stemming voor de gemeenteraadsverkiezingen 2018 was 21 maart 2018 en tot slot is er nog de dag van eerste samenkomst van de nieuw gekozen gemeenteraadsleden. In relatie tot de gemeenteraadsverkiezingen was dat 29 maart.

Voor het raadgevend referendum kent de Wet raadgevend referendum belangrijke momenten, zoals de momenten waarop gedurende de inleidende fase tenminste 10.000 geldige ondersteuningsverklaringen en voor de definitieve fase ten minste 300.000 geldige verklaringen ter ondersteuning van het inleidend verzoek moeten worden ingeleverd bij de voorzitter van het centraal stembureau voor het houden van een referendum (de Kiesraad). Op 1 november 2017 maakte de Kiesraad bekend dat voldoende steun was verkregen voor een raadgevend referendum over de Wiv 2017, waarna de Referendumcommissie vervolgens de dag voor het referendum bepaalde op 21 maart 2018.

In de periode van 31 oktober 2017 tot en met 31 maart 2018 werden in totaal **4.541** vragen aan het Informatiepunt gesteld. Uit de onderstaande grafiek valt op te maken dat in de maanden november tot en met januari een toename van het aantal vragen was. Februari gaf een daling te zien ten opzichte van januari en in de maand maart was er weer sprake van een stijging in het aantal vragen ten opzichte van februari.

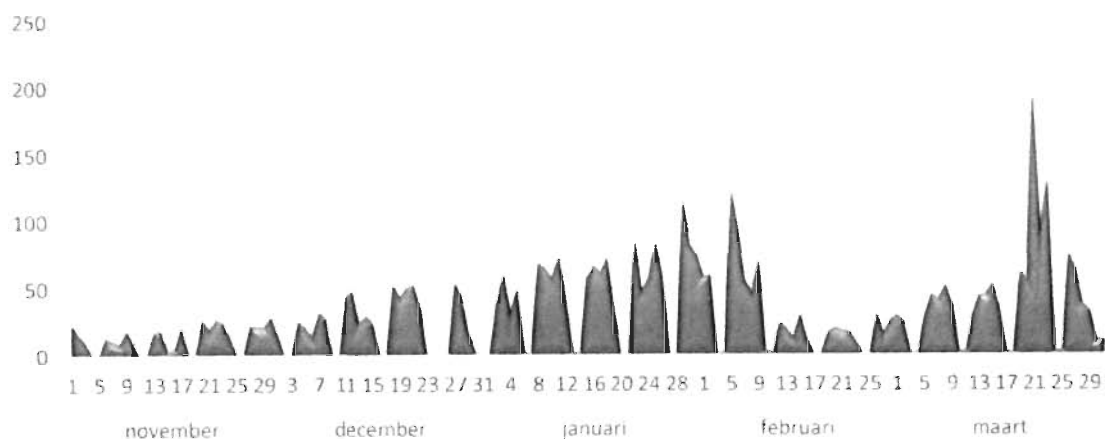
Grafiek 1: Totaal aantal vragen per maand

In de maanden januari en maart werden meer vragen gesteld dan in de andere maanden. Verklaring hiervoor is dat in de maand maart natuurlijk de stemming plaatsvond voor de gemeenteraadsverkiezingen en het referendum. Januari viel vlak voor de dag van kandidaatstelling (5 februari) en gedurende die maand werden er daar dus veel vragen over gesteld.

Uit de onderstaande grafiek (grafiek 2) blijkt dat de dag van stemming een duidelijke uitschieter was wat betreft het aantal vragen. Op die dag werden er in totaal **200** vragen gesteld. In de maand december was een kleine stijging te zien in aanloop naar de dag van registratie. In de maand januari was een stijging te zien in de aanloop naar de dag van kandidaatstelling, met een duidelijke piek op 5 februari. Vanaf eind februari nam het aantal vragen toe tot aan de dag van stemming.

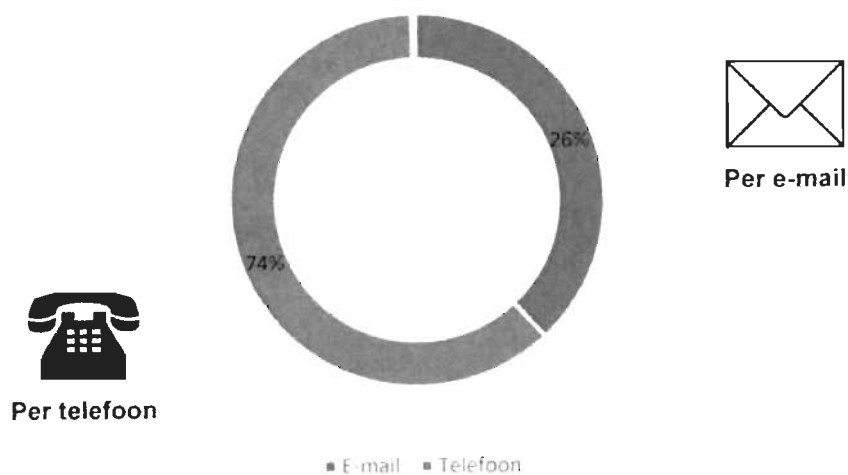
Grafiek 2: Totaal aantal vragen per dag 2018

Het Informatiepunt heeft de vragen telefonisch, per mail of per brief beantwoord (zie grafiek 3). Van het totale aantal gestelde vragen (**4.541**) werden de meeste vragen telefonisch beantwoord. Dit

betreft **3.350** vragen. Via de e-mail zijn **1.191** vragen afgedaan.

Grafiek 3: Aantal binnengekomen vragen per communicatiemiddel

Het Informatiepunt was op de dag van stemming van 7:00 tot 22:00 uur geopend. Tabel 1 geeft het aantal vragen dat per uur is gesteld weer.

Tabel 1: Aantal vragen op de dag van stemming

	Per mail	Per telefoon	Totaal
07:00	1	5	6
08:00	2	9	11
09:00	1	13	14
10:00	4	14	18
11:00	1	9	10
12:00	7	12	19
13:00	4	14	18
14:00	2	13	15
15:00	2	24	26
16:00	2	17	19
17:00	3	13	16
18:00	3	4	7
19:00	1	9	10
20:00	0	1	1
21:00	4	6	10
Totaal	37	163	200

4. Gemeenteraadsverkiezingen 2018

4.1 Totaal aantal vragen

Van de binnengekomen vragen is bijgehouden door welke categorieën vraagstellers (gemeenten, burgers, politieke partijen en overige organisaties) deze zijn gesteld. De verschillende categorieën worden met het daarbij behorende totaal in de onderstaande tabel weergegeven.

Uit de gegevens blijkt dat de meeste vragen zijn gesteld door gemeenten (2.851 vragen), gevolgd door burgers (1.081 vragen). Politieke partijen hebben over de gehele periode gezien veel minder vragen gesteld (493 vragen). Meer dan de helft van de vragen van politieke partijen, te weten 270, werden gesteld in de maand januari. Dit was de periode waarin partijen hun kandidaatstelling voorbereidden.

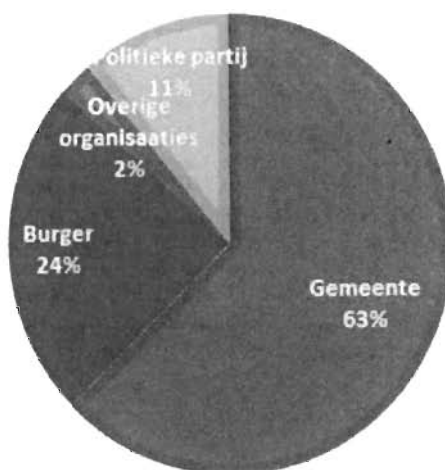
Tot slot zijn er vragen gesteld door overige organisaties. Het gaat daarbij om vragen van onder andere ambassades (4 vragen), waterschappen (7 vragen), provincies (3 vragen) en universiteiten (12 vragen). Daarnaast werd een aantal vragen gesteld door verschillende organisaties die zich bezighouden met onderzoek naar verkiezingen. In totaal was deze categorie goed voor 84 vragen.

Tabel 2: Aantal vragen per categorie 2018

Categorie:	Totaal aantal
Gemeenten	2.851
Burger	1.081
Politieke partij	493
Overige organisaties	117

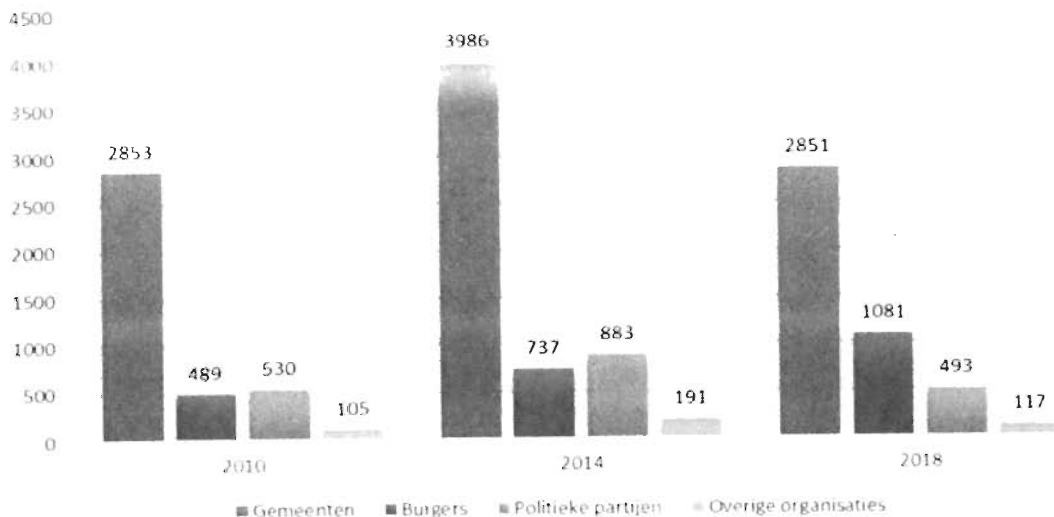
Grafiek 4: Aantal vragen per categorie

■ Gemeente ■ Burger ■ Overige organisaties ■ Politieke partij

Opvallend is dat in relatie tot de gemeenteraadsverkiezingen 2018 aanmerkelijk minder vragen zijn gesteld door politieke partijen dan het geval was bij de gemeenteraadsverkiezingen 2014. Toen werden 883 vragen van politieke partijen genoteerd.

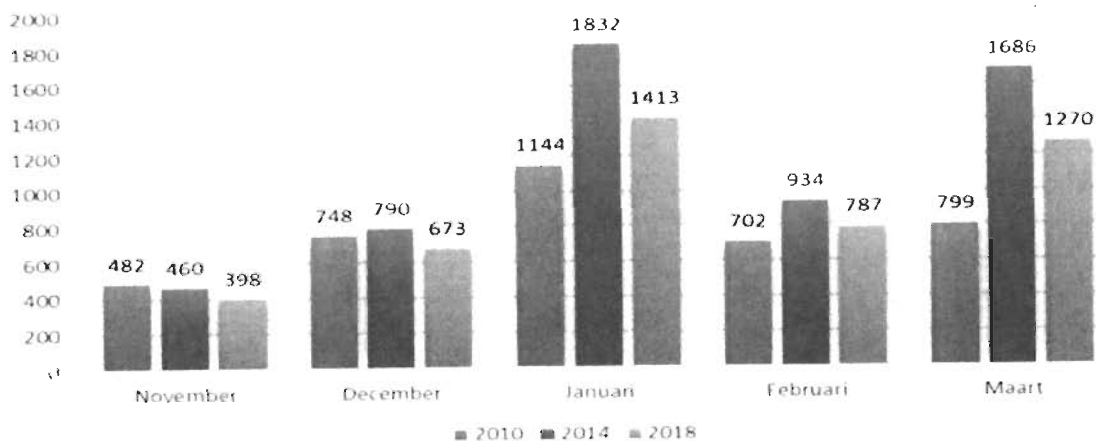
Grafiek 5: Herkomst van de vragen gemeenteraadsverkiezingen 2010, 2014 en 2018

Grafiek 6 geeft een weergave van het aantal vragen dat aan het Informatiepunt is gesteld bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010, 2014 en 2018. In 2014 was het Informatiepunt voor de gemeenteraadsverkiezingen en de Europees Parlementsverkiezing actief van 22 oktober 2013 tot en met 31 mei 2014. In 2010 was het Informatiepunt voor de gemeenteraadsverkiezingen actief van 1 september 2009 tot en met 31 maart 2010. In 2014 werden er voor de periode november tot en met maart 5.702 vragen aan het Informatiepunt gesteld, terwijl in 2010 in dezelfde periode 3.875 vragen werden gesteld. Aan het Informatiepunt werden voor de gemeenteraadsverkiezingen 2018 minder vragen gesteld ten opzichte van de gemeenteraadsverkiezingen 2014, maar meer dan in relatie tot de gemeenteraadsverkiezingen van 2010.

Grafiek 6: Totaal aantal vragen per maand gemeenteraadsverkiezingen 2010, 2014 en 2018

Gemeenteraadsverkiezingen 2010, 2014 en 2018

4.2 Onderwerpen

Het Informatiepunt Verkiezingen heeft de binnengekomen vragen per onderwerp gesorteerd. Naast specifieke vragen over de gemeenteraadsverkiezingen zijn gedurende deze verkiezingsperiode ook vragen gesteld die slechts zijdelings betrekking hadden op de gemeenteraadsverkiezingen, maar toch

in dit overzicht worden meegenomen. Hierna worden enkele onderwerpen nader toegelicht.

Tabel 3: Rangschikking diverse onderwerpen gemeenteraadsverkiezingen

Onderwerp	Aantal	Percentage
Kandidaatstelling	1513	34%
OSV	454	10%
Registratieverzoeken	422	9%
Overige	327	7%
Vaststellen en bekendmaken uitslag	268	6%
Stembureau	253	6%
Stemmen	200	4%
Stempas	124	3%
Referendumverzoek	103	2%
Databank Verkiezingsuitslagen	102	2%
Toewijzen zetels aan kandidaten	82	2%
Kiesgerechtigdheid	81	2%
Referendum overige	79	2%
Stemmen bij volmacht	75	2%
Vereisten lidmaatschap	59	1%
Centraal (hoofd)stembureau	49	1%
Campagnevoering	46	1%
Tussentijdse vervanging	44	1%
Lijstnummering	42	1%
Herindelingsverkiezingen	28	1%
Website	27	1%
Incidenten	25	1%
Referendum vaststellen en bekendmaken uitslag	24	1%
Referendum stemmen	23	1%
Referendumcommissie	12	0%
Europees Parlementsverkiezing	7	0%
Campagne BZK	6	0%
Waterschapsverkiezingen	6	0%
Referendum kiesgerechtigdheid	5	0%
Referendum Campagnevoering	4	0%
Toegankelijkheid	4	0%
Afsplitsing	3	0%
Combinatie stemming	3	0%
Referendum Campagne BZK	3	0%
Stemmen buiten Nederland	3	0%
Digitalisering stemproces	1	0%

Kandidaatstelling

Een groot aantal vragen met betrekking tot de kandidaatstelling ging over de vermelding van kandidaten op de lijst en over de vraag of de gegevens overeenkomstig de Basisregistratie Personen (BRP) dienden te zijn. Politieke partijen alsmede gemeenten vroegen zich vaak af of

fouten/verschrijvingen op de kandidatenlijst ambtshalve aangepast mochten worden of dat hiervoor nieuwe stukken aangeleverd moesten worden. Onvolledigheden op de kandidatenlijsten en bijbehorende documenten kwamen namelijk nogal eens voor en zowel partijen als gemeenten waren op zoek naar mogelijkheden om het herstelproces te vergemakkelijken.

Tevens werden veel vragen gesteld over de terinzagelegging en openbaarmaking van de processen-verbaal en de kandidatenlijsten. Het was niet alle gemeenten duidelijk welke stukken op welk moment ter inzage dienden te worden gelegd of anderszins openbaar gemaakt mochten worden.

De nodige vragen werden ook gesteld over de identificatieplicht voor kandidaten. Sommige kandidaten wensten niet hun Burgerservicenummer (BSN) te vermelden op de instemmingsverklaring en maakten dit onleesbaar op de kopie van het identiteitsbewijs dat diende te worden ingeleverd. Ook werd het BSN door sommige politieke partijen bewust niet vermeld op de instemmingsverklaring. Daarnaast werden vragen gesteld over de wijze van inlevering van de kandidatenlijsten en de vereisten daarvoor.

OSV

Tijdens het doorlopen van het verkiezingsproces maakten nagenoeg alle gemeenten en politieke partijen gebruik van de Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV). Gemeenten gebruikten de programma's voor de kandidaatstelling en het vaststellen van de uitslag en politieke partijen voor het opmaken van de kandidatenlijsten en andere stukken voor de kandidaatstelling.

Hoewel technische vragen beantwoord werden door de speciaal ingerichte IVU-helptdesk, handelde het Informatiepunt algemene vragen af over de verschillende OSV-programma's. Zo werden er betrekkelijk veel vragen gesteld over welke werkzaamheden door de programma's ondersteund werden. Ook ging het om vragen over de beschikbaarheid van de afzonderlijke programma's. Met name in de maand december, vóór de feestdagen, vroegen politieke partijen veelvuldig waarom het programma niet reeds beschikbaar was. De partijen is uitgelegd dat in de software nog enkele aanpassingen zijn gedaan, onder meer door toevoeging van de kort tevoren vastgestelde modellen. Daarnaast stelen enkele gemeenten vragen over de technische eisen aan de installatieomgeving van de uitslag berekenende programma's.

Registratieverzoeken

Het registreren van partijaanduidingen was een onderwerp waarover in het begin van de verkiezingsperiode veel vragen werden gesteld. Dat was met name in de maand december het geval. Deze vragen betroffen vooral de beoordelingscriteria voor het toetsen van een aanduiding en de eventuele gevolgen van een wijziging van een aanduiding. Gemeenten wilden hierbij graag een oordeel van de Kiesraad met betrekking tot registratieverzoeken die op lokaal niveau waren ingediend. Daarnaast had een aantal vragen betrekking op de gevolgen voor het gebruik van een geregistreerde aanduiding bij samenwerking tussen politieke partijen door middel van een samenvoeging van aanduidingen of een fusie. Politieke partijen wilden graag weten welke mogelijkheden deze verschillende vormen boden en wat de gevolgen daarvan waren voor toekomstige verkiezingen. Partijen waren tevens op zoek naar mogelijkheden om faciliteiten te behouden na intensievere samenwerking door samenvoeging van aanduidingen en fusies. Verder wilden met name partijen weten wie er in de lokale gemeentelijke registers als gemachtigde vermeld stonden, wat de precieze geregistreerde aanduiding was en hoe deze zou kunnen worden gewijzigd. Opvallend was dat sommige gemeenten geen register paraat hadden, waardoor het controleren van voornoemde gegevens niet mogelijk was.

Vaststellen en bekendmaken uitslag

Vragen met betrekking tot de uitslag gingen vaak over de wijze van vaststelling van de uitslag door het centraal stembureau. Gemeenten wilden weten welke processen-verbaal ter inzage gelegd moeten worden en welke processen-verbaal gepubliceerd mochten worden. Gemeenten en politieke partijen stelden ook de vraag of voorlopige uitslagen op de dag van stemming verstrekt mochten worden.

Daarnaast werden er specifieke vragen gesteld over de openbare zitting van het centraal stembureau waarin de uitslag bekend diende te worden gemaakt en hoe met ter zitting ingebrachte bezwaren

diende te worden omgegaan. Na de dag van stemming kreeg het Informatiepunt veel vragen met betrekking tot de voorwaarden die gelden voor een nieuwe stemopneming (hertelling). Gemeenten vroegen of een hertelling moest plaatsvinden voor alle stembureaus in die gemeente of dat zij die konden beperken tot een specifiek stembureau of zelfs een specifieke partij.

Stembureau

Aan het Informatiepunt werden vragen gesteld over de instelling van stembureaus en de benoeming van de leden daarvan. Het blijkt dat het gemeenten enige moeite kost om voldoende capabele stembureauleden te benoemen. Ook kostte het de nodige moeite om voldoende stemlokalen aan te wijzen die voor mensen met een beperking toegankelijk zijn. Ten aanzien van de vereisten voor het lidmaatschap van een stembureau werd een aantal vragen gesteld over de onverenigbaarheid van het stembureaulidmaatschap met het lidmaatschap van het hoofdstembureau.

Daarnaast werd ook vaak de vraag gesteld of een kandidaat-raadslid benoemd mag worden als lid van het stembureau. Rond de dag van stemming werden er meer vragen gesteld over de taken en verantwoordelijkheden van het stembureau. Zo werd door gemeenteambtenaren gevraagd hoe het stembureau kan optreden tegen het maken van filmopnames, het maken van selfies (stemfies) en het verlenen van bijstand in het stemlokaal.

Stemmen

Het Informatiepunt kreeg op de dag van stemming voornamelijk veel vragen over de voorwaarden die gelden om een stem te mogen uitbrengen. Het onderwerp waar de meeste vragen over gesteld werden, betrof de voorwaarden die gelden voor het verlenen van een volmacht en of voor beide stemmingen verplicht een stem uitgebracht moest worden.

Stempas

In aanloop naar de dag van stemming verstuurden gemeenten de stempassen naar de kiezers. Hoewel dit een gemeentelijke aangelegenheid is, ontving het Informatiepunt veel vragen van kiezers die nog geen stempas hadden gekregen. Verder vroegen sommige kiezers na verhuizing naar een andere gemeente zich af waarom ze een stempas kregen in hun oude woongemeente. Velen wisten niet dat zij in dat geval enkel hun stem in hun oude woongemeente konden uitbrengen en vonden het vreemd dat de dag van kandidaatstelling (5 februari) hiervoor de peildatum was.

Incidenten

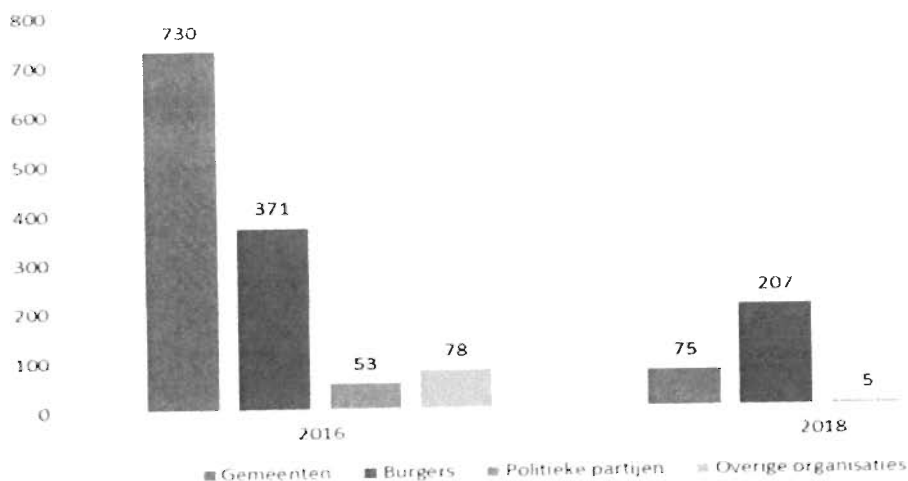
Naar aanloop van de dag van stemming heeft het Informatiepunt enkele vragen gekregen met betrekking tot burgers die hun stempas te koop aanboden of politieke partijen die zich schuldig zouden maken aan het ronselen van volmachtstemmen. Daarnaast heeft het Informatiepunt ook de nodige vragen gekregen over incidenten op de dag van stemming. Vanuit de gemeente Amsterdam zijn meldingen ontvangen dat zich meerdere mensen in het stemhokje bevonden. Naar aanleiding hiervan heeft het Informatiepunt vragen gekregen met betrekking tot bijstand in het stemhokje. Tot slot kreeg het Informatiepunt ook een aantal meldingen over Turkse vlaggen en symbolen in sommige stemlokalen.

5. Raadgevend referendum 2018

5.1 Totaal aantal vragen

In de periode dat het Informatiepunt actief was, werden in totaal **291** vragen gesteld ten aanzien van het raadgevend referendum. In vergelijking met het aantal vragen dat gesteld werd rondom het raadgevend referendum over het Associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne in 2016 (**1.232** vragen in totaal), is dit aanzienlijk minder. Het Informatiepunt deed in 2016 **618** vragen over het referendum per mail af en beantwoordde **614** vragen telefonisch. In relatie tot het raadgevend referendum Wiv 2017 zijn door het Informatiepunt **92** vragen per mail afgedaan en **199** telefonisch.

Grafiek 7: Herkomst vragen raadgevend referendum 2016 en 2018

Bovenstaande gegevens geven een beeld van het totaal aantal vragen dat door het Informatiepunt is afgedaan in respectievelijk de jaren 2016 en 2018. Opvallend is dat voor het raadgevend referendum over de Wiv 2017 in vergelijking met het raadgevend referendum over het Associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne in 2016 procentueel gezien meer vragen zijn gesteld door burgers dan door gemeenten, al past daar de kanttekening bij dat algemene vragen van gemeenten niet specifiek onder het referendum geschaard zijn.

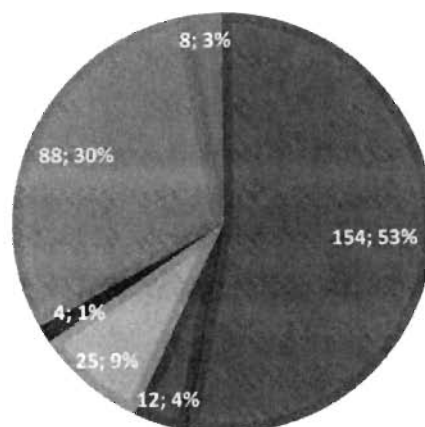
5.2 Onderwerpen

Het raadgevend referendum over het Associatieverdrag tussen de EU en Oekraïne in 2016 werd niet gecombineerd met een verkiezing voor een vertegenwoordigend orgaan. Daarvan was bij het referendum over de Wiv 2017 wel sprake. Een vergelijking van dit referendum met het referendum over het Associatieverdrag wat betreft het aantal vragen dat is gesteld, de soort vragen en de herkomst van de vragen, wordt hierdoor bemoeilijkt.

Grafiek 8: Onderwerp vragen raadgevend referendum

RAADGEVEND REFERENDUM WIV 2017

■ Referendumverzoek   ■ Referendumcommissie
■ Vaststellen en bekendmaking uitslag   ■ Kiesgerechtigheid
■ Referendum overige   ■ Campagnevoering

Referendumverzoek

Burgers legden vaak de vraag voor waarom referendumverzoeken niet digitaal konden worden opgestuurd. Daarnaast vroegen burgers of het mogelijk was om gelijktijdig voor zowel de inleidende als voor de definitieve fase een referendumverzoek in te dienen.

Vaststellen en bekendmaking uitslag

Gevraagd werd wanneer er sprake was van een meerderheid bij de uitslag van een raadgevend referendum en welke gegevens gebruikt werden om de opkomstdrempel te berekenen. Met name werden ook vragen gesteld over betekenis en belang van het aantal stemmen dat blanco is uitgebracht. Ook waren er vragen over het moment van bekendmaking van de officiële uitslag en over de ondertekening van het proces-verbaal van het stembureau.

Referendumcommissie en campagnevoering

De meeste vragen gingen bij deze categorie over subsidieverzoeken voor het voeren van campagne van het referendum. Het Informatiepunt heeft de vragenstellers doorverwezen naar de Referendumcommissie. Enkele vragen werden gesteld over de datum waarop het referendum zou worden gehouden en over de precieze aanduiding van de wet op het stembiljet.

Kiesgerechtigheid

Enkele vragen werden gesteld over de kiesgerechtigdheid voor het referendum.

Referendum overige

Een aantal gemeenten belde met de vraag over het plaatsen van aanplakborden voor het raadgevend referendum. Daarnaast waren er vragen met betrekking tot het onderscheid van de stembussen van de beide stemmingen. Ook vroegen enkele gemeenten naar de vergoeding van het Rijk per kiesgerechtigde inwoner. Een aantal kiezers vroeg zich tot slot af waarom er tussentijdse opkomstpercentages werden doorgegeven in sommige gemeenten en in andere weer niet.

6. Conclusies en aanbevelingen

In totaal werden 4.541 vragen aan het Informatiepunt gesteld. Van deze vragen zijn de meeste telefonisch afgedaan, te weten 74% (3.350 vragen). Per e-mail zijn 26% (1.191 vragen) van de vragen afgedaan. De meeste vragen zijn gesteld door gemeenten (63%) en burgers (24%). 291 vragen betroffen het referendum, wat neerkomt op 6% van het totaal aantal vragen. Ten aanzien van de gemeenteraadsverkiezingen zijn 4.250 vragen gesteld, wat neerkomt op 94% van het totaal aantal vragen.

Het is het Informatiepunt Verkiezingen opgevallen dat de inhoud van de nieuwsbrieven van het ministerie van BZK niet bij iedere gemeente even goed bekend was. Vooral in de weken naar aanloop van de dag van de stemming, nam het aantal nieuwsbrieven toe. Geadviseerd wordt te onderzoeken hoe de overdracht van informatieverstrekking vanuit de Rijk naar de gemeenten verbeterd kan worden. Daarnaast zou het wenselijk zijn als de data van oplevering van de diverse programma's van de Ondersteunende Software Verkiezingen vooraf bekend worden gemaakt op de website van de Kiesraad, zodat gemeenten en politieke partijen weten wanneer ze de software kunnen verwachten.

Bijlage 9

Verkiezingsagenda VNG en NVVB

Verkiezingsagenda 2021

Inleiding: waarom een verkiezingsagenda?

Tijdens de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing 2017 hebben er diverse gesprekken plaatsgevonden tussen het ministerie van BZK, de Kiesraad, VNG, NVVB en een aantal gemeenten. Bij de evaluatie is door gemeenten aangegeven dat onder de huidige omstandigheden het verkiezingsproces niet meer uitvoerbaar is en daardoor op den duur aanleiding kan geven tot twijfel aan de betrouwbaarheid van de verkiezingsuitslag. Tijdens deze gesprekken is er afgesproken dat een aantal zaken anders moet worden ingericht ten aanzien van het verkiezingsproces. Er is een werkgroep gevormd met BZK, Kiesraad, VNG en NVVB om te bespreken hoe het beter kan en beter moet ten aanzien van het verkiezingsproces.

De VNG en NVVB hebben op 20 september 2017 een ledenbijeenkomst gehouden voor hun achterban, om de knelpunten en verbeter suggesties van gemeenten te inventariseren. De opbrengst van deze bijeenkomst is gebruikt als input om de Verkiezingsagenda 2021 op te stellen waarmee de VNG en NVVB (verder) in gesprek kunnen met BZK en Kiesraad.

In de Verkiezingsagenda 2021 staan verschillende aandachtspunten voor een kwalitatief beter, efficiënter en effectiever verloop van het verkiezingsproces. Het jaartal 2021 verwijst naar de geplande Tweede Kamerverkiezing in 2021. Het doel van de VNG en NVVB is om de verbeteringen in het verkiezingsproces zoals geadresseerd in deze agenda zoveel mogelijk gerealiseerd te hebben vóór deze verkiezing.¹

Thema's en agendapunten

De Verkiezingsagenda 2021 is opgebouwd uit acht thema's die elk bestaan uit verschillende agendapunten.

Nr.	Thema	Agendapunten
1.	Nieuwe technologieën	De ontwikkelingen op technologisch gebied gaan snel. Gelet op de uitvoerbaarheid van het proces is er reden

¹ Voor het realiseren van de agendapunten waarvoor wetswijzigingen nodig zijn, moet rekening worden gehouden met een lange(re) doorlooptijd.

		<p>te onderzoeken welke nieuwe technologieën kunnen worden ingezet in het verkiezingsproces. Agendapunten zijn:²</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het blijven onderzoeken of digitaal stemmen in het stemlokaal en/of plaatsafhankelijk digitaal stemmen mogelijk is met behoud van veiligheid, stemgeheim en stemvrijheid. • Het onderzoeken van de inzet van blockchaintechnologie op diverse onderdelen van het verkiezingsproces (bijvoorbeeld bij de overdracht van de uitslag naar het centraal stembureau). • Het realiseren van een andere vorm van informatieoverdracht van de stembureaus naar de hoofdstembureaus. En verder: het via een beveiligde omgeving digitaal aanleveren van uitslagen en processen-verbaal aan het centraal stembureau (in plaats van fysiek). • Het inzetten van de Stembureauapp als hulpmiddel op het stembureau. • Het inzetten van ondersteunende verkiezingssoftware (OSV of zijn opvolger) voor het hele verkiezingsproces. • Het realiseren van het elektronisch tellen van de stembiljetten, in combinatie met een nieuw model stembiljet.
2.	De nieuwe informatiemaatschappij	<p>De huidige maatschappij vraagt om een nieuwe manier van communiceren met de kiezers. Agendapunten zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het digitaal publiceren van de kandidatenlijsten in plaats van het verspreiden van een papieren versie. • Het digitaal aanleveren van de ondersteuningsverklaringen.

²Het gaat hierbij om alternatieven voor de huidige manier van stemmen. Voor de realisatie van deze agendapunten geldt dat de effectiviteit, de veiligheid en de betaalbaarheid van de nieuwe digitale technieken zal vast moeten komen te staan alvorens deze kunnen worden geïntroduceerd.

3.	Het stembiljet	<p>Stemmen wordt momenteel gedaan met een papieren stembiljet. Indien er op papier gestemd moet blijven worden, is het huidige stembiljet niet langer hanteerbaar. Het stemgeheim komt in het geding door de grootte van het formulier en ook het risico op verhoging van het aantal fouten in het telproces neemt toe.</p> <p>Agendapunten zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De invoering van een handzaam stembiljet. • Het elektronisch telbaar maken van een nieuw stembiljet (zie ook thema 1).
4.	De stembureauleden	<p>De kwaliteit van de stembureauvoorzitters en stembureauleden is een terugkerend onderwerp van gesprek. De agendapunten moeten zoveel mogelijk landelijk (uniform) worden geregeld, zodat bestaande verschillen tussen de gemeenten verdwijnen.</p> <p>Agendapunten zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De manier bekijken waarop de leden worden geselecteerd. • De (oudere) leeftijd van leden onder de loep nemen. • Het niet inzetten van personen die als stembureaulid op de kandidatenlijst staan. • Door te lange werkdagen kunnen de Arbo-omstandigheden in gevaar komen. Werken in shifts kan een oplossing zijn. • Opleiding: de invoering van een verplichte landelijke kwaliteitstoets voor stembureauleden. • De vaardigheden van stembureauleden, waaraan de 'nieuwe' mondige maatschappij extra eisen stelt, herijken. • Het realiseren van een passende vergoeding voor de stembureauleden.
5.	De verkiezingsdag en de openingstijden van de stembureaus op de dag van stemming	<p>De combinatie van het analoge proces, dat veel handmatig werk tot gevolg heeft, met de ruime openingstijden van de stembureaus, maakt het niet langer uitvoerbaar om de uitslagen volledig op de dag van stemming te verwerken.</p> <p>Agendapunten zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De openingstijden van de stembureaus op de dag van stemming verkorten. • De dag waarop de verkiezingen worden gehouden omzetten naar een dag in het weekend. • Geen voorlopige uitslag meer beschikbaar stellen op de dag van stemming. Of juist alleen een voorlopige uitslag beschikbaar stellen op de dag van stemming, waardoor er meer tijd is voor het vaststellen van de definitieve uitslag.

		<ul style="list-style-type: none"> • Volmachten afschaffen en daarvoor in de plaats bijvoorbeeld een systeem van early-voting opstellen. De onderhandse volmacht is al jaren een punt van discussie. Gemeenten willen hier vanaf. Ook in de rapporten van internationale waarnemingsmissies, zoals de OVSE, worden hierbij regelmatig vraagtekens geplaatst.
6.	De toegankelijkheid	<p>Het is belangrijk dat zoveel mogelijk mensen zelfstandig kunnen stemmen en dat er geen verwarring bestaat over de voorwaarden waaronder een stem kan worden uitgebracht.</p> <p>Agendapunten zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Het verder verbeteren van de fysieke toegankelijkheid tot het stemproces voor mensen met een beperking. Hierbij kan onder meer worden gedacht aan heldere regels voor de assistentie van mindervaliden in het stemhokje. Dit geldt zowel voor mensen met een lichamelijke beperking als voor mensen met een verstandelijke beperking. • Alleen stemmen met een geldig ID-bewijs en niet langer met een ID-bewijs dat tot 5 jaar is verlopen. Het stemmen met een verlopen ID-bewijs zorgt in de praktijk voor veel verwarring. De verlenging van de geldigheidsduur van reisdocumenten en rijbewijzen van 5 naar 10 jaar, maakt de optie om met een verlopen ID-bewijs te kunnen stemmen niet meer nodig of in ieder geval aanzienlijk minder urgent.
7.	Het kiezersregister	<p>De invoering van een landelijk systeem voor de basisregistratie van personen (BRP) wakkerde ook de hoop op een landelijk Kiezersregister aan. Toen Operatie BRP werd stopgezet, was tevens de komst van een landelijk Kiezersregister voorlopig van de baan. We moeten daarom op zoek naar andere manieren om te centraliseren.</p> <p>Agendapunten zijn:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De mogelijkheden onderzoeken van een landelijk Kiezersregister, bijvoorbeeld met Gemeentelijke Basisadministratie-Verstrekking (GBA-V). • De kiezerspas is ook de stempas, oftewel het invoeren van plaatsonafhankelijk stemmen voor verkiezingen waarbij dit mogelijk is. • Een digitaal raadpleegbaar Register Ongeldige Stempassen (ROS) invoeren.
8.	Integriteit	<ul style="list-style-type: none"> • Onderzoeken hoe de integriteit van (kandidaat-)raadsleden beter kan worden gewaarborgd.

Verhouding met wetstrajecten

Gemeenten, VNG en NVVB hebben knelpunten en wensen gesignaleerd die verband houden met onderwerpen waarvoor op dit moment wetgeving in voorbereiding is. Gedacht kan worden aan het wetsvoorstel tot aanpassing van de procedure van de vaststelling van de verkiezingsuitslag en het wetsvoorstel ter vereenvoudiging van stemmen vanuit het buitenland. Er is van afgezien om de desbetreffende aspecten integraal in deze verkiezingsagenda te laten terugkomen, al is er wel enige overlap. De NVVB, VNG en gemeenten zullen via de daarvoor bestemde gremia (verder) reageren op deze (en eventuele andere) wetgevingsinitiatieven.